

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αδέμης Δημήτριος

**Τίτλος: ΠΤΥΧΕΣ ΔΙΑΔΡΑΣΗΣ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΗΣ ΝΕΚΡΙΚΗΣ
ΚΕΙΜΕΝΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΤΑΦΙΚΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ 3Η
ΧΙΛΙΕΤΙΑ Π.Χ.**

**Title: ASPECTS OF INTERACTION BETWEEN THE EGYPTIAN
FUNERARY LITERATURE AND PRACTICE DURING THE 3RD
MILLENNIUM BC.**

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ :

ΚΟΥΣΟΥΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

ΣΥΜΒΟΥΛ. ΕΠΙΤΡΟΠΗ :

ΚΟΥΣΟΥΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

ΠΑΧΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

ΜΗΝΑ ΜΑΡΙΑ

Ρόδος , Μάιος 2024

Ευχαριστώ πολύ όλους τους καθηγητές του Πανεπιστημίου Αιγαίου για την πολύτιμη βοήθεια τους...

Copyright © Δημήτριος Αδέμης, 2024.

Η παρούσα διπλωματική εργασία διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά, Μη Εμπορική Χρήση Παρόμοια Διανομή 4.0 [1] ή μεταγενέστερη, Διεθνής Έκδοση.

Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της πτυχιακής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πανεπιστήμιο δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα διπλωματική εργασία ασχολείται με την μελέτη της νεκρικής ιδεολογίας και της αρχαιολογίας του θανάτου στην Αρχαία Αίγυπτο της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. Χρονικά, το μακρύ διάστημα περιλαμβάνει την Πρωτοδυναστική Περίοδο (5500-2686 π.Χ.), το Παλιό Βασίλειο (2686 - 2181 π.Χ.), την Πρώτη Μεταβατική Περίοδο (2181-2055 π.Χ.) και ένα μικρό διάστημα του Μέσου Βασιλείου (2055-1650 π.Χ.). Πρόκειται για δύο διαφορετικά άλλα άρρηκτα συνυφασμένα πεδία μελέτης, με την νεκρική ιδεολογία να περιλαμβάνει έναν τεράστιο όγκο τελετουργικών δρώμενων, αντιλήψεων και μαγικών ξορκιών, και την αρχαιολογία του θανάτου να εκτείνεται στις ταφικές παραδόσεις, στα ταφικά μνημεία και στο περιεχόμενό τους. Απαραίτητα εργαλεία σε αυτή την εργασία θα είναι τα κείμενα της νεκρικής γραμματείας, με σημαντικότερα τα *Κείμενα των Πυραμίδων* και των *Σαρκοφάγων*, καθώς και η *Βίβλος των Νεκρών*, τα οποία δεν αποτελούσαν απλώς θεωρητικές καταγραφές αλλά και πρακτικές οδηγίες για την καθημερινότητα των πολιτών, πλήρως ενταγμένες στο μαγικοθρησκευτικό πλαίσιο της αρχαίας Αιγύπτου. Αντίστοιχα, στη μελέτη της αρχαιολογίας του θανάτου θα συμβάλλει η μνημειακή αρχιτεκτονική με τους ναούς και τους τάφους, ειδικά τους βασιλικούς τάφους του Παλαιού και Μέσου Βασιλείου. Στόχος της εργασίας είναι, μέσα από την συνθετική και συγκριτική παρουσίαση των αιγυπτιακών γραμματειακών και αρχαιολογικών πηγών, να σκιαγραφηθεί και κατανοηθεί σε βάθος ο μοναδικός τρόπος πρόσληψης του θανάτου από τους Αιγύπτιους σαν αλλαγή κατάστασης και μετάβαση σε μια ανώτερη πνευματική βαθμίδα και όχι σαν ένα τέλος, καθώς και να αναδειχθεί η άμεση εξάρτηση της πολιτικής ιδεολογίας και φαραωνικής ηγεσίας με τις νεκρικές αντιλήψεις και παραδόσεις.

Λέξεις – Κλειδιά

Αίγυπτος, θάνατος, νεκρική ιδεολογία, αρχαιολογία θανάτου, μαγεία, ταφική τελετουργία

ABSTRACT

This thesis deals with the study of mortuary ideology and the archeology of death in Ancient Egypt of the 3rd millennium BC. Chronologically, the long period of two millennia includes the Protodynastic Period (5500-2686 BC), the Old Kingdom (2686 - 2181 BC), the First Transitional Period (2181-2055 BC) and a short period of the Middle Kingdom (2055-1650 BC). These are two different yet inextricably intertwined fields of study, with mortuary ideology encompassing a vast number of ritual acts, perceptions and magical incantations, and the archeology of death extending to funerary traditions, funerary monuments and their contents. Indispensable tools in this work will be the texts of the funerary registry, with the most important being the Texts of the Pyramids and the Sarcophagi, as well as the Bible of the Dead, which were not just theoretical records but also practical instructions for the everyday life of citizens, fully integrated in the magico-religious context of ancient Egypt. Accordingly, monumental architecture with temples and tombs, especially the royal tombs of the Old and Middle Kingdoms, will contribute to the study of the archeology of death. The aim of the work is, through the synthetic and comparative presentation of the Egyptian literary and archaeological sources, to outline and understand in depth the unique way of accepting death by the Egyptians as a change of state and transition to a higher spiritual level and not as an end, as well as to highlight the direct dependence of political ideology and pharaonic leadership on funerary concepts and traditions.

Keywords

Egypt, death, funerary ideology, archeology of death, magic, funerary ritual

Περιεχόμενα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	4
ABSTRACT	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	8
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ.....	11
1. ΟΙ ΜΕΤΑΘΑΝΑΤΙΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ 3^Η ΧΙΛΙΕΤΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΝΕΚΡΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑ	11
1.1 Αιγυπτιακές πεποιθήσεις περί ζωής και θανάτου	11
1.2 Ο ρόλος της μαγείας στη νεκρική αιγυπτιακή παράδοση	14
1.3 Η νεκρική θεολογία μέσα από τα νεκρικά αιγυπτιακά κείμενα	17
ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ	30
2. ΤΑΦΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ, ΤΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΟΡΕΣ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ ΤΗΣ 3^{ΗΣ} ΧΙΛΙΕΤΙΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΗ ΝΕΚΡΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ .	30
2.1. Η εξέλιξη της μουμιοποίησης και της ταρίχευσης.....	30
2.2 Η εξέλιξη των ταφικών πρακτικών μέσα από κατάλοιπα της αιγυπτιακής γραμματείας και αρχαιολογίας	34
2.3 Η εξέλιξη των αιγυπτιακών ταφικών μνημείων και ο ρόλος του κοινωνικού status στις ταφικές κατασκευές.....	50
2.4 Η εξέλιξη των ταφικών προσφορών	63
2.5 Ο ρόλος των ταφικών στηλών στην αιγυπτιακή νεκρική αρχιτεκτονική και γραμματεία της 3 ^{ης} χιλιετίας.....	71
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	82
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ	86
ΒΙΒΛΙΟ ΤΩΝ ΣΑΡΚΟΦΑΓΩΝ.....	86
- Ξόρκι 313. Υποδοχή του Ωρος στη γήινη βασιλεία από τον Όσιρι.	86
- Ξόρκι 358 για να έχεις δύναμη πάνω από το νερό και να μη πεθάνει στο βασίλειο των Νεκρών ένας άνθρωπος πολύ ειλικρινής.....	86
- Ξόρκι 824 για την ενδυνάμωση της ψυχής του νεκρού σαν δώρο γι' αυτόν στο βασίλειο των νεκρών.	86
- Ξόρκι 825 για την είσοδο στην Πύλη του Κάτω Κόσμου.....	87
ΒΙΒΛΙΟ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ.....	87
- Επωδή 1: ύμνοι και δοξασίες για την είσοδο και την έξοδο του νεκρού στον Κόσμο των Θεών στη Δύση	87
- Επωδή 1B: έκκληση για μετάβαση των αγαθών νεκρών στο Ντουάτ κατά τη ημέρα του ενταφιασμού τους.....	88
- Επωδή 8: ύμνος για το πέρασμα του νεκρού από τη Δύση στην ημέρα	88
- Επωδή 17: Αιγυπτιακή Θεολογία.....	89
- Επωδή 21: χορήγηση ενός στόματος για τον Άνη στον Κόσμο των Θεών	95
- Επωδή 22: χορήγηση ενός στόματος για τον Άνη στον Κόσμο των Θεών	96

- Επωδή 23: Επωδή για το άνοιγμα του στόματος του Άνη.....	96
- Επωδή 26: χορήγηση της καρδιάς του Άνη σε αυτόν στην Οικία των Θεών.	96
- Επωδή 27: απαγόρευση κλοπής της καρδιάς ενός άνδρα μέσα στον Κόσμο των Θεών.	97
- Επωδή 29 ^Α : απαγόρευση κλοπής της καρδιάς κάποιου που η συμπεριφορά του έχει δικαιωθεί στον Κόσμο των Θεών	97
- Επωδή 30 ^Α : απαγόρευση εναντίωσης της καρδιάς του Ν στον ίδιο στον Κόσμο των Θεών.....	97
- Επωδή 30 ^Β : απαγόρευση εναντίωσης της καρδιάς του Άνη στον ίδιο στον Κόσμο των Θεών.....	98
- Επωδή 31 για την απόθεση κροκοδείλου που πλησιάζει με σκοπό να κλέψει τη μαγεία του Ν στον Κόσμο των Θεών	98
- Επωδή 38 ^Α : επιβίωση στον Κόσμο των Θεών.....	99
- Επωδή 38 ^Β : επιβίωση στον Κόσμο των Θεών.....	100
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	101
ΠΗΓΕΣ.....	101
ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ.....	101
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ.....	101

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο φόβος του θανάτου και η πεποίθηση ότι η ψυχή είναι αθάνατη αποτελούν δύο από τους βασικότερους και κεντρικότερους άξονες της πλειοψηφίας των μονοθεϊστικών και πολυθεϊστικών θρησκειών από την αρχαιότητα έως και σήμερα. Ειδικά στον αρχαίο αιγυπτιακό πολιτισμό, ο θάνατος δεν αντιμετωπιζόταν ως το τέλος της ζωής, αλλά ως τη μετάβαση που θα οδηγούσε στην αθανασία της ψυχής και στη μεταμόρφωση του ατόμου σε ένα αιώνιο και αρχέγονο πνεύμα. Η αρχαία αιγυπτιακή νεκρική γραμματεία και η μνημειακή ταφική αρχιτεκτονική αποτελούν τους κύριους εκφραστές των φόβων, των ανησυχιών και των ελπίδων που έτρεφαν οι Αιγύπτιοι απέναντι στο αναπόφευκτο και ανεξερεύνητο μεταθανάτιο ταξίδι τους. Κάθε μορφή θρησκευτικής και νεκρικής τελετουργίας εντός και εκτός του ταφικού οικοδομήματος ήταν πλήρως ενταγμένη στην αιγυπτιακή καθημερινότητα και αποσκοπούσε στην επίτευξη μιας αιώνιας ζωής. Η παροχή προσφορών και η απαγγελία των ταφικών φόρμουλων προσφοράς, με κύριους εκτελεστές τους ιερείς, τους συγγενείς του νεκρού και τους επισκέπτες του τάφου, αποτελούσαν τη σημαντικότερη στιγμή της νεκρικής λατρείας. Οι προσφορές αυτές, όπως επίσης και η απαγγελία της αναθηματικής φόρμουλας, εξασφάλιζαν στο νεκρό ιδιοκτήτη του τάφου όλες τις απαραίτητες προμήθειες για ένα ασφαλές μεταθανάτιο ταξίδι, την επιβίωση στον Άλλο Κόσμο και την τελική μεταμόρφωση του νεκρού σε ένα αιώνιο και ευλογημένο πνεύμα. Συνεπώς, στο πρώτο μέρος της εργασίας θα μελετηθούν οι αντιλήψεις των Αιγύπτιων γύρω από το θάνατο και τη μεταθανάτια ζωή και τη σχέση αυτών των αντιλήψεων με τη θρησκευτική πραγματικότητα των Αιγύπτιων.

Η αρχαία αιγυπτιακή ιδεολογία του θανάτου πρέσβευε ότι οι άνθρωποι έπρεπε να θάβονται σε έναν υπέροχο τάφο ο οποίος θα υπήρχε αιώνια ως ένα ορατό μνημείο. Πρόκειται για μία απαίτηση που πρακτικά και μόνο δεν θα μπορούσε να υλοποιηθεί, γι' αυτό και αφορούσε μία πολύ περιορισμένη ελίτ. Συνεπώς, δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες για την επιθανάτια και μεταθανάτια μοίρα των απλών Αιγύπτιων πολιτών ούτε αρχαιολογικές και γραμματειακές γνώσεις για όλους τους τρόπους ταφής τους. Ακόμη και για την βασιλική ελίτ στην πραγματικότητα η νεκρική λατρεία ήταν βραχύβια, οι τάφοι συλούνταν και κλέβονταν από τον πρώτο καιρό της ταφής ενώ οι περισσότεροι αργότερα επαναχρησιμοποιήθηκαν. Μολονότι σε όλο το εξεταζόμενο χρονικό διάστημα οι αλλαγές των ταφικών πρακτικών ήταν ριζικές, η γενική συνέχεια του αιγυπτιακού νεκρικού πολιτισμού, η συσσώρευση των νεκρών και οι απαιτήσεις

για ταφικό χώρο ενθάρρυναν την ανάπτυξη πολύπλοκων προτύπων ταφής. Παρ' όλο που σώζεται μεγάλος όγκος πληροφοριών για τις νεκρικές πρακτικές στην Αίγυπτο και η μεταθανάτια αντίληψη ήταν καλά θεμελιωμένη, λίγες κειμενικές πηγές σχετίζονται άμεσα με τη στάση των ζωντανών απέναντι στο θάνατο και στους ίδιους τους νεκρούς. Το Δέλτα και η Κοιλάδα του Νείλου, όπου ήταν τοποθετημένα τα περισσότερα ταφικά συγκροτήματα είναι ελάχιστα εξερευνημένες περιοχές. Στόχος, λοιπόν, της εργασίας θα είναι η κριτική και συγκριτική παράθεση και ανάλυση των γραμματειακών πηγών με τα ταφικά έθιμα, την παρουσία κειμένων σε αρχαιολογικούς χώρους και τη γενικότερη παρουσία της νεκρικής γραμματείας στις ταφικές τελετουργίες.

Η αρχιτεκτονική, τέλος, κατείχε πρωταγωνιστικό ρόλο στις ταφικές πρακτικές της Αιγύπτου, συμβάλλοντας στη δημιουργία περίτεχνων τάφων, νεκρικών ναών και μνημειακών κατασκευών που σχεδιάστηκαν για να τιμήσουν και να διαιωίσουν τη μνήμη του νεκρού. Η σημασία της αρχιτεκτονικής στην αιγυπτιακή νεκρολογία είναι εμφανής από διάφορες πτυχές. Στην περίοδο που εξετάζεται στην παρούσα διπλωματική, δηλαδή από την Πρώιμη Δυναστική μέχρι το τέλος του Μέσου Βασιλείου τα ταφικά μνημεία γνώρισαν τεράστιες τεχνοτροπικές διακυμάνσεις ανάλογα με τις πολιτικοκοινωνικές εξελίξεις της χώρας. Έτσι, κατά την Πρώιμη Δυναστική και το Παλιό Βασίλειο η πιο κοινή μορφή τάφου ήταν ο μασταμπάς, μια επίπεδη στέγη ορθογώνια κατασκευή με κεκλιμένες πλευρές. Οι τάφοι αυτοί ήταν αρχικά κατασκευασμένοι από πλίνθο και αργότερα από πέτρα. Στέγαζαν τον ταφικό θάλαμο και περιείχαν προσφορές για τον νεκρό. Αργότερα θα εμφανιστούν στο προσκήνιο οι πυραμίδες, οι πιο εμβληματικές ταφικές κατασκευές ίσως και ολόκληρης της ανθρώπινης ιστορίας. Οι πυραμίδες ήταν μνημειώδεις κατασκευές που κατασκευάστηκαν ως τάφοι για τους Φαραώ και τους υψηλόβαθμους αξιωματούχους. Ο σχεδιασμός και η κατασκευή των πυραμίδων αντικατόπτριζε τις θρησκευτικές και κοσμικές πεποιθήσεις των Αιγυπτίων, με το σχήμα της πυραμίδας να συμβολίζει την ανάβαση της ψυχής στους ουρανούς. Συνδεδεμένοι με τις πυραμίδες ήταν οι νεκρικοί ναοί, οι οποίοι χρησίμευαν ως χώροι για θρησκευτικές τελετουργίες, προσφορές και ναοί στους οποίους πραγματοποιούνταν νεκρικές λατρευτικές τελετές προς τιμήν του αποθανόντος φαραώ. Ήταν στολισμένοι με περίπλοκα γλυπτά, ανάγλυφα και αγάλματα, που απεικόνιζαν τον Φαραώ και διάφορες θεότητες, και διακοσμημένοι με ιερογλυφικές επιγραφές που περιείχαν προσευχές, ξόρκια και πληροφορίες για τον νεκρό. Αυτές οι επιγραφές εξυπηρετούσαν τόσο θρησκευτικούς όσο και ενημερωτικούς

σκοπούς, καθοδηγώντας τους νεκρούς στη μετά θάνατον ζωή και παρέχοντας λεπτομέρειες για τη ζωή και τα επιτεύγματά τους. Μέσα στους ναούς και στους τάφους συναντούσε κανείς ταφικές στήλες και οβελίσκοι. Αυτά τα ψηλά, λεπτά μνημεία συχνά περιείχαν επιγραφές που μνημόνευαν τον νεκρό και επικαλούνταν τις ευλογίες των θεών. Οι οβελίσκοι πιστεύονταν επίσης ότι συμβόλιζαν τις ακτίνες του ήλιου και συνδέονταν με τη λατρεία του ήλιου. Γι' αυτό και η εργασία δίνει έμφαση στη μελέτη αυτών των αρχιτεκτονικών ταφικών κατασκευών – τάφων, ναών, στηλών – και με τη σημασία τους στην αιγυπτιακή νεκρική θεολογία, σε συνδυασμό με παραδείγματα επιγραφών και άλλων γραπτών νεκρικών κειμένων που εντοπίζονταν στο εσωτερικό τους. Πρόκειται συνολικά για μία συγκριτική μελέτη, βασισμένη σε αρχαιολογικές μελέτες και γραμματειακές πηγές που ως στόχο έχει να αναδείξει τη δύναμη των αιγυπτιακών αντιλήψεων περί της μεταθανάτιας και αιώνιας ζωής και την καθοριστική επιρροή της σε όλες τις πτυχές της ζωής των αρχαίων Αιγυπτίων.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

1. ΟΙ ΜΕΤΑΘΑΝΑΤΙΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ 3^Η ΧΙΛΙΕΤΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΝΕΚΡΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

1.1 Αιγυπτιακές πεποιθήσεις περί ζωής και θανάτου

Οι αρχαίες αιγυπτιακές πεποιθήσεις για τη ζωή και τον θάνατο ήταν βαθιά ριζωμένες στον πολιτισμό και τη θρησκεία τους, διαμορφώνοντας την κοσμοθεωρία τους και επηρεάζοντας διάφορες πτυχές της κοινωνίας τους. Προσεγγίζοντας επιγραμματικά, σε πρώτη φάση, ορισμένες βασικές έννοιες που σχετίζονται με τη ζωή και τον θάνατο στην αρχαία Αίγυπτο, θα παρατηρήσει κανείς ότι κεντρική θέση σε αυτές είχε η έννοια του *Μαάτ*, η οποία σχετιζόταν με την τάξη, την ισορροπία, τη δικαιοσύνη και την αλήθεια. Το *Μαάτ* αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για μια αρμονική ύπαρξη, τόσο στην επίγεια όσο και στη μετά θάνατον ζωή. Η ύπαρξη κάθε ατόμου διέθετε πολλές πτυχές, συμπεριλαμβανομένων των *Κα* και *Μπα*.¹ Το *Κα* ήταν η ζωτική δύναμη ή το πνεύμα του ατόμου. Το *Μπα*, από την άλλη πλευρά, ήταν η ψυχή, αναπαριστώμενη ως πουλί με ανθρώπινο κεφάλι. Μετά το θάνατο, το *Κα* και το *Μπα* πιστεύεται ότι χωρίζονταν προσωρινά αλλά επανενώνονταν στη μετά θάνατον ζωή.

Κατά την 3^η χιλιετία οι Αιγύπτιοι ήδη αντιλαμβάνονταν τον θάνατο ως μια μετάβαση σε ένα άλλο βασίλειο παρά ως ένα τέλος. Η μετά θάνατον ζωή ήταν ένα κρίσιμο μέρος της αιγυπτιακής πίστης, γι' αυτό και προετοιμάζονταν σχολαστικά γι' αυτήν. Πίστευαν στην ύπαρξη ενός Κάτω Κόσμου, του *Ντουάτ*, όπου ο νεκρός ταξίδευε και υποβαλλόταν σε κρίση πριν φτάσει στον αιώνιο παράδεισο του *Πεδίου των Καλαμιών*, υπό την προϋπόθεση ότι θα είχε κριθεί άξιος.² Στο πλαίσιο αυτών των πεποιθήσεων οι Αιγύπτιοι ανέπτυξαν περίτεχνες τεχνικές μумιοποίησης για να διατηρήσουν το σώμα για τη μετά θάνατον ζωή, πιστεύοντας ότι η διατήρηση του σώματος ήταν απαραίτητη για την ύπαρξη του πνεύματος στη μετά θάνατον ζωή. Οι ταφικές τελετουργίες ήταν επίσης πολυδιάστατες και ποίκιλαν ανάλογα με την κοινωνική και οικονομική θέση του ατόμου. Οι τάφοι ήταν γεμάτοι με αντικείμενα που πιστεύεται ότι ήταν απαραίτητα για τη μετά θάνατον ζωή, όπως τρόφιμα, κοσμήματα,

---

¹ Κουσουύλης 2004, 17-25.

² Κουσουύλης 2004, 17-25.

έπιπλα, ακόμη και υπηρέτες (με τη μορφή ειδωλίων γνωστών ως *shabtis*). Η κατασκευή μνημειακών τάφων, όπως οι πυραμίδες, αντανakλούσε αυτή ακριβώς τη σημασία της μετά θάνατον ζωής στην αιγυπτιακή κοινωνία.

Η αιγυπτιακή κοσμοθεωρία και νεκρολογία είχε βαθιές ρίζες στις ιδέες του Ανιμισμού, μίας αρχέγονης πίστης η οποία σχετίζονταν αφενός με τη συνεχή ύπαρξη της ψυχής μετά τον θάνατο αφετέρου με την παρουσία πνευμάτων και θεοτήτων ακόμη και στην επίγεια ζωή.³ Παράλληλα με τον πολυθεϊσμό, οι ανιμιστικές πεποιθήσεις έπαιζαν επίσης σημαντικό ρόλο στην αιγυπτιακή κοσμοθεωρία και νεκρολογία. Πιο συγκεκριμένα, οι αρχαίοι Αιγύπτιοι τιμούσαν διάφορα φυσικά φαινόμενα, όπως τον Ήλιο, τον ποταμό Νείλο, τα ζώα, τα φυτά και τους γεωλογικούς σχηματισμούς, ως εκδηλώσεις θεϊκών πνευμάτων ή θεοτήτων, θεωρώντας ότι αυτά τα φυσικά στοιχεία είχαν τα δικά τους πνεύματα ή θεούς, το καθένα με τη δική του σημασία και επιρροή.⁴

Τα ζώα κατείχαν μια ιδιαίτερα σημαντική θέση στις αιγυπτιακές ανιμιστικές πεποιθήσεις, γι' αυτό και θεωρούνταν ιερά και συνδέονταν με συγκεκριμένες θεότητες. Για παράδειγμα, η γάτα συνδέθηκε με τη θεά Μπαστέ, ενώ η ίβις συνδέθηκε με τον θεό Θωθ. Αυτά τα ζώα συχνά μουμιοποιούνταν και λατρεύονταν σε ναούς αφιερωμένους στις αντίστοιχες θεότητες τους. Αντίστοιχα, τα αντικείμενα μπορούσαν επίσης να κατέχουν πνευματική ουσία ή δύναμη. Τα φυλαχτά, για παράδειγμα, πιστεύονταν ότι έφεραν προστατευτικές ιδιότητες και τα φορούσαν τόσο οι ζωντανοί όσο και οι νεκροί για να αποκρούσουν το κακό και να εξασφαλίσουν ευλογίες. Ομοίως, αγάλματα και είδωλα θεών ήταν εμποτισμένα με θεϊκή παρουσία και λατρεύονταν ως διαμεσολαβητές μεταξύ των ανθρώπων και των θεϊκών δυνάμεων.

Η λατρεία των προγόνων ήταν μια άλλη πτυχή της ανιμιστικής πίστης στην αρχαία Αίγυπτο. Οι νεκροί πρόγονοι πιστεύεται ότι εξακολουθούσαν να υπάρχουν στη μετά θάνατον ζωή και μπορούσαν να επηρεάσουν τη ζωή των ζωντανών απογόνων τους.⁵ Οι οικογένειες συχνά διατηρούσαν ιερά ή προσφορές για τους προγόνους τους, αναζητώντας την καθοδήγηση και τις ευλογίες τους. Πέρα από τους θεούς και τις θεές, οι Αιγύπτιοι πίστευαν επίσης στην ύπαρξη κατώτερων πνευμάτων της φύσης, όπως τα πνεύματα της γης, του νερού και του αέρα. Αυτά τα πνεύματα θεωρήθηκε ότι κατοικούσαν σε συγκεκριμένα σημεία της φύσης και συχνά εξευμενίζονταν μέσω

---

³ Harley 2005, 15.

⁴ Harley 2005, 17.

⁵ Harley 2005, 20.

τελετουργιών και προσφορών για να εξασφαλιστεί η γονιμότητα, η προστασία και η ευημερία.

Από τα παραπάνω παραδείγματα προκύπτει ότι οι ανιμιστικές πεποιθήσεις ενθάρρυναν έναν βαθύ σεβασμό για τη φύση και τη διασύνδεση όλων των ζωντανών όντων, διαμορφώνοντας διάφορες πτυχές της αιγυπτιακής ζωής, τελετουργιών και πολιτιστικών πρακτικών. Αυτό δείχνει πως πολλά αιγυπτιακά νεκρικά έθιμα, τα οποία οι Αιγυπτιολόγοι προσπαθούν να τα χρονολογήσουν από την Προδυναστική περίοδο και έπειτα, φαίνεται πως έχουν τις καταβολές τους από πολύ παλαιότερα. Οι προσφορές αγαθών και θυσιών στους νεκρούς αποτελούν ένα πρωτότυπο παράδειγμα που βοηθά στην κατανόηση της λειτουργίας και εφαρμογής των ανιμιστικών πεποιθήσεων, όπως αυτές εντοπίζονται σε πολλές πρωτόγονες κοινότητες.⁶ Επομένως, όταν οι άνθρωποι έσφαζαν ένα ζώο για τον τάφο του νεκρού, το έπρατταν πιστεύοντας πως η ψυχή ή το πνεύμα του ζώου θα υπηρετούσε τους νεκρούς στη μετά θάνατον ζωή.⁷ Συνεπώς, η ταφή των αγαθών σήμαινε τη θυσία και παροχή του πνεύματός τους στην υπηρεσία του νεκρού.

Κινητήριος δύναμη της αιγυπτιακής κοσμογονίας ήταν το Χάος – Νουν, από το οποίο προέκυψαν τα πρώτα σημάδια δημιουργίας, γι' αυτό και αποτέλεσε την πηγή ζωής η οποία συνδέθηκε με το αρχέγονο σκότος, δίνοντας μια πρώτη μορφή ύλης. Το σύμπαν που προέκυψε από το Χάος άφησε τελικά έξω από τα όρια ύπαρξής του το ίδιο το Χάος, καθιστώντας το ταυτόχρονα πηγή ζωής και εχθρό κάθε ύπαρξης και συμπαντικής αρμονίας. Το Χάος μετατράπηκε σε μορφή μη ύπαρξης και διέπονταν από χαοτικές δυνάμεις (ίσφετ) με κυρίαρχο δαίμονα τον Άποφι, με τη μορφή φιδιού. Πρώτος θεός – δημιουργός σε αυτό το Σύμπαν θεωρήθηκε ο Ατούμ ο οποίος δήλωνε και εξασφάλιζε την ολότητα. Αυτός χώρισε το Σύμπαν σε τρία επίπεδα: τον Ουρανό – Νουτ, τη Γη – Γκεμπ και τον Άδη – Ντουάτ. Για την Αίγυπτο, πυρήνας της Γης – Γκεμπ ήταν ο Νείλος, του οποίου η πηγή ήταν ο Άδης.

Η νεκρική αιγυπτιακή νεκρολογία έχει ως επίκεντρο μελέτης το Ντουάτ, τον Άδη κατά την αρχαία ελληνική νεκρολογία, τον Κάτω Κόσμο, ο οποίος θεωρητικά ήταν πράγματι ένας τόπος κάτω από τη γη, όπου κατέληγαν οι ψυχές των ανθρώπων μετά τον θάνατο.⁸ Φυσικά, δεν αποτελούσε ένα μέρος με προκαθορισμένα γεωγραφικά

---

⁶ Taylor 2010, 17.

⁷ Taylor 2010, 75.

⁸ Κουσουλής 2004, 25-34.

σύνορα, όπως αυτά που χρησιμοποιούνταν για την γη, αλλά ένα μέρος συμβολικό και πνευματικό, όπου η ουσία του ανθρώπου συνέχιζε να υπάρχει. Αμέσως, λοιπόν, από αρχής γενέσεως του κόσμου, γεννάται και η ιδέα της μεταθανάτιας ζωής. Η αντίληψη περί ενός υπόγειου Ντουάτ διανθίστηκε με την αντίστοιχη ενός έναστρου, οπότε το Ντουάτ ταυτίστηκε και με τη Νουτ. Κατά την αιγυπτιακή ετυμολογία το Ντουάτ ήταν η στιγμή που το φως διαδεχόταν το σκότος: κατ' επέκταση, στη νεκρική ιδεολογία συμβόλιζε τη στιγμή που το νεκρικό φως της αθανασίας διαδέχονταν τον θάνατο. Εκείνη τη στιγμή, η ύπαρξη έχανε την υλική μορφή της και μετατρέπονταν σε πνεύμα – σάκχ, μέχρι να αναγεννηθεί ξανά ως προς την ύλη της με την ανατολή, μια αναγέννηση που επιτυγχάνονταν με την ολοκλήρωση του ταξιδιού του νεκρού σε όλα τα σημεία του Ντουάτ.⁹

Το Ντουάτ διαιρούνταν σε τρεις σφαίρες: φωτός, απόλυτου σκότους και φυλάκισης και εξόντωσης του κακού. Η πρώτη σφαίρα, γνωστή ως ο Τόπος των Καλαμώνων και των Προσφορών, ήταν ο τόπος εξιλέωσης και εξαγνισμού των ψυχών. Αποτελούνταν από ουράνιες πολιτείες, απ' όπου αναδύονταν ο Ρα και οι ευνοούμενοι από τη θεϊκή του δύναμη νεκροί. Στη δεύτερη σφαίρα συντελούνταν η τιμωρία και καταστροφή των αμαρτωλών (μουτ), οι οποίοι πλέον ταυίζονταν με το ισφέν και αποσκοπούσαν να εμποδίσουν την αρμονική ύπαρξη και λειτουργία της πρώτης σφαίρας. Εκεί επικρατούσε απόλυτη σιωπή και σκότος, πλήρης ακινησία και ανυπαρξία, τα οποία συνεπάγονταν τον οριστικό θάνατο της ψυχής.¹⁰ Μια ακόμη βασική νεκρική αντίληψη των Αιγυπτίων ήταν ο τρόπος με τον οποίο ο νεκρός λάμβανε τη θεϊκή ευλογία, μέσω της διαδικασίας της ψυχοστασίας, μετά την επιτυχή ολοκλήρωση της οποίας ο νεκρός ξεκινούσε το ταξίδι του προς τη μετουσίωση και την ένωση με τον Όσιρι. Στην επιτυχία αυτής της διαδικασίας συνέβαλαν και όλες οι ταριχευτικές και μαγικές νεκρικές τελετουργίες, μέσω των οποίων αφενός διατηρούνταν το υλικό σώμα αφετέρου εξευγενίζονταν η ψυχή.

1.2 Ο ρόλος της μαγείας στη νεκρική αιγυπτιακή παράδοση

Η χέκα αποτελούσε τη δημιουργική δύναμη που χρησιμοποιήθηκε από τον ομώνυμο θεό με σκοπό τη σύνδεση του άυλου και του υλικού κόσμου. Ο θεός Χέκα δεν είχε δεχτεί μεγάλους αφιερωματικούς ναούς, είχε, όμως, δικό του ιερατείο και κάποια ιερά τα οποία είχαν χτιστεί γι' αυτόν στην Κάτω Αίγυπτο. Όλες οι θεότητες, όπως και τα

---

⁹ Κουσουύλης 2004, 25-34.

¹⁰ Κουσουύλης 2004, 25-34.

υπόλοιπα μεταφυσικά όντα, είχαν μέσα τους τη δικιά τους μαγεία (χέκα), η οποία ήταν μέρος της ύπαρξής τους, όπως το σώμα και το όνομά τους.¹¹ Η ετυμολογία της λέξης σήμαινε «αυτός που καθαγιάζει τα Κα», ενώ στα Κείμενα των Πυραμίδων αποκαλούνταν «ο Άρχοντας των Κα»¹². Λόγω της ασύγκριτης δύναμης που διέθετε, οι υπόλοιποι θεοί ένιωθαν δέος μπροστά του ενώ υπήρχε η πεποίθηση ότι μία ακόμη αρμοδιότητα του Χέκα ήταν να συνοδεύει τον Ρα στο καθημερινό του ταξίδι και να προστατεύει τον Όσιρι στον Άλλο Κόσμο.¹³ Σύμφωνα με τον Ritner, η ουσία της αιγυπτιακής μαγείας έπρεπε να αναζητηθεί πρωτίστως στην εκτέλεση των τελετουργικών και δευτερευόντως στην εκφώνηση ξορκιών.¹⁴ Η επωδή «Να γίνω ο θεός Χέκα» αποτελούσε την εκτενέστερη θεολογική διακήρυξη της μαγείας στην Αρχαία Αίγυπτο: *«Είμαι αυτός που ο Κύριος των πάντων δημιούργησε πριν από την εμφάνιση της δυάδας... Είμαι ο γιος Εκείνου που έδωσε ζωή στο σύμπαν... Είμαι αυτός που έδωσε ζωή στη θεϊκή Εννεάδα... Σε μένα ανήκε το σύμπαν, πολύ πριν εσείς έρθετε στη ζωή. Ω, Θεοί! Εμφανιστήκατε μετά, γιατί είμαι ο Χέκα»*.¹⁵ Συνεπώς, η μαγεία-χέκα ήταν μία έννοια φυσική και διάχυτη σε κάθε έμψυχο και άψυχο οργανισμό του αιγυπτιακού κόσμου.

Η μαγεία ήταν στενά συνυφασμένη με θρησκευτικές πεποιθήσεις και τελετουργίες στο σύνολο του αρχαίου αιγυπτιακού πολιτισμού. Οι ιερείς και οι ιέρειες δρούσαν συχνά ως ασκούμενοι της μαγείας, εκτελώντας ξόρκια και τελετουργίες μέσω των οποίων επικαλούνταν τους θεούς και αξιοποιούσαν τις υπερφυσικές δυνάμεις για διάφορους σκοπούς. Η μαγεία θεωρήθηκε ως ένα μέσο επικοινωνίας με το θείο, αναζήτησης προστασίας, θεραπείας ασθενειών και εξασφάλισης επιτυχίας σε διάφορους τομείς. Ο ρόλος της ήταν ζωτικός στην προστασία των ατόμων από βλάβη και ασθένειες. Φυλαχτά και προστατευτικά ξόρκια χρησιμοποιούνταν συνήθως για να αποκρούσουν τα κακά πνεύματα, τις κατάρες και τις κακόβουλες δυνάμεις. Οι θεραπευτικές πρακτικές ενσωμάτωσαν επίσης μαγικά στοιχεία, όπως γοητείες, ξόρκια και τελετουργίες που εκτελούσαν ιερείς και θεραπευτές για τη θεραπεία παθήσεων και την αποκατάσταση της υγείας.

Η μαγεία ήταν αναπόσπαστο μέρος των ταφικών πρακτικών. Το Βιβλίο των Νεκρών, μια συλλογή από μαγικά ξόρκια, θάβονταν μαζί με τους νεκρούς για να τους

---

¹¹ Ritner 1993, 67.

¹² Κουσουλής 2004, 169 – 170.

¹³ O' Connor 1985, 165-168.

¹⁴ Nyord 2013, 208.

¹⁵ Κουσουλής 2004, 170.

βοηθήσει στο επιτυχές πέρασμα στη μετά θάνατον ζωή. Ξόρκια γράφονταν επίσης σε τοίχους τάφων και φέρετρα για να παρέχουν προστασία και να βοηθούν τον νεκρό να ξεπεράσει τα εμπόδια στο ταξίδι στη μετά θάνατον ζωή. Η μαγεία δεν περιοριζόταν μόνο σε θρησκευτικά ή τελετουργικά πλαίσια, αλλά διαπτόιζε την καθημερινή ζωή στην αρχαία Αίγυπτο. Τα άτομα αναζητούσαν μαγικές λύσεις σε κοινά προβλήματα, όπως η γονιμότητα, η αγάπη, η ευημερία και η προστασία από την ατυχία. Τα φυλαχτά, τα φίλτρα και τα ξόρκια χρησιμοποιήθηκαν για την αντιμετώπιση προσωπικών ανησυχιών και την επίτευξη επιθυμητών αποτελεσμάτων σε διάφορες πτυχές της ζωής. Πολλές μαγικές πρακτικές στην αρχαία Αίγυπτο ήταν βαθιά ριζωμένες στον συμβολισμό και τη μυθολογία. Σύμβολα, όπως το μάτι του Ώρου, το Ανκχ, και το σκαθάρι του σκαραβαίου, είχαν μαγική σημασία και πίστευαν ότι είχαν προστατευτικές και μεταμορφωτικές δυνάμεις.

Ο φόβος της κακίας των νεκρών και η ελπίδα των ζωντανών για την καλοσύνη και το έλεός τους εκφράζονταν σε μαγικές πρακτικές και σε γράμματα που γράφτηκαν στους νεκρούς, μια πρακτική που μαρτυρείται από τα τέλη του Παλαιού Βασιλείου έως τα μέσα της πρώτης χιλιετίας π.Χ.¹⁶ Οι άνθρωποι έγραφαν στους δικούς τους αποθανόντες συγγενείς για βοήθεια εάν απειλούνταν με απώλεια ή δεν μπορούσαν να πετύχουν αυτό που ήθελαν. Ένα γράμμα μπορούσε να περιέχει τα παράπονα ενός συζύγου που πίστευε ότι η νεκρή σύζυγός του τον βασάνιζε από τον τάφο.¹⁷ Τα γράμματα, ελάχιστα από τα οποία εντοπίστηκαν *in situ*, φαίνεται ότι απευθυνόταν σε άτομα που είχαν πρόσφατα πεθάνει, με το σκεπτικό ότι μπορούσαν να λειτουργήσουν ως αγωγοί σε ανθρώπους που ήταν απομακρυσμένοι και τους αναζητούσαν. Σε μια εν πολλοίς αγράμματη κοινωνία, η γραπτή μορφή αυτών των εκκλήσεων αποτελούσε μάλλον την εξαίρεση στον κανόνα, καθώς υπό φυσιολογικές συνθήκες οι εκκλήσεις αυτές θα έπρεπε απλώς να έχουν ειπωθεί. Τα θέματα που παρουσιάζονταν στις επιστολές ήταν επείγοντα και οι καταθέτες μάλλον τις άφηναν στη νεκρόπολη αμέσως αντί να περιμένουν κάποια εκδήλωση ή γιορτή για να επισκεφθούν τον τάφο.

Εκτός από τα γράμματα προς τους νεκρούς, υπήρχαν μαγικές τελετουργίες που γίνονταν στη νεκρόπολη ενάντια σε γενικευμένες κατηγορίες εχθρών, επιβεβαιώνοντας τον φόβο των ζωντανών σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο. Οι νεκροί που αναφέρονται ως «φορείς ασθενειών» στα ιατρικά κείμενα θα μπορούσαν να είναι το επίκεντρο τέτοιων

---

¹⁶ Wentz 1990, 210–220

¹⁷ Wentz 1990, 216–217.

τελετουργιών, αλλά τέτοιου περιεχομένου ξόρκια είναι δύσκολο να ερμηνευθούν, γιατί η λέξη «νεκρός» μπορεί επίσης να δήλωνε «αυτούς που καταδικάζονταν στην μετά θάνατον κρίση».¹⁸ Πάντως, η σύλληψη των ταφών υποδηλώνει ότι αυτοί οι κίνδυνοι δεν λαμβάνονταν υπόψη, ή ίσως προλαμβάνονταν μέσω κατάλληλης μαγείας ή καταστροφής, όπως ο διαμελισμός ή η καύση των μουμιών, διαδικασία που εντοπίστηκε σε πολλούς συλημένους τάφους και αναφέρεται σε σχετικά κείμενα ληστείας τάφων. Τέτοιες πεποιθήσεις μπορούν να σχετίζονται με το πόσο μακριά οι ζωντανοί και οι νεκροί σχημάτιζαν μια κοινότητα, με το αν δηλαδή θα έπαυαν να προσφέρουν προστασία στις ταφές όταν μειώνονταν η αίσθηση της κοινότητας ή όταν όσοι εκμεταλλεύονταν η νεκρόπολη είχαν διαφορετικές ασχολίες.

Στην αρχαία Αίγυπτο του Παλαιού και Μέσου Βασιλείου, λοιπόν, η μαγεία έπαιζε σημαντικό ρόλο στις θρησκευτικές και ταφικές πρακτικές καθώς ήταν στενά συνδεδεμένη με τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις και τελετουργίες και πιστευόταν ότι είχε τη δύναμη να επηρεάσει τόσο τη γήινη όσο και την υπερφυσική σφαίρα. Στο πλαίσιο των ταφικών πρακτικών χρησιμοποιήθηκε η μαγεία για να εξασφαλιστεί η επιτυχής μετάβαση στη μετά θάνατον ζωή και να προστατεύεται ο νεκρός από διάφορους χθόνιους κινδύνους. Αυτά τα ξόρκια αναγράφονταν στα φέρετρα, στους τάφους και στα ταφικά αντικείμενα. Τα ξόρκια συχνά επικαλούνταν τη βοήθεια προστατευτικών θεοτήτων και περιλάμβαναν οδηγίες για την αντιμετώπιση των κινδύνων του Κάτω Κόσμου. Φυλαχτά με προστατευτικά σύμβολα, όπως το Μάτι του Ωρου ή το Ανκχ, θάβονταν μαζί με τον αποθανόντα για να παρέχουν μαγική προστασία.¹⁹

1.3 Η νεκρική θεολογία μέσα από τα νεκρικά αιγυπτιακά κείμενα

Ο όγκος των αρχαίων αιγυπτιακών λογοτεχνικών κειμένων δίνει στους ερευνητές μια σημαντική πηγή υλικού για τη διερεύνηση του αιγυπτιακού θρησκευτικού και νεκρολογικού κόσμου. Στις βιβλιοθήκες των ναών υπήρχε ένας μεγάλος αριθμός βιβλίων που περιλάμβαναν οδηγίες σχετικά με την εκτέλεση των νεκρικών τελετουργιών, καθώς και ύμνους και προσευχές που συνόδευαν αυτές τις τελετές. Η συλλογή των κειμένων που επιλέγονταν για αυτές τις τελετές δεν ήταν τυχαία, καθώς κάθε γραπτό λειτουργούσε ως ένας οδηγός που θα εξασφάλιζε στον κάτοχο του μια ασφαλή διέλευση και παραμονή στον Άλλο Κόσμο μακριά από επικείμενους

---

¹⁸ Sethe 1933, 23.

¹⁹ Pinch 1994, 38.

κινδύνους. Μέσα από αυτές τις συλλογές νεκρικών κειμένων που βρέθηκαν εντός των ταφικών μνημείων προκύπτει η εξέλιξη των ποικίλων αντιλήψεων που επικράτησαν ανά εποχή σχετικά με το φαινόμενο του θανάτου. Οι κυριότερες από αυτές τις πηγές με χρονολογική σειρά είναι οι εξής:

- *Κείμενα των Πυραμίδων.*²⁰ Η αρχαιότερη αιγυπτιακή λογοτεχνική πηγή στην οποία περιγράφονταν η περίτεχνη μυθολογία τόσο του ηλιακού όσο και του οσιριακού κύκλου. Η ταύτιση των δύο θεών με τη δημιουργία, την αναγέννηση και κατ' επέκταση την υπερνίκηση του θανάτου έκανε τους δύο θεούς ιδιαίτερα δημοφιλείς στον αρχαίο αιγυπτιακό πολιτισμό ήδη από τις αρχές του Παλαιού Βασιλείου. Τα κείμενα αυτά έως και την περίοδο της 1^{ης} Μεταβατικής περιόδου χρησίμευαν ως οδηγός, ώστε να βοηθήσουν το νεκρό βασιλιά, ο οποίος ταυτιζόταν με το θεό Όσιρι, να ανυψωθεί στον ουρανό και να του εξασφαλίσουν μια ασφαλή διέλευση στο βασίλειο των θεών μακριά από τους οποιουδήποτε κινδύνους επρόκειτο να συναντήσει κατά τη διάρκεια του περάσματος του. Μετά την 1^η Μεταβατική Περίοδο παρατηρείται ότι πλέον κάθε νεκρός, ανεξάρτητα από την κοινωνική και οικονομική του θέση, ταυτιζόταν με το θεό Όσιρι. Η ταύτιση αυτή δεν πρέπει να προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση καθώς από τη μελέτη της εξέλιξης του οσιριακού μύθου γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι ο θεός δε θύμιζε πλέον τον αρχαίο, παντοδύναμο και αθάνατο θεό και έτσι ήταν σαφώς ευκολότερο να ταυτιστούν μαζί του οι κάτοικοι της Αιγύπτου.
- *Κείμενα των Σαρκοφάγων.*²¹ Αποτελούσαν τη συνέχεια των Πυραμιδικών Κειμένων γι' αυτό και εμφάνιζαν πολλές ομοιότητες μεταξύ τους. Ο νεκρός στα κείμενα αυτά παρουσιάζεται ως ένας ακόμα Όσιρις ή ως βοηθός του Όσιρι ή ως ένας Ώρος που παίρνει μέρος στην αέναη κυκλική πορεία του ηλιακού κύκλου. Μια ενδιαφέρουσα παραλλαγή των κειμένων αποτέλεσε το *Βιβλίο των Δύο Δρόμων* που τοποθετούνταν στο εσωτερικό των σαρκοφάγων και αποτέλεσε τον πρώτο επίσημο οδηγό του Κάτω Κόσμου.
- *Η Βίβλος των Νεκρών.*²² Επρόκειτο για μια συλλογή από παλαιότερα και νεότερα κείμενα που συνόδευαν το νεκρό στη σαρκοφάγο ή λειτουργούσαν σαν ταφικά κτερίσματα. Όπως και στις παραπάνω συλλογές κειμένων, έτσι και εδώ, η Βίβλος των Νεκρών στόχευε στην προστασία του αποθανόντα κατά τη

---

²⁰ Κουσσούλης 2004, 57-59.

²¹ Κουσσούλης 2004, 60-62.

²² Κουσσούλης 2004, 63-65.

μετάβασή του στην επόμενη ζωή μεταδίδοντας του συμβουλές για την επιτυχία μιας ασφαλούς διέλευσης στον Άλλο Κόσμο. Το ενδιαφέρον της συλλογής αυτής έγκειται στην εμφάνιση του επεισοδίου της Κρίσης των Νεκρών με τη διαδικασία της ψυχοστασίας, αλλάζοντας τη μέχρι τότε αντίληψη του θανάτου που εκλαμβάνονταν ως εχθρός και μεταβάλλοντας τα δεδομένα της πραγματικότητας στην καθημερινή ζωή των Αιγυπτίων. Κατά τη διαδικασία αυτή ο νεκρός είχε την υποχρέωση να διακηρύξει την αγνότητά του μπροστά σε 42 δικαστές καταθέτοντας μια αρνητική εξομολόγηση, ενώ σε ένα δεύτερο στάδιο ζυγίζονταν η καρδιά του με το φτερό της Μάατ ως αντίβαρο. Παρόλο που στην αρχαία Αίγυπτο δεν υπήρχε ένας απόλυτος κώδικας γραπτών ή άγραφων νόμων που θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως μια βάση συμπεριφοράς, ο Αιγύπτιος γνώριζε ότι είχε προσωπική ευθύνη να ζει κάτω από τους κανόνες της Μάατ. Η Μάατ συμβόλιζε την έννοια του σωστού, του δίκαιου, της αρμονίας και της τάξης και μια ζωή που θα υπόκεινται στους δικούς της κανόνες θα εξασφάλιζε όχι μόνο την ευτυχία, αλλά και ένα επιτυχές πέρασμα από το στάδιο της ψυχοστασίας που θα οδηγούσε στην επίτευξη της αιώνιας ζωής.

- *Τα Βιβλία του Άλλου Κόσμου ή αλλιώς Οδηγοί για τη Μεταθανάτια Ζωή.*²³ Η συγκεκριμένη συλλογή περιλάμβανε πολλές υποκατηγορίες όπως το Αμντουάτ, το Βιβλίο των Πυλών, το Βιβλίο των Σπηλαιών και το Βιβλίο της Γης, τα οποία απαρτιζόνταν από ένα σύνολο νεκρικών εικονογραφικών κοσμογραφιών που βρέθηκαν στους διαδρόμους και τους θαλάμους των βασιλικών ταφών στην Κοιλιάδα των Βασιλέων κατά την περίοδο του Νέου Βασιλείου. Το βασικό θέμα των συλλογών αυτών ήταν το καθημερινό νυχτερινό ταξίδι του ηλιακού θεού στο Ντουάτ και η αναγέννηση του με την ανατολή της επόμενης μέρας. Η τοποθέτηση των εικονογραφιών αυτών στους τοίχους των ταφικών μνημείων γινόταν έτσι ώστε ο ταφικός χώρος να μετατραπεί σε έναν μικρόκοσμο του Ντουάτ μέσα στον οποίο ο βασιλιάς θα είχε τη δυνατότητα να αναγεννηθεί μαζί με τον ηλιακό θεό. Τέλος, στις αναπαραστάσεις γίνεται πλέον εμφανής η διάκριση μεταξύ των ευλογημένων και των αμαρτωλών νεκρών, όπου οι τελευταίοι υποφέρουν μέσα από σκληρές τιμωρίες και οδηγούνται σε ένα δεύτερο και οριστικό θάνατο.

---

²³ Κουσουύλης 2004, 68.

Πιο συγκεκριμένα, τα *Κείμενα των Πυραμίδων* είναι από τα παλαιότερα θρησκευτικά κείμενα στην αρχαία Αίγυπτο και χρονολογούνται στο πλαίσιο της περιόδου του Παλαιού Βασιλείου, γύρω στα 2400-2300 π.Χ. Πρόκειται για μια συλλογή από ξόρκια, ύμνους και ξόρκια σκαλισμένα στους τοίχους των πυραμίδων, κυρίως αυτών των Φαραώ, και προορίζονταν να τους συνδράμουν στο ταξίδι τους στη μετά θάνατον ζωή.²⁴ Τα κείμενα βρίσκονται κυρίως στις πυραμίδες των Φαραώ της 5^{ης} και της 6^{ης} δυναστείας, αν και υπάρχουν κάποια από παλαιότερες περιόδους. Ήταν χαραγμένα στους τοίχους ταφικών θαλάμων, σαρκοφάγων και μερικές φορές στους τοίχους των διαδρόμων που οδηγούσαν σε αυτούς τους θαλάμους και κάλυπταν ένα ευρύ φάσμα θεμάτων, συμπεριλαμβανομένων ξορκιών για την αποτροπή των κακών πνευμάτων, την πλοήγηση στον Κάτω Κόσμο και τη διασφάλιση της ανάστασης και της αιώνιας ζωής του Φαραώ. Δομικά, οργανώνονταν σε εκφράσεις ή ξόρκια, το καθένα με τη δική του συγκεκριμένη λειτουργία. Αυτές οι εκφράσεις ήταν τυπικά αριθμημένες, αν και το σύστημα αρίθμησης ποικίλλει μεταξύ διαφορετικών πυραμίδων.²⁵

Πρώτη φορά εντοπίστηκαν στους τοίχους του βασιλικού θαλάμου στην πυραμίδα της Ούνας στο τέλος της 5^{ης} Δυναστείας και έκτοτε εμφανίζονταν σε όλες τις βασιλικές πυραμίδες του Παλαιού Βασιλείου, ακόμη και των γυναικείων τάφων, ενώ από το τέλος του Μέσου Βασιλείου συναντιόνταν σε τάφους ανώτερων αξιωματικών. Σε αυτά τα κείμενα η μεταθανάτια ζωή απεικονίζονταν ως μία καθημερινή διαδρομή από το θάνατο στη ζωή, στην οποία ο νεκρός συμμετείχε ως συνοδός του ηλιακού θεού στο κυκλικό ταξίδι του. Η ταύτιση των δύο θεών Ρα και Όσιρι με τη δημιουργία, τον ήλιο, τη βλάστηση και την υπερνίκηση του θανάτου, είχε ως αποτέλεσμα τη σύνδεση του ηλιακού με τον οσιριακό κύκλο και τη συνύπαρξη ηλιακής και οσιριακής λατρείας.²⁶ Κάθε βράδυ ο θεός Ήλιος έπρεπε να περάσει μέσα από το σώμα της Νουτ, το οποίο καλυπτόταν από νερό και διασχίζονταν με λέμβους, ώστε να ξαναγεννηθεί από την αρχή. Κατά μία άλλη μυθολογική προσέγγιση, ο θεός Ήλιος έπλεε κατά τη διάρκεια της νύχτας με την ηλιακή του λέμβο στο Ντουάτ και κατά την πέμπτη ώρα της νύχτας ενωνόταν με τον ταριχευμένο Όσιρι, λαμβάνοντας με αυτό τον τρόπο τη δύναμη της νέας ζωής που θα τον βοηθούσε να ξαναγεννηθεί και να αναδυθεί από τον ορίζοντα της Ανατολής.²⁷ Σε πλήρη αντιστοιχία με τον ηλιακό θεό, το *Μπα* του νεκρού βασιλιά

---

²⁴ Allen 2005, 2-3.

²⁵ Allen 2005, 3-4.

²⁶ Wilkinson – Richard 2017, 30-35.

²⁷ Wilkinson – Richard 2017, 42-44.

αναγεννιόταν κάθε πρωί με την ανατολή του ήλιου, αφού πρώτα είχε αναγεννηθεί κατά τη διάρκεια της νύχτας με το δικό του μουμιοποιημένο σώμα, σε πλήρη, δηλαδή, αντιστοιχία αυτή τη φορά με τον Όσιρι.²⁸

Μετά την 1^η Μεταβατική Περίοδο η ταύτιση των νεκρών με τον Όσιρι άρχισε να διευρύνεται σε όλες τις κοινωνικές τάξεις πέραν των βασιλικών. Ο Όσιρις αποτελούσε μία από τις κεντρικότερες θεϊκές φιγούρες στη μυθολογία της αιγυπτιακής νεκρολογίας. Οι μύθοι, μέσα από μία αλληλουχία σκηνών, παρουσίαζαν το τέλος της γήινης βασιλείας του Οσίριδος ως την πρώτη επαφή του κόσμου, θεϊκού και ανθρώπινου, με τον θάνατο. Ο Όσιρις προδόθηκε, δολοφονήθηκε και διαμελήθηκε από τον αδερφό του, τον Σεθ, σώθηκε και επανενώθηκε από την Ίσιδα, τη σύζυγό του, και αναγεννήθηκε για να νικήσει τον Σεθ με τη βοήθεια του γιου του, Ώρος. Τα Πυραμιδικά Κείμενα περιλαμβάνουν πλήθος αποσπασμάτων γύρω από το μύθο του Οσίριδος τα οποία χρονολογικά συμπίπτουν με την 5^η και 6^η Δυναστεία, όπως αποδεικνύει το απόσπασμα PT474: *«Έχει έρθει εναντίον σου έχοντας πει ότι θα σε σκοτώνε. Δεν θα σε σκοτώσει, αυτός ο Πέπι είναι αυτός που θα σκοτώσει τον αντίπαλό του και θα καθιερωθεί απέναντί του ως ο πιο καθιερωμένος άγριος ταύρος»*.²⁹ Ο Φαραώ εκπροσωπούσε, συνεπώς, τη θεϊκή δύναμη του Οσίριδος επί της γης.

Η αποκατάσταση του διαμελισμένου σώματος του θεού θυμίζει σε αρκετά σημεία τη διαδικασία της ταρίχευσης³⁰ ενώ η αποδυναμωμένη φιγούρα του Οσίριδος έδινε τη δυνατότητα σε όλους τους θνητούς να ταυτιστούν μαζί του μετά θάνατον.³¹ Ο νεκρός μπορούσε με αυτό τον τρόπο να χαρακτηριστεί ως ακόλουθος του Οσίριδος ακολουθώντας αφενός τα βήματα του θεού αφετέρου την δική του ανάσταση με τον ίδιο τρόπο που το έκανε ο θεός.³² Συνεπώς, ο Όσιρις και ο Σεθ έχουν ο καθένας τον δικό του ξεχωριστό ρόλο μέσα στον κόσμο: ο Όσιρις, με το θάνατο και την αναγέννησή του, συμβολίζει την ανανέωση της φύσης ενώ ο Σεθ δρα ως εχθρός της κοσμικής τάξης και προαγωγός των αναταραχών, της ξηρότητας, της ερήμωσης.³³ Κατά τον Assmann, ο διαμελισμός του Οσίριδος από τον Σεθ αποτέλεσε ένα καταστροφικό γεγονός εκκινώντας μία αιώνια διαδικασία αντιμετώπισης και υπερνίκησης του θανάτου.³⁴

²⁸ Κουσουλής 2004, 57-59 · Ikram 2015, 38-39.

²⁹ Stewart 2014, 31.

³⁰ Assmann 2005, 24-25.

³¹ Smith 2008, 2-3 · Hamilton-Paterson-Andrews 1979, 23-24.

³² Smith 2008, 4.

³³ O' Connor 2009, 39 · Ikram 2015, 34.

³⁴ Assmann 1989, 137-138.

Αυτό εξηγεί και το γεγονός, όπως θα αναφερθεί και παρακάτω στη διαδικασία της ταρίχευσης, πως το νεκρό σώμα αντιμετωπιζόταν ως διαμελισμένο αντί για άψυχο, καθώς η μούμια θεωρούνταν η εικόνα του θεού Οσίριδος εμποτισμένη με μαγεία. Με τη σειρά τους, η Ίσιδα αποτελούσε τη ζωοδόχο πηγή και ρυθμιστή της φυσικής τάξης ενώ ο Ωρος συμβόλιζε την τελική ζωντανή εκδήλωση του πρωταρχικού θεού του πρωταρχικού θεού Ατούμ που ενσαρκώνονταν στο σώμα των Φαραώ. Η αλληλεπίδραση των τεσσάρων αυτών θεών ολοκλήρωνε τον κοσμογονικό κύκλο ξεκινώντας την κυκλική συμπαντική λειτουργία κατά την οποία ο ηλιακός θεός πέθαινε καθημερινά με τη δύση, πηγαίνοντας στον Κάτω Κόσμο, και εξέρχονταν από αυτόν με την ανατολή του ήλιου ως Ωρος.³⁵

Ο Όσιρις και ο Ωρος αντανακλούν θετικές ενέργειες καθώς υπάρχουν οικογενειακοί δεσμοί μεταξύ των δύο θεοτήτων. Ο Ωρος είναι ο γιος του Οσίριδος και οι επιπτώσεις που έχει αυτό για την κληρονομιά του θρόνου τονίζονται σε όλα τα Κείμενα των Πυραμίδων. Η πλειοψηφία των Κειμένων παρέχει λεπτομέρειες για τις ευεργετικές ενέργειες που κάνει ο Ωρος για λογαριασμό του πατέρα του.³⁶ Η ταύτιση του Ωρου ως γιου του Οσίριδος προκύπτει από δύο εκδοχές: είτε ο αποθανών παρομοιάζεται με τον Όσιρι με μια δράση του Ωρου που περιγράφεται ως εκτελούμενη για τον πατέρα του, είτε ο Ωρος εκτελεί μια ενέργεια που γίνεται προς τον πατέρα του, Όσιρι. Το απόσπασμα PT 32 είναι ένα σύντομο κείμενο της πρώτης εκδοχής που βρέθηκε στον βόρειο τοίχο του ταφικού θαλάμου κάθε πυραμίδας που επαναλαμβάνεται πολλές φορές: *«Αυτά τα δροσερά νερά Όσιρι, αυτά τα δροσερά νερά NN έχουν έρθει από τον γιο σου, έχουν έρθει από τον Ωρο»*³⁷.

Η εικονική εκδοχή των Πυραμιδικών Κειμένων αναφέρεται σε μη αφηγηματικές αναπαραστάσεις της συγκεκριμένης κειμενικής ομάδας οι οποίες εντοπιζόνταν σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον έξω από τον χώρο των βασιλικών τάφων. Μία από αυτές τις ομάδες ήταν τα Πυραμιδικά Κείμενα Προσφορών που εμφανιζόταν με τη μορφή καταλόγων αντικειμένων με συγκεκριμένη σειρά στις λίστες προσφοράς της 3^{ης} και της 4^{ης} Δυναστείας, μια σειρά που σε ορισμένες περιπτώσεις αντιστοιχούσε αναμφισβήτητα με τη σειρά των αφηγηματικών Πυραμιδικών Κειμένων των βασιλικών πυραμίδων που παρέπεμπαν στις ίδιες προσφορές, αντικείμενα και τελετουργίες.³⁸

³⁵ O' Connor 2009, 39.

³⁶ Stewart 2014, 41.

³⁷ Stewart 2014, 43.

³⁸ Morales 2016, 79-80.

Μάλιστα, τα πρώτα αρχαιολογικά ευρήματα των Πυραμιδικών Κειμένων εντοπίστηκαν σε εικονογραφική μορφή και τοποθετούνταν χρονολογικά στις αρχές της 5^{ης} Δυναστείας στην πυραμίδα του Sahure στο Abusir. Παρά την αποσπασματική τους κατάσταση, τα απομεινάρια του καταλόγου προσφορών στο νεκρικό ναό του Sahure παρέχουν ένα μέρος της λίστας των υφιστάμενων αντικειμένων που αναφέρονταν στα μεταγενέστερα Πυραμιδικά Κείμενα.³⁹ Η παρουσία των ειδών αυτών στον κατάλογο προσφορών του νεκροτομείου του Sahure όχι μόνο αποδεικνύει την ύπαρξη μιας μη αφηγηματικής εκδοχής των Πυραμιδικών Κειμένων αλλά επιβεβαιώνει επίσης ότι το ίδιο ρεπερτόριο τελετουργικών κειμένων χρησιμοποιούσαν οι ιερείς πριν από την έγγραφη καταγραφή των κειμένων στο τέλος της δυναστείας. Η σχέση αντικειμένου και κειμένου βασισμένη σε μια εξέλιξη από τον κανονικό πίνακα στην τελετουργική αφήγηση καταδεικνύει ότι υπήρχε μια κοινή πρακτική στην οποία κάθε ιερό αντικείμενο ήταν απαραίτητο για μια συγκεκριμένη ιεροτελεστία.⁴⁰

Με την πάροδο του χρόνου, τα *Κείμενα των Πυραμίδων* εξελίχθηκαν σε άλλα ταφικά κείμενα, όπως τα *Κείμενα των Σαρκοφάγων* και το *Βιβλίο των Νεκρών*, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν και από μη βασιλικά άτομα. Αυτά τα μεταγενέστερα κείμενα άντλησαν σε μεγάλο βαθμό υλικό από τα Κείμενα των Πυραμίδων, αλλά ήταν πιο προσिता σε ένα ευρύτερο φάσμα ανθρώπων. Η αρχαιολογική, ιστορική και φιλολογική αξία τους είναι πολύτιμη, καθώς παρέχουν πολύτιμες γνώσεις για τις αρχαίες αιγυπτιακές θρησκευτικές πεποιθήσεις, την κοσμολογία και τις ιδέες για τη μετά θάνατον ζωή ενώ αντικατοπτρίζουν τον κεντρικό ρόλο του Φαραώ στην αιγυπτιακή κοινωνία και απεικονίζουν τα περίτεχνα τελετουργικά και τις προετοιμασίες που έγιναν για να διασφαλιστεί η επιτυχημένη μετάβαση του ηγεμόνα στην επόμενη ζωή.⁴¹

Τα *Κείμενα των Σαρκοφάγων* εμφανίστηκαν λίγο αργότερα, κατά την περίοδο του Μέσου Βασιλείου της αρχαίας Αιγύπτου, περίπου το 2055-1650 π.Χ., και συνέχισαν να χρησιμοποιούνται στο Νέο Βασίλειο. Σε αντίθεση με τα *Κείμενα των Πυραμίδων*, τα οποία προορίζονταν κυρίως για τους Φαραώ, τα *Κείμενα των Σαρκοφάγων* ήταν διαθέσιμα σε οικονομικά ευκατάστατα άτομα και ευγενείς, καθώς και σε ορισμένους αξιωματούχους.⁴² Όπως και τα *Πυραμιδικά Κείμενα*, είχαν σκοπό να παρέχουν καθοδήγηση και προστασία για τον αποθανόντα στη μετά θάνατον ζωή μέσα από μία

---

³⁹ Morales 2016, 80.

⁴⁰ Morales 2016, 81.

⁴¹ Allen 2005, 7-8.

⁴² Ikram 2015, 41-45 · Κουσσούλης 2004, 60-62.

σειρά ξορκιών, προσευχών και ύμνων που είχαν σχεδιαστεί για να βοηθήσουν τον αποθανόντα να ανταπεξέλθει στις προκλήσεις του Κάτω Κόσμου, να επιτύχει την αιώνια ζωή και την ένωση με τους θεούς.⁴³ Σε αντίθεση με τα *Κείμενα των Πυραμίδων*, τα οποία ήταν κυρίως εγγεγραμμένα στους τοίχους των πυραμίδων, τα *Κείμενα των Σαρκοφάγων* γράφονταν στο εσωτερικό των φέρετρων. Συχνά ήταν ταξινομημένα σε στήλες ή ενότητες, με μεμονωμένα ξόρκια ή κεφάλαια αριθμημένα για αναφορά. Θεματικά, αντιπροσωπεύουν μια χρονική συνέχεια της ταφικής παράδοσης που καθιερώθηκε από τα *Κείμενα των Πυραμίδων*, ενσωματώνοντας πολλά από τα ίδια θέματα και μοτίβα, αλλά και εισάγοντας νέες ιδέες και έννοιες. Μερικές από τις καινούργιες θεματικές προσθήκες σε αυτά τα κείμενα ήταν η επανένωση του νεκρού με την οικογένειά του στη μεταθανάτια ζωή και η εμφάνιση του Άποφι, ενός γιγαντιαίου ερπετού που μάχονταν τον Ήλιο κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στον Κάτω Κόσμο. Μερικά ξόρκια από τα *Κείμενα των Πυραμίδων* περιλαμβάνονται στα *Κείμενα των Σαρκοφάγων* με τροποποιήσεις και προσθήκες, ξεπερνώντας μάλιστα τη μυθολογική διάσταση και δίνοντας πολιτικό ύφος στο περιεχόμενό τους. Συγκεκριμένα το ξόρκι 313 δίνει το πλαίσιο της 1^{ης} Μεταβατικής Περιόδου σε θρησκευτικό αλλά και πολιτικό επίπεδο. Από θρησκευτική άποψη, τόσο ο Όσιρις όσο και ο Ωρος διεκδικούσαν ταυτόχρονα βασιλικά δικαιώματα και δυνάμεις, και ήταν δύσκολο να αποφευχθεί η εντύπωση ότι εκείνη ήταν η στιγμή που ο Όσιρις, η ενσάρκωση της αποθανούσας βασιλείας, αναχωρεί για να βασιλέψει στο Πέραν, ενώ ο διάδοχός του Ωρος αναλαμβάνει τη γήινη βασιλεία. Το γεγονός ότι ο Θωθ, ο οποίος ήταν εξέχων στις τελετουργίες ένταξης, παίζει κι εδώ σημαντικό ρόλο, δίνει έμφαση στην άποψη ότι αυτό το κείμενο χρησιμοποιήθηκε αρχικά κατά τη λήξη του Στέμματος και ότι δεν είναι καθαρά μυθολογικό θραύσμα.⁴⁴

Πιο αναλυτικά, τα ξόρκια 154–160 των *Κειμένων των Σαρκοφάγων* σχηματίζουν μια σύνθεση, καθώς στους τίτλους τους όλα υπόσχονται τη γνώση του *Ba-s* δηλαδή των δυνάμεων ή των βασικών ψυχικών ιδιοτήτων που κάνουν ένα πράγμα ξεκάθαρα αυτό που είναι. Αυτά τα ξόρκια αναφέρονται επίσης συχνά σε συζητήσεις σχετικά με τις σεληνιακές αντιλήψεις των αρχαίων Αιγυπτίων, ωστόσο μέχρι στιγμής αυτές οι δύο αρκετά αξιοσημείωτες πτυχές των ξορκιών (η Σελήνη και το Μπα) δεν έχουν γίνει πιο στενά συνυφασμένες. Μια προσεκτική ανάγνωση των κειμένων θα αποκαλύψει ότι η

⁴³ Ikram 2015, 39-41.

⁴⁴ Faulkner 1972, 91, απόσπασμα από το ξόρκι στο Παράρτημα κειμένων.

πραγματική αρχή αυτής της ομάδας ξορκιών είναι μια χρονολογικά διατεταγμένη περιγραφή των φαινομένων που συμβαίνουν κατά τη διάρκεια ενός σεληνιακού μήνα. Μετά την εισαγωγή (ξόρκι 154) που εξηγεί την προέλευση του μήνα, τα ξεχωριστά κείμενα αντιπροσωπεύουν τα διαδοχικά στάδια του μηνιαίου κύκλου: την περίοδο της αορατότητας (ξόρκι 155), την αύξηση (ξόρκι 156), τα γεγονότα γύρω από την πανσέληνο (ξόρκι 157), την φθίνουσα πορεία (ξόρκι 158), την άφιξη της τελευταίας ημισέληνου στον ανατολικό ορίζοντα (ξόρκι 159), και πάλι τη σύνοδο του ήλιου και της σελήνης όταν μπορεί να συμβεί έκλειψη ηλίου (ξόρκι 160).⁴⁵

Ενώ η λογοτεχνία στο Παλαιό Βασίλειο ήταν αρκετά περιορισμένη, και μόνο στο Μέσο Βασίλειο γνώρισε την ευρύτερη ανάπτυξή της, με την άφιξη αληθινών λογοτεχνικών ειδών, πρέπει να ειπωθεί ότι εκτός από την ταφική λογοτεχνία οι γνώσεις για τη Σελήνη από αυτήν την εποχή είναι μάλλον πενιχρές. Σε μια από τις χαρακτηριστικές συνθέσεις αυτής της περιόδου, που σώζεται σε πάπυρους και προλέγει εκ των υστέρων πώς θα ερχόταν στην εξουσία ο ιδρυτής της 12^{ης} δυναστείας, ο Amenemhat I, με τίτλο *The Prophecies of Neferti*, το φεγγάρι εμφανίζεται στην παγανιστική περιγραφή του χάους που προηγήθηκε. Κατά τη διάρκεια αυτών των έσχατων εποχών, ο ήλιος θα μοιάζει πολύ με το φεγγάρι, «ένα χλωμό αντίγραφο του εαυτού του που αποτυγχάνει να θαμπώσει τους ζωντανούς και κατακλύζεται από κάποιες ανωμαλίες».⁴⁶ Η έλλειψη σχετικών πληροφοριών μπορεί πιθανώς να οφείλεται στο γεγονός ότι οι ναοί που ανεγέρθηκαν την εποχή του Μεσαίου Βασιλείου, οι οποίοι πιθανώς απέδιδαν κάποια σεληνιακά κείμενα και σκηνές, χάθηκαν σε μεγάλο βαθμό επειδή ήταν χτισμένοι κυρίως από πλίνθο και επειδή σε πολλές περιπτώσεις τα μεταγενέστερα οικοδομήματα τα αντικατέστησαν.⁴⁷

Τέλος, όσον αφορά τη χρήση του *Βιβλίου των Νεκρών*, αν και οι πιο διάσημες εκδόσεις του προέρχονταν από μεταγενέστερες περιόδους, η χρήση παρόμοιων ταφικών κειμένων μπορεί να εντοπιστεί ήδη από την 3^η χιλιετία π.Χ. Τέτοιου είδους ξόρκια είχαν στόχο να εξασφαλίσουν ένα ασφαλές ταξίδι, να προστατεύσουν από εχθρικές δυνάμεις και να εξασφαλίσουν μια ευνοϊκή κρίση στην Αίθουσα της Μαάτ.⁴⁸ Ο σχεδιασμός και η διακόσμηση των τάφων περιλάμβαναν, όπως ήδη αναφέρθηκε, μαγικούς συμβολισμούς. Οι τοιχογραφίες και τα ανάγλυφα απεικόνιζαν σκηνές του

⁴⁵ Priskin 2019, 3.

⁴⁶ Priskin 2019, 14.

⁴⁷ Priskin 2019, 14.

⁴⁸ Pinch 1994, 42.

νεκρού που ασχολούνταν με δραστηριότητες που συμβόλιζαν την αναγέννηση και την ανάσταση. Μαγικά αντικείμενα, όπως αγάλματα και ειδώλια, τοποθετούνταν σε τάφους για να παρέχουν προστασία και βοήθεια στον νεκρό. Αυτά τα αντικείμενα πιστεύεται ότι είχαν εγγενείς μαγικές ιδιότητες, οι οποίες ενεργοποιούνταν μέσω τελετουργιών.⁴⁹ Κατά τη διάρκεια αυτών των τελετουργιών οι ιερείς συμμετείχαν σε μαντικές πρακτικές για να επικοινωνήσουν με το θεϊκό βασίλειο και να αποκτήσουν γνώσεις για τη μοίρα του νεκρού. Διάφορες μαγικές τεχνικές, όπως η ερμηνεία των ονείρων ή η διαβούλευση με χρησμούς, χρησιμοποιήθηκαν για την αναζήτηση καθοδήγησης.⁵⁰

Από επωδές στο *Βιβλίο των Νεκρών* δίνονται αναλυτικές πτυχές της αιγυπτιακής κοσμοθεωρίας και νεκρολογίας, όπως περιγραφή του Ντουάτ, με κεντρικό σημείο την πύλη εισόδου Ροστώ, μέσω της οποίας ο νεκρός εισερχόταν σε ένα μυστικό χώρο (αμενέτ), άγνωστο στους ζωντανούς, όπου επικρατούσαν σιωπή και σκοτάδι, ενώ δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη διαδικασία της Κρίσης του Νεκρού μέσω του σταδίου της ζυγοστασίας της ψυχής.⁵¹ Η Επωδή 4 του Βιβλίου των Νεκρών ήταν αφιερωμένη στο πέρασμα του νεκρού από την ουράνια οδό στο Ρεστάου: *«Είμαι αυτός που διόρθωσε τα όρια της πλημμύρας και που δικάστηκε ανάμεσα στους Εχθρούς, έχω έρθει και έχω ξορκίσει το κακό που ήταν πάνω στον Όσιρι»*. Άλλωστε, όπως αποδεικνύεται και από το περιεχόμενο των προηγούμενων νεκρικών κειμένων, βασική αντίληψη της νεκρικής αιγυπτιακής κοσμοθεωρίας, η οποία αποτυπωνόταν σε όλους τους καλλιτεχνικούς τομείς ήταν η ταύτιση του Ντουάτ με τη Δύση, γι' αυτό και παρατηρείται μια καθολική επιλογή των Αιγύπτιων να χτίζουν τους τάφους τους στη δυτική όχθη του Νείλου.⁵²

Ειδικά όσον αφορά τη διαδικασία και τα στάδια της ψυχοστασίας, οι Επωδές 30 με 125 του Βιβλίου των Νεκρών δίνουν μία πληρέστατη περιγραφή. Στην πρώτη φάση, κάθε νεκρός ξεχωριστά εμφανιζόταν στην *Αίθουσα των δύο Αληθειών*, ένα δικαστήριο στο οποίο ο νεκρός ερχόταν αντιμέτωπος με ολόκληρη τη ζωή τους, τα σφάλματα και τις ενοχές του. Εισερχόμενος πλέον ο νεκρός στην Αίθουσα της Κρίσης προσφωνούσε: *«Υποταγμένος σε σένα ο Μεγάλε Θεέ, Κύριε του Μαάτι, έχω έρθει σε σένα, ω Κύριέ μου, και έφερα τον εαυτό μου εδώ για να δω την ομορφιά σου. Σε γνωρίζω και γνωρίζω το*

⁴⁹ Hamilton-Paterson-Andrews 1979, 126-127.

⁵⁰ Pinch 1994, 44-46.

⁵¹ Κουσουύλης 2004, 63-66.

⁵² Κουσουύλης 2004, 25-34.

όνομά σου και γνωρίζω τα ονόματα των σαράντα δύο θεών που βρίσκονται μαζί σου σε αυτή την Αίθουσα του Μαάτ». ⁵³ Κατά μία αντίληψη, όση ώρα η καρδιά του νεκρού ζυγίζόταν στην Πλάστιγγα, με αντίβαρο το φτερό, σύμβολο δικαιοσύνης και αλήθειας, ο νεκρός έπρεπε να απαγγέλει τα παρακάτω λόγια: «Καρδιά μου, μάνα μου! Καρδιά μου, μάνα μου! Καρδιά μου που μου έδωσες τη ζωή! Είθε τίποτα να μη σταθεί εμπόδιο στην κρίση μου! Είθε να μην υπάρξει αντίδραση εναντίον μου μπροστά στους κυρίαρχους πρίγκηπες. Είθε να μη χωριστείς από μένα μπροστά σε αυτόν που κρατάει την Πλάστιγγα! Είσαι το διπλό μου (Κα), ο κάτοικος του σώματός μου, ο θεός Κνεμού που συνδέει και στερεώνει τα μέλη μου. Είθε να ερχόσουν στον τόπο της ευτυχίας όπου πάμε! Είθε το Σενίτ που διαμορφώνει τις συνθήκες ζωής των ανθρώπων να μην ασχημύνει το όνομά μου. Ας είναι το άκουσμα ικανοποιητικό για μας και ας έρθει χαρά στις καρδιές μας με το ζύγισμα των λέξεων. Ας μη λεχθεί εναντίον μου ψέμα, μπροστά στο μεγάλο θεό, τον κυρίαρχο της Αμεντέτ. Αλήθεια, πόσο τρανή θα είσαι όταν θα υψωθείς θριαμβευτικά». ⁵⁴ Ωστόσο, σε αυτό το σημείο ο νεκρός πρέπει να γνωρίζει τα ονόματα των θεών και των δαιμόνων του Κάτω Κόσμου, αλλιώς τα βήματά του θα εμποδίζονταν από τις χθόνιες δυνάμεις, ακόμη κι αν κατά την κρίση του ορίζονταν ως δίκαιος και οι θεοί φαίνονταν ευνοϊκοί προς το πρόσωπό του. Το νέο αιώνιο όνομα του νεκρού ήταν «Αυτός που είναι εφοδιασμένος με λουλούδια και ο κάτοικος στο δικό του ελαιόδεντρο» και πρέπει να το γνωρίζει οπωσδήποτε αν θέλει να περάσει στην Αίθουσα της Κρίσης. Όταν τελικά καταφέρει να μπει εκεί ξεκινά ένας διάλογος με τον φρουρό: ⁵⁵

Φ. «Δεν θα αναφέρω το όνομά σου στο θεό εκτός αν μου πεις το όνομά μου».

Ν. «Είσαι αυτός που βλέπει τις καρδιές και ερευνά τα νεφρά».

Φ. «Αν αναφέρω το όνομά σου, εσύ πρέπει να προφέρεις το όνομα του θεού που κατοικεί στην εποχή του».

Ν. «Μααού – Ταουϊ».

Φ. «Αν αναφέρω το όνομά σου εσύ πρέπει να μου πεις ποιος είναι αυτός που ο ουρανός του είναι από φωτιά, που οι τοίχοι του περιβάλλονται από ζωντανούς ουραίους και που το πάτωμα του σπιτιού του είναι ένα υδάτινο ρεύμα. Ποιος είναι αυτός που λέω;»

---

⁵³ Scalf 2017, 191.

⁵⁴ Budge 1978, 164.

⁵⁵ Budge 1978, 168.

N. «Όσιρις».

Φ. «Προχώρησε. Αλήθεια, το όνομά σου θα αναφερθεί σε αυτόν».

Σε άλλο κεφάλαιο, ο νεκρός, απευθυνόμενος στους επτά θεούς λέει: «Χαιρετώ εσάς, επτά όντα, που κάνετε τις Κρίσεις, που στηρίζετε την Πλάστιγγα τη νύχτα της Κρίσης του Ουτσάτ, που κόβετε κεφάλια, που κομματιάζεται λαιμούς, που κυριεύετε καρδιές με τη βία και ξεσκίζετε τα μέρη όπου είναι στερεωμένες οι καρδιές, που κάνετε σφαγές στη Λίμνη της Φωτιάς, σας ξέρω και ξέρω τα ονόματά σας, γι' αυτό γνωρίστε με όπως εγώ γνωρίζω τα ονόματά σας».⁵⁶ Άλλη αιγυπτιακή παράδοση ήθελε ένα μέρος του βασιλείου του Οσίριδος με επτά αίθουσες – κατοικίες, από τις οποίες για να περάσει ο νεκρός έπρεπε να γνωρίζει τα ονόματα των επτά θυρωρών – φυλάκων τους. Καμία τελετή δεν εξασφάλιζε στον νεκρό τη διέλευση των πυλών, αν εκείνος δεν γνώριζε αυτά τα ονόματα. Γι' αυτό και απευθυνόταν και στους επτά φύλακες με τα εξής λόγια: «Χαιρετώ εσάς, Αίθουσες! Χαιρετώ εσάς που φτιάχνετε τις Αίθουσες για τον Όσιρι! Χαιρετώ εσάς που φρουρείτε τις Αίθουσές σας! Χαιρετώ εσάς που αναγγέλλετε τις υποθέσεις των δύο χωρών στον Όσιρι κάθε μέρα. Ο νεκρός σας γνωρίζει και γνωρίζει και τα ονόματά σας».⁵⁷ Εκτός από τις επτά Αίθουσες, ο νεκρός έπρεπε να περάσει και από τους είκοσι ένα κρυμμένους πυλώνες του οίκου του Οσίριδος στα Ηλύσια Πεδία, πάλι γνωστοποιώντας τα ονόματα των πυλώνων και των φρουρών τους. Έτσι ξεκινούσε για κάθε πυλώνα ξεχωριστά: «Έχω διασχίσει το δρόμο μου. Σε ξέρω και ξέρω το όνομα του θεού που σε φρουρεί. Το όνομά σου είναι “θεά των δονήσεων με υψηλούς τοίχους, η αυστηρή θεά της καταστροφής που βάζει σε τάξη τις λέξεις που συγκρατούν τον ανεμοστρόβιλο και την καταιγίδα, που σώζεις από την καταστροφή αυτόν που ταξιδεύει” και το όνομα του φρουρού σου είναι Νέρι».⁵⁸ Αυτό γινόταν σε όλους τους πυλώνες και μετά την προσφώνηση των ιερών λόγων του νεκρού ο φρουρός του πυλώνα έδινε στον νεκρό την άδεια να περάσει.

---

⁵⁶ Budge 1978, 161-177.

⁵⁷ Scalf 2017, 241.

⁵⁸ Budge 1978, 161-177.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

2. ΤΑΦΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ, ΤΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΟΡΕΣ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ ΤΗΣ 3^{ΗΣ} ΧΙΛΙΕΤΙΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΗ ΝΕΚΡΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

2.1. Η εξέλιξη της μουμιοποίησης και της ταρίχευσης

Η ταρίχευση αποτελούσε μία ταφική πρακτική ενταγμένη σε μία ευρύτερη τελετουργική και μαγικοθρησκευτική πραγματικότητα μέσω της οποίας ο νεκρός οδηγούνταν σε μια ανώτερη σφαίρα ύπαρξης και το σώμα του περιβάλλονταν από μαγεία και αθανασία, καταλήγοντας τελικά στην δικαίωση και τη μετουσίωση σε θεϊκό πνεύμα. Οι ελάχιστες μούμιες που έχουν διασωθεί από το Παλαιό Βασίλειο φέρνουν στο φως αρκετές μεθόδους τεχνητής συντήρησης των πτωμάτων αυτής της περιόδου. Οι μέθοδοι κυμαίνονται από το απλό τύλιγμα και την επίδεση του σώματος με πολλαπλές στρώσεις λινού μέχρι την εφαρμογή του εμποτισμένου με ρητίνη γύψου για τη σχηματοποίηση των εξωτερικών χαρακτηριστικών, ιδιαίτερα του προσώπου, των άκρων και των γεννητικών οργάνων.⁵⁹ Αυτές οι τεχνικές αποδεικνύουν την μεγάλη έμφαση που δινόταν στην εξωτερική μορφή και εμφάνιση του σώματος κατά το Παλαιό Βασίλειο, ωστόσο, αποδείχθηκαν μη αποτελεσματικές, καθώς κάτω από το περίτεχνο περίβλημα της μούμιας, οι μαλακοί ιστοί συνέχισαν να αποσυντίθενται.

Μεγάλο βήμα στη βελτίωση αυτής της διαδικασίας ήταν η εισαγωγή του εκσπλαχνισμού της θωρακικής και κοιλιακής κοιλότητας η οποία μείωσε την ευαισθησία του σώματος στη σήψη.⁶⁰ Τεχνικές διαχείρισης των εσωτερικών οργάνων εντοπίζονται από την προδυναστική περίοδο, εντούτοις, ο εκσπλαχνισμός και η εξωτερική συντήρηση των σπλάχνων με κανωπικό εξοπλισμό συνέβαλε στην ουσιαστική ανάπτυξη της μουμιοποίησης στο Παλαιό Βασίλειο. Τα κανωπικά αγγεία του Παλαιού και Μέσου Βασιλείου είχαν κυλινδρικό σχήμα με πλατιούς ώμους, ένα χείλος με πώμα σε σχήμα ανθρώπινου κεφαλιού και φτωγή διακόσμηση, αποτελώντας μία μικρογραφία των ταριχευμένων σωμάτων. Η τοποθέτησή τους στους τάφους του Παλαιού Βασιλείου ήταν άτακτη στον ταφικό θάλαμο, ενώ κατά το Μέσο Βασίλειο

---

⁵⁹ Taylor 2010, 32.

⁶⁰ Seidlmayer 2001, 230.

τοποθετούνταν προσεκτικότερα σε μικρές κιβωτιόσχημες λίθινες ή ξύλινες λάρνακες, κατά το κατασκευαστικό πρότυπο των λίθινων σαρκοφάγων.⁶¹

Η ακριβής μέθοδος με την οποία αφαιρούνταν τα όργανα αποτελεί μυστήριο ενώ απουσίαζαν σχετικές κειμενικές και απεικονιστικές πηγές. Τυπικά, από τα βιοαρχαιολογικά δεδομένα φαίνεται πως γινόταν μια τομή στην κάτω κοιλιακή χώρα, καθώς το συγκεκριμένο σημείο εξασφάλιζε καλύτερη πρόσβαση για την αφαίρεση των οργάνων. Ο ταριχευτής αφαιρούσε όλα τα όργανα, εξαιρουμένης της καρδιάς και περιστασιακά των νεφρών. Η καρδιά αφήνονταν στο σώμα για τελετουργικούς και θρησκευτικούς σκοπούς, ενώ για τα νεφρά οι ερευνητές πρότειναν ότι λόγω της θέσης τους πίσω από το περιτόναιο συχνά παραβλέπονταν από τον ταριχευτή. Παραδοσιακά αφαιρούνταν οι πνεύμονες, το συκώτι, το στομάχι και τα λεπτά έντερα, διατηρούνταν χωριστά και τοποθετούνταν μέσα σε κανωπικά πιθάρια με τα υπόλοιπα όργανα να αφήνονται είτε μέσα στο σώμα είτε να πετιούνται.⁶²

Μετά την περιποίηση του κεφαλιού ακολουθούσε η μουμιοποίηση των χεριών και των ποδιών, τα οποία τυλίγονταν με λινές ταινίες και γεμίζονταν με τριάντα έξι ειδικές για την ταρίχευση ουσίες, αριθμός που συμβόλιζε τις μορφές του Οσίριδος⁶³ Στο δεξί χέρι ζωγραφίζονταν οι μορφές του Οσίριδος και του Άπι και στο αριστερό του Ρα και του Άμσου. Αντίστοιχα στην τελετή των ποδιών τρίβονταν τα πέλματα, οι κνήμες και οι μηροί, αλείφονταν τα πόδια με κανονικό και αγιασμένο λάδι και τυλίγονταν σε ταινίες ζωγραφισμένες με ένα τσακάλι εκατέρωθεν. Το δεξί τσακάλι συμβόλιζε τον Άνουβη και το αριστερό τον Ώρο. Στο τέλος στερεωνόταν πάνω από τον νεκρό ένα κάλυμμα από πορφύρα ή άσπρο λινό και το σώμα ήταν έτοιμο για την ταφή. Το παραπάνω τελετουργικό φαίνεται να είναι χρονικά μεταγενέστερο του πρώιμου αιγυπτιακού πολιτισμού και να αποτελεί την εξέλιξη μιας πολύ σύνθετης διαδικασίας τελούμενης την εποχή της Μεγάλης Πυραμίδας.⁶⁴ Επιπλέον, πρόκειται για ένα τελετουργικό που εκτελούνταν από τις πλουσιότερες τάξεις, λόγω των δαπανών που απαιτούνταν, ενώ οι φτωχότερες τάξεις ακολουθούσαν πιο απλές και συντομευμένες τελετές.

---

⁶¹ Seidlmayer 2001, 232.

⁶² Ruhli, κα. 2015, 105.

⁶³ Budge 1978, 161-177.

⁶⁴ Budge 1978, 161-177.

Το πρωιμότερο παράδειγμα εκπλαχισμού και χωριστής διατήρησης των σπλάγχων προέρχεται από τον κατά την 4^η χιλιετία τάφο της Βασίλισσας Χετεφέρης Ι. Ο τάφος περιείχε ένα σφραγισμένο κουτί από ασβεστίτη με τέσσερα διαμερίσματα, καθένα από τα οποία χωρούσε μία συσκευασία από λινό το οποίο διατηρούσε ίχνη οργανικού υλικού πιθανών σπλάγχων. Τα τρία από τα τέσσερα κουβούκλια περιείχαν ένα ρευστοποιημένο φυσικό αλάτι το οποίο θα λειτουργούσε ως το κύριο συστατικό αφυδάτωσης στη διαδικασία μουμιοποίησης κατά τους ύστερους χρόνους. Αυτή η πρακτική χρησιμοποιήθηκε παράλληλα στις τοποθεσίες Γκίζας και Μειντούμ και φαίνεται πως έγινε σταθερό χαρακτηριστικό της διαδικασίας από το Παλαιό Βασίλειο και έπειτα.

Ο πάπυρος του Μ. Μασπερό δίνει αρκετές πληροφορίες για τη τελετουργική διαδικασία της ταρίχευσης.⁶⁵ Στο πρώτο μέρος του παπύρου υπάρχουν οδηγίες σχετικά με την αφαίρεση των σπλάγχων, φαίνεται, ωστόσο, να είναι ελλιπές, με μόνο ολοκληρωμένο τμήμα το κεφάλαιο της επίδεσης του νεκρού. Το κείμενο αρχίζει με μία προσφώνηση στον νεκρό: *«Το άρωμα της Αραβίας έχει μεταφερθεί σε σένα, για να κάνει τέλεια τη μυρωδιά σου μέσα από την ευωδιά του θεού. Εδώ έχουν μεταφερθεί σε σένα υγρά που προέρχονται από τον Ρα, για να κάνουν τέλεια ... τη μυρωδιά σου στην Αίθουσα της Κρίσης. Ω γλυκομύριστη ψυχή του μεγάλου θεού, εσύ μπορείς να διατηρείς μια τέτοια γλυκιά ευωδιά, που το πρόσωπό σου ποτέ δεν θα αλλάξει, ούτε θα καταστραφεί ... Τα μέλη σου θα γίνουν ξανά νέα στην Αραβία και η ψυχή σου θα εμφανιστεί στο σώμα σου στην Τα – νετέρ (τη θεία χώρα)»*. Στη συνέχεια, ο ιερέας έπαιρνε ένα δοχείο με υγρό που περιλάμβανε δέκα αρώματα και άλειφε με αυτό το σώμα από το κεφάλι ως τα πόδια δύο φορές, προσέχοντας ιδιαίτερα την περιοχή του κεφαλιού, λέγοντας τα παρακάτω λόγια: *«Όσιρι (εννοώντας τον νεκρό), έχεις πάρει το άρωμα που θα κάνει τα μέλη σου τέλεια. Παίρνεις την πηγή της ζωής και παίρνεις το σχήμα του μεγάλου Δίσκου (του Ατών) που ενώνεται με σένα για να δώσει ένα παντοτινό σχήμα στα μέλη σου. Εσύ θα ενωθείς με τον Όσιρη στην μεγάλη Αίθουσα. Η αλοιφή μπαίνει μέσα σου για να διαμορφώσει τα μέλη σου και να γεμίσει χαρά την καρδιά σου και συ θα εμφανιστείς με τη μορφή του Ρα. Θα σε κάνει να είσαι γερός, όταν θα φτάσεις στον ουρανό το δειλινό, και θα σκορπίσει γύρω τη μυρωδιά σου στους νομούς του Άκερτ... Παίρνεις το λάδι του κέδρου στην Αμεντέτ και ο κέδρος που προσφέρθηκε από τον Όσιρη έρχεται σε σένα. Σε σώζει από τους εχθρούς σου και σε φυλάει στους νομούς. Η ψυχή σου κάθεται πάνω από τις αρχαίες*

---

⁶⁵ Memoire sur quelques Papyrus du Louvre, Paris, 1875.

συκομουριές. Εσύ φωνάζεις την Ίσιδα και ο Όσιρης ακούει τη φωνή σου και έρχεται σε σένα ο Άνουβης για να σε επικαλεσθεί. Παίρνεις το λάδι της χώρας του Μάνου που έχει έρθει από την Ανατολή και ο Ρα υψώνεται πάνω από σένα, για να σε συναντήσει στις πύλες του ορίζοντα, στις ιερές πύλες της Νείθ. Εσύ μπαίνεις μέσα, η ψυχή σου είναι στον πιο ψηλό ουρανό και το σώμα σου στον πιο χαμηλό... Ω Όσιρι, ας κάνει το Μάτι του Ωρου αυτό που τώρα ρέει πάνω σου να μπει μέσα σου και στην καρδιά σου για πάντα!». Μετά την απαγγελία αυτών των μαγικών λέξεων όλη η τελετή επαναλαμβανόταν και έπειτα τα εσωτερικά όργανα του νεκρού, που είχαν αφαιρεθεί από το σώμα του τοποθετούνταν στο «υγρό των τέκνων του Ωρου», έτσι ώστε το υγρό του θεού να μπει μέσα τους και, όσο βρίσκονταν εκεί, διαβαζόταν από πάνω τους ένα κεφάλαιο και έπειτα τοποθετούνταν στο ταφικό κιβώτιο. Έπειτα, ακολουθούσε η τοποθέτηση των εσωτερικών οργάνων στο σώμα, το οποίο εμβαπτιζόταν σε ιερό λάδι, με το πρόσωπο του νεκρού να κοιτάζει προς τον ουρανό⁶⁶.

Στη σπονδυλική στήλη του νεκρού τοποθετούνταν η ταινία του Σεβέκ και του Σεντί. Ο μακρύς λόγος που εκφωνούνταν εκμυστήρευε στον νεκρό ότι το υγρό εκπορεύονταν από τους θεούς Σου και Σεμπ και ότι το ρετσίνι της Φοινίκης και η άσφαλτος της Βίβλου θα συναποτελούσαν την τέλεια ταφή στον Κάτω Κόσμο και θα του έδιναν πίσω τα πόδια του, διευκολύνοντας τις κινήσεις του και εξαγνίζοντας τα βήματά του στην Αίθουσα του Σεμπ.⁶⁷ Οι προσφορές προς τον νεκρό περιλάμβαναν χρυσό, λαζουρίτη, περουζέ, ασήμι και κρύσταλλο, τα οποία φώτιζαν το πρόσωπό του, και καρνεόλιο, το οποίο δυνάμωνε τα βήματά του. Τέτοιου είδους φυλαχτά εξασφάλιζαν την ελεύθερη είσοδο στον Κάτω Κόσμο. Καθ' όλη τη διάρκεια των προσφορών έμενε μέσα στο λάδι, και στη συνέχεια ξεκινούσε η επιχρύσωση των νυχιών και των δακτύλων σε χέρια και πόδια, η περιτύλιξη αυτών σε λινό από την Σάις και η εκφώνηση των παρακάτω μαγικών λόγων: «Ω Όσιρι, δέχεσαι τα χρυσά σου νύχια και τα χρυσά σου δάχτυλα και τον αντίχειρά σου από μέταλλο σμου. Το υγρό του Ρα μπήκε μέσα σου και στα θεία μέλη του Οσίριδος και πηγαίνεις με τα πόδια σου στην αθάνατη κατοικία. Έχεις μεταφέρει τα χέρια σου στον οίκο της αιωνιότητας, έγινες τέλειος μέσα στο χρυσό και λάμπεις ζωηρά στο μέταλλο σμου και τα δάχτυλά σου λάμπουν στην κατοικία του Οσίριδος και στο ιερό του ίδιου του Ωρου. Αναπνέεις στο χρυσό και εμφανίζεσαι στο μέταλλο σμου και οι κάτοικοι στο Ρε – στάου σε δέχονται. Και αυτοί που

⁶⁶ Budge 1978, 161-177.

⁶⁷ Budge 1978, 161-177.

είναι στο ταφικό κιβώτιο χαίρονται γιατί έχεις μεταμορφωθεί σε ιερό γεράκι». Μετά από αυτά τα λόγια, ένας ιερέας εκπρόσωπος του Άνουβη πλησίαζε τον νεκρό και μέσω κάποιων συμβολικών μαγικών τελετουργικών τοποθετούσε ορισμένες ταινίες στο κεφάλι του. Μετά το λάδωμα του προσώπου, του κεφαλιού και του στόματος απλώνονταν οι ταινίες της Νεκχέμπ στο μέτωπο, της Άθωρ στο πρόσωπο, του Θωθ στα αυτιά, της Νεμπτ – χετέπ στο σβέρκο του και της Σεκχέτ πάνω από το κεφάλι του, ενώ πάνω από κάθε σημείο του προσώπου τοποθετούνταν επιπλέον ταινίες ή επίδεσμοι από λινό. Τα λόγια που συνόδευαν τη διαδικασία επίδεσης απευθύνονταν στην Κυρία της Δύσης: «Εισάκουσε εσύ και κάνε να γίνει η αναπνοή του νεκρού στο κεφάλι του στον Κάτω Κόσμο και να μπορεί να δει με τα μάτια του και να ακούει με τα αυτιά του και να αναπνέει με τη μύτη του και να μιλάει με το στόμα του και με τη γλώσσα του. Δέξου τη φωνή του στην Αίθουσα του Μαάτ και το λόγο του στην Αίθουσα του Σεμπ, παρουσία του μεγάλου θεού, του κυρίου της Αμεντέτ»⁶⁸. Οι παραπάνω ευχές σχετίζονταν με τις ευκολίες, τις χαρές και τις ηδονές της μέλλουσας ζωής, οι οποίες επιτυγχάνονταν μέσα από τις επαλείψεις του λαδιού και των αλοιφών και τις μαγικές μορφές που ήταν σχεδιασμένες στις ταινίες. Με το τέλος των τελετών που αφορούσαν το κεφάλι, ο νεκρός ήταν πια έτοιμος να περάσει στον κόσμο των τέλειων πνευμάτων, των κατοίκων του ουρανού, με προστάτες τους θεούς Άνουβη, Ωρο και Θωθ⁶⁹.

Με την ολοκλήρωση της ταριχευτικής διαδικασίας, η μούμια τοποθετούνταν μέσα στη σαρκοφάγο. Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί ότι οι σαρκοφάγοι και οι λάρνακες ήταν τα μόνα νεκρικά αντικείμενα που χρησιμοποιούνταν αναλλοίωτα σε όλη τη διάρκεια του αιγυπτιακού πολιτισμού. Η σαρκοφάγος ήταν μια λειψανοθήκη ορθογώνια ή ανθρωπόμορφη που περιέβαλλε το σώμα του νεκρού και αποτελούσε το βασικότερο μηχανισμό διατήρησης και ανάστασης του ταριχευμένου σώματος, ένα δεύτερο μαγικό σώμα για το πνεύμα του νεκρού και μια αναπαράσταση της ιδεαλιστικής μορφής του μεταμορφωμένου νεκρού (σαχ).

2.2 Η εξέλιξη των ταφικών πρακτικών μέσα από κατάλοιπα της αιγυπτιακής γραμματείας και αρχαιολογίας

Το ύφος της νεκρικής τελετουργίας, η σωστή τοποθέτηση του πτώματος και, τουλάχιστον σε ορισμένες περιόδους, η παρουσία ταφικών εγκαταστάσεων ήταν

---

⁶⁸ Budge 1978, 168.

⁶⁹ Budge 1978, 161-177.

κεντρικής σημασίας για την ταφή και τις ελπίδες επιβίωσης του νεκρού στον επόμενο κόσμο. Βέβαια, η πραγματικότητα των διαδικασιών τόσο της ταφής όσο και της διατήρησης των νεκρικών παραδόσεων, ήταν διαφορετική. Από μια πρώιμη περίοδο, οι συμβολικές προσεγγίσεις και ερμηνείες προσπαθούσαν να γεφυρώσουν το χάσμα μεταξύ φιλοδοξίας και πραγματικότητας με την εξωτερική εμφάνιση της τελετουργίας του νεκρού να φαντάζει πιο σημαντική από την ίδια την τελετουργία. Πολλές ταφές περιείχαν μικρογραφίες ή ομοιώματα πέτρινων αγγείων ή άδειων δοχείων με τρόφιμα, απομιμήσεις γρανιτένιων ψεύτικων θυρών, κλπ.⁷⁰ Η μουμιοποίηση συχνά επηρεαζόταν με ανάλογο τρόπο. Οι συντομεύσεις των διαδικασιών μπορεί να είχαν νομιμοποιηθεί από μία πεποίθηση ότι η σωστή εκτέλεση των τελετουργιών μουμιοποίησης ήταν περισσότερο σημαντική από τη σχολαστική διατήρηση του σώματος. Δεδομένου ότι η πλήρης μουμιοποίηση ήταν πολύ δαπανηρή, οι πεποιθήσεις πρέσβευαν ότι μια πιο περιορισμένη διαδικασία ήταν αρκετή εάν μόνο ένα μικρό ποσοστό της ελίτ επρόκειτο να επωφεληθεί από τα οφέλη της και από το συνακόλουθο πέρασμα στο Επέκεινα.⁷¹ Ακόμη και όταν γινόταν ειδική μέριμνα για τη σωστή εκτέλεση των ταριχευτικών πρακτικών, τα αποτελέσματα δεν ήταν πάντα τα αναμενόμενα.

Ο Wilson ανακατασκεύασε το τελετουργικό των κηδειών του Παλαιού Βασιλείου σύμφωνα με οκτώ παραστάσεις από τους σωζόμενους μασταμπάδες.⁷² Μετά το θάνατο, η σορός μεταφέρονταν στο εργαστήριο ταρίχευσης, όπου η διαδικασία μπορούσε να διαρκέσει έως και 272 ημέρες, σύμφωνα με μια επιγραφή στον τάφο του Meresankh III.⁷³ Ο Wilson πρότεινε επίσης ότι γίνονταν και άλλα έργα για την ταφή κατά τη διάρκεια των πένθιμων ημερών, όπως το σκάλισμα των ψεύτικων θυρών.⁷⁴ Μετά την ταρίχευση ξεκινούσε η κηδεία από το σπίτι του νεκρού. Οι άνθρωποι έσκιζαν τα ρούχα τους και θρηνούσαν χτυπώντας τα κεφάλια τους. Από το σπίτι, η νεκρική πομπή μετέφερε το φέρετρο στην όχθη του ποταμού και στη συνέχεια το σώμα μεταφέρονταν απέναντι.

Κατά τη διάβαση του ποταμού, ο ιερέας που απήγγελε σκηνοθετούσε ένα τελετουργικό για τη μεταμόρφωση των νεκρών σε σακχ.⁷⁵ Μετά το φέρετρο και η

---

⁷⁰ Tian 2020, 250.

⁷¹ Tian 2020, 252.

⁷² Wilson 1944, 201.

⁷³ Wilson 1944, 202 & Sethe 1933, 156-157.

⁷⁴ Wilson 1944, 202.

⁷⁵ Wilson 1944, 209-210.

πομπή έφταναν στη δυτική όχθη, απ' όπου το καράβι μεταφέρονταν στην έρημο, στον τάφο. Οι γραμμές περιέλιξης κάτω από τη βάρκα στα ανάγλυφα φαίνεται πως συμβόλιζαν το ανώμαλο έδαφος. Στον τάφο υπήρχαν χορευτές που θρηνούσαν. Το τελετουργικό της «επίκλησης-προσφοράς» αποτελούσε κυρίαρχη νεκρική τελετή. Οι άνθρωποι που έφεραν την προσφορά ανέβαιναν στη στέγη του μασταμπά και ακολουθούσε η τελετή «Ανοίγματος του στόματος» στο άγαλμα του νεκρού. Ο Wilson δεν μπορούσε να πει πότε το σώμα εισάγονταν στον τόπο ταφής: το πιο πιθανό είναι να συνέβαινε μετά την τελετή προσφορών.⁷⁶

Κατά τον Settgast, έχουν εντοπιστεί τέσσερα στάδια των ταφικών τελετουργιών κατά τη διάρκεια του Παλαιού Βασιλείου: το πέραςμα στη Δύση, η πομπή με έλκηθρο, η κανωπική πομπή και το πέραςμα με βάρκα στο Σάις.⁷⁷ Αφετηρία της κηδείας ήταν και πάλι το σπίτι των νεκρών. Από εκεί, η νεκρώσιμος πομπή μετέφερε τη σορό, συνοδευόμενη από θρήνους. Μετά η πομπή επιβιβάζονταν στη βάρκα και έφτανε στη Σκηνή του Καθαρισμού στη δυτική όχθη. Από εκεί συνεχίζονταν η πορεία, φτάνοντας στο σημείο ταρίχευσης, στην πύλη του οποίου οι άνθρωποι έβαζαν προσφορές ενώπιον των νεκρών και πραγματοποιούσαν πένθιμο χορό με τα χέρια στον αέρα. Εδώ η κηδεία διακόπτονταν και ολοκληρώνονταν μετά την ολοκλήρωση της μουμιοποίησης. Μετά τη μουμιοποίηση, άνδρες και βόδια έσερναν το έλκηθρο που κουβαλούσε το φέρετρο στον τάφο. Πριν την άφιξη στον τάφο, γινόταν το τελετουργικό της ιστιοπλοΐας στο Σάις, που αντιπροσωπεύονταν από μια βάρκα που έπλεε σε ένα φιδωτό κανάλι. Ωστόσο, ο Settgast πίστευε ότι αυτό το τελετουργικό είχε γίνει στο σκάφος και οι άνθρωποι δεν χρειάζονταν να το επαναλάβουν στη δυτική όχθη. Ως εκ τούτου, μετά την 5^η Δυναστεία, αυτό ο τελετουργικός τόπος έπαψε να υπάρχει.⁷⁸ Αφού το έλκηθρο έφτανε στον τάφο, οι άνθρωποι τοποθετούσαν προσφορές πάνω από τον μασταμπά και χόρευαν.⁷⁹

Ο Altenmüller περιέγραψε την κηδεία του Παλαιού Βασιλείου σύμφωνα με παραστάσεις από 22 μασταμπάδες.⁸⁰ Και από αυτή τη μελέτη προκύπτει ότι η κηδεία ξεκινούσε από το σπίτι του νεκρού. Ο κόσμος θρηνούσε έξω από το σπίτι. Στη συνέχεια, η πομπή μετέφερε το φέρετρο στη βάρκα και έπλεε στο σημείο ταρίχευσης.

---

⁷⁶ Wilson 1944, 218

⁷⁷ Settgast 1963, 3.

⁷⁸ Settgast 1963, 73.

⁷⁹ Settgast 1963, 23.

⁸⁰ Altenmüller 1975, 476 & 762.

Μετά το τελετουργικό της ταρίχευσης, η πομπή κατευθύνονταν προς το Σάις, την τελετουργική τοποθεσία στην κοιλάδα του Νείλου. Πριν από αυτό, γινόταν μια τελετουργία προσφοράς σε μια «Αίθουσα Συνελεύσεων», ωστόσο, κατά τη διάρκεια του Παλαιού Βασιλείου, αυτό το τελετουργικό μεταφέρθηκε στο σημείο ταρίχευσης ή στο Σάις. Από το Σάις η νεκρώσιμος ακολουθία προχωρούσε προς έναν τόπο στον οποίο δόθηκε το όνομα της πόλης Μπουτό και προφανώς προσδιόριζε τον τάφο. Το φέρετρο τοποθετούνταν στο έλκηθρο που το έσερναν τα βόδια ή οι άνδρες στην έρημο. Τότε ο κόσμος προσέφερε αγαθά μπροστά στην ψευδόθυρα και στο άγαλμα του νεκρού.

Οι τρεις παραπάνω μελέτες μπορεί να μην κατέληξαν σε απόλυτη συμφωνία για τα τελετουργικά επεισόδια των αιγυπτιακών κηδειών κατά τη διάρκεια του Παλαιού Βασιλείου, ωστόσο, μοιράζονται κάποια κοινά χαρακτηριστικά. Πρώτον, όλοι προτείνουν ότι οι κηδείες ξεκινούσαν από το σπίτι των νεκρών. Δεύτερον, όλοι τους περιέγραφαν μια διέλευση νερού συνοδευόμενη από σχετικές τελετουργίες. Τρίτον, οι πομπές σε όλες τις μελέτες δεν έφταναν απευθείας στον τόπο ταφής αλλά σταματούσαν τουλάχιστον μία φορά σε μια τοποθεσία για τελετουργικά προσφορών ή για την ταρίχευση. Τελικά, και οι τρεις κατέληξαν ότι υπήρχαν τελετουργίες πριν από τον τελικό ενταφιασμό ενώ οι αναπαραστάσεις της διαδικασίας του ίδιου του ενταφιασμού είναι σπάνιες.

Κατά την 3^η χιλιετία το μοτίβο των ταφικών τελετουργιών περιλάμβανε την τοποθέτηση και έκθεση αντικειμένων και σωμάτων σε καθορισμένα σημεία της τελετουργίας. Οι πρακτικές τοποθέτησης των αντικειμένων δημιούργησαν οπτικές εμπειρίες που ενσαρκώθηκαν ως διαθέσεις. Οι ταφές στο Γκερζέχ αποτελούν πεδίο προβολής και μελέτης αρχαίων ταφικών συνηθειών. Αντίστοιχα, οι άνθρωποι στο Ταρκχαν-Κραφ Αμμάρ εξέθεταν αντικείμενα και σώματα σε λάκκους τη στιγμή του τελικού ενταφιασμού.⁸¹ Τα αντικείμενα και τα σώματα ήταν ορατά στους ανθρώπους που στέκονταν στους τάφους και η διαρρύθμισή τους ακολουθούσε συγκεκριμένους κανόνες και συγκεκριμένες ενέργειες όπως μεταφορά, κάθοδος, σκύψιμο, πέρασμα και διαλογή. Η ανάγκη ικανοποίησης και διευκόλυνσης των οπτικών συνθέσεων και των αισθητικών προτιμήσεων οδήγησε σε καινοτομίες ως προς την επιλογή αντικειμένων και ταφικών δομών. Αυτές οι καινοτομίες δείχνουν ότι οι άνθρωποι πιθανώς επέλεξαν,

---

⁸¹ Tian 2020, 313.

για παράδειγμα, την κατασκευή μικρών κεραμικών αντικειμένων και αγγείων ως προσφορά στους νεκρούς και έσκαβαν ταυτόχρονα πιο ρηχούς λάκκους για να εξυπηρετούν την ανάγκη να διατηρούν τα αντικείμενα ορατά. Οι αλλαγές στον χρόνο και τη γεωγραφία του τόπου οδήγησαν σε αλλαγές στις ενέργειες και στις συνήθειες των ανθρώπων. Μία τέτοια περίπτωση μεταβολής είναι η προτίμηση τοποθέτησης των προσφορών έξω από την ταφή: στο Νάγκα εντ Ντέιρ, περί το 2600 π.Χ., ο νέος αυτός τρόπος έκθεσης των αντικειμένων είχε οδηγήσει τους ανθρώπους να μεταχειρίζονται διαφορετικά τα αντικείμενα.⁸²

Μέχρι το τέλος της 3^{ης} χιλιετίας τα εκθέματα αντικειμένων είχαν ήδη απομακρυνθεί από τον τόπο ταφής πάνω από 500 χρόνια νωρίτερα, ενώ στοιχεία από τις περιοχές Ταρκχαν-Καφρ Αμμάρ, Χαραγκέχ και Νάγκα εντ Ντέιρ δείχνουν ότι οι άνθρωποι δεν τοποθετούσαν κανένα από τα κτερίσματά τους έξω από το φέρετρο ή σε ρηχούς λάκκους δίπλα από τον τάφο. Στο Qau, οι άνθρωποι τοποθετούσαν αντικείμενα στα καπάκια των φέρετρων ή σε κόγχες στα τοιχώματα των λάκκων, υποδεικνύοντας ότι πιθανότατα οι τάφοι χρησίμευαν και ως χώροι αποθήκευσης αντικειμένων. Οι άνθρωποι πιθανώς εξακολουθούσαν να παρουσιάζουν τα νεκρά σώματα και τα νεκρικά αντικείμενα σε φέρετρα κατά τη διάρκεια κάποιας τελετουργικής διαδικασίας αλλά η εικόνα που εμφάνιζαν είχε σίγουρα αλλάξει. Στο Ταρκχαν-Καφρ Αμμάρ, δεν συμπεριλαμβάνονταν λίθινα και κεραμικά αγγεία στις προσφορές των νεκρών, αντίθετα προτιμούσαν να τοποθετούν προσκέφαλα πίσω από το κεφάλι του νεκρού για να το ντύνουν σαν άτομο που κοιμάται. Ο Seidlmayer έχει επισημάνει ότι η εικόνα του νεκρού με προσκέφαλο είχε την εικονογραφική του σημασία ως κοιμώμενος στο Παλαιό Βασίλειο.⁸³

Οι άνθρωποι συνήθιζαν να τελούν πιο εκτεταμένες τελετουργίες για να επιδείξουν φέρετρα, αντικείμενα και πτώματα πριν φτάσουν στον τελευταίο τόπο ανάπαυσής τους. Φέρετρα από το 2100 π.Χ. δείχνουν αυτή τη δυνατότητα και προτίμηση από τις σοβατισμένες ή βαμμένες επιφάνειές τους και τα βαμμένα μάτια τους. Οι άνθρωποι ξόδευαν περισσότερη προσπάθεια για να διακοσμήσουν φέρετρα από πριν, κυρίως επειδή τα φέρετρα ήταν το κύριο μέσο επίδειξης σε ορισμένες τελετουργίες, όπως κατά τη νεκρώσιμο ακολουθία και το τελετουργικό της

---

⁸² Tian 2020, 314.

⁸³ Seidlmayer 2001, 227.

προσφοράς.⁸⁴ Επιπλέον, οι άνθρωποι επέλεξαν να δώσουν έμφαση στην εμφάνιση των φέρετρων πιθανώς επειδή παρέμεναν ορατά καθ' όλη τη διάρκεια της ταφικής τελετουργίας. Βαμμένα μάτια ήταν ζωγραφισμένα στις ανατολικές πλευρές του φέρετρου, ευθυγραμμισμένα με το πρόσωπο του νεκρού, υποδεικνύοντας ότι τα φέρετρα ήταν το επίκεντρο μιας τελετουργίας προσφοράς στην οποία οι άνθρωποι τοποθετούσαν αντικείμενα στα ανατολικά του φέρετρου. Σε αυτό το τελετουργικό, το σώμα πιθανότατα ήταν κλεισμένο μέσα στο φέρετρο και αποδεχόταν τις προσφορές μέσα από τα ζωγραφισμένα μάτια. Σε αυτό το σημείο του τελετουργικού προσφοράς τοποθετούνταν και τα αντικείμενα, όπως τα γυαλισμένα, και με λεπτότητα κατασκευασμένα κόκκινα κεραμικά είδη που βρέθηκαν στο Qau.⁸⁵ Ωστόσο, δεν χρειαζόνταν όλα αυτά τα αντικείμενα να τοποθετηθούν στο φέρετρο μετά από αυτές τις τελετουργίες, όπως στο Ταρκχαν-Καφρ Αμμάρ, όπου οι άνθρωποι δεν κατέθεταν καθόλου αυτά τα αντικείμενα στον χώρο ταφής.

Η σύγχρονη ερμηνεία των αλλαγών που τελούνταν στον τρόπο τοποθέτησης των ταφικών κτερισμάτων στις αιγυπτιακές νεκροπόλεις κατά την 3^η χιλιετία οφείλονταν σε πολλούς και συνδυαστικούς παράγοντες και σχετίζονταν κυρίως με την μη προβολή των αντικειμένων μέσα στον τόπο ταφής, ειδικά κατά το 2600 π.Χ., όταν εμφανίστηκε ο υπόγειος θάλαμος. Σε πρώτη φάση, κατά τα επόμενα χρόνια, οι νέες ταφικές συνήθειες και πρακτικές οδήγησαν τους ανθρώπους να τοποθετούν τα αντικείμενα έξω από τον τόπο ταφής και μείωσαν τις πιθανότητες να επιβιώσει υπόγειο αρχαιολογικό υλικό. Ένας άλλος παράγοντας περιλάμβανε τις διαδικασίες ανασχηματισμού του αρχαιολογικού υλικού, κατά τις οποίες χάθηκαν τα αντικείμενα που δεν ήταν θαμμένα μαζί με τους νεκρούς, αποσυντέθηκαν ή ανακυκλώθηκαν αργότερα και έτσι δεν έχουν επιβιώσει μέχρι σήμερα.⁸⁶ Γενικότερα, ο στόχος των αλλαγών των ανθρώπων στους τρόπους έκθεσης των κτερισμάτων ήταν η διασφάλιση της ορατότητας των αντικειμένων από τους συμμετέχοντες. Αντίστοιχα και οι ταφικές τελετουργίες που συνόδευαν τις προσφορές όφειλαν να ακολουθούν κάποιους τελετουργικούς κανόνες ως προς τη διαδικασία επίδειξης των κτερισμάτων, όπως συνέβαινε, για παράδειγμα, με την τοποθέτηση των κομματιών κρέατος στο μπροστινό μέρος του σώματος του νεκρού, μια θέση όπου οι άνθρωποι τοποθετούσαν τα περισσότερα αντικείμενα. Ομοίως, όταν οι άνθρωποι μετατόπιζαν τα κτερίσματα από

---

⁸⁴ Simpson 1991, 68-70.

⁸⁵ Tian 2020, 310.

⁸⁶ Harpur 1987, 95.

έναν ταφικό τόπο σε κάποιον άλλον κατά το 2600 π.Χ., ακολουθούσαν μαζί τους και οι αντίστοιχες νεκρικές τελετές και οι ίδιοι κανόνες για την τοποθέτηση των αντικειμένων.⁸⁷ Λίγο αργότερα, περί το 2100 π.Χ., ο εντοπισμός των κτερισμάτων αποδεικνύει πως οι άνθρωποι δεν ενδιαφέρονταν πλέον για την ορατότητα και την υπερπροβολή των κτερισμάτων.⁸⁸

Ειδικά οι τελετουργικές πρακτικές στη Γκίζα φαίνεται πως ακολουθούσαν αυστηρούς κανόνες που απαιτούσαν από τους ανθρώπους να αναπαριστούν με ακρίβεια την εικόνα από τον επάνω κόσμο σε αυτόν που ετοιμαζόταν υπόγεια τώρα για τον νεκρό. Πρόκειται για μια παράδοση που σωζόταν από πρακτικές χρονολογούμενες γύρω στο 2600 π.Χ. κατά την οποία οι άνθρωποι προσπαθούσαν να διατηρήσουν μια σύνδεση μεταξύ της εικόνας που εμφανιζόταν πριν και μετά τον ενταφιασμό. Αν και οι αλλαγές σε τέτοιες παραδόσεις οδήγησαν τους ανθρώπους να μετατοπίσουν την εμφάνιση των αντικειμένων μακριά από τα ταφικά μέρη, αυτή η μετατόπιση δεν επιτεύχθηκε αμέσως ενώ συχνά οι πρακτικές συνδυάζονταν μεταξύ τους.⁸⁹ Η πρακτική της υπόγειας έκθεσης των κτερισμάτων μπορεί να είχε παραμείνει στις πρακτικές των ανθρώπων για πολλά χρόνια και να είχε συνδεθεί με το τελετουργικό της τοποθέτησης. Όταν οι πρακτικές εξαπλώθηκαν σε επαρχιακές περιοχές και επαναλήφθηκαν πολλές φορές, αυτός ο κανόνας της αναπαράστασης συνηθειών του κόσμου των ζωντανών στους τάφους μάλλον έδωσε τη θέση του σε πιο πρακτικές δράσεις και σταδιακά εξαφανίστηκε. Οι διαφορές μεταξύ των πρακτικών ανά περιοχή, όπως στη Γκίζα και σε επαρχιακές περιφέρειες, μπορεί να προκλήθηκαν από διαφορές στην κοινωνική θέση των νεκρών. Οι κηδείες στη Γκίζα πιθανότατα απαιτούσαν περισσότερη εργασία και χρήματα από τους ανθρώπους για την επιλογή και τοποθέτηση των αντικειμένων στον θάλαμο.⁹⁰

Ορισμένες βασιλικές και μη πεποιθήσεις υποδήλωναν ότι θα μπορούσε να υπάρξει μια μεταθανάτια ζωή η οποία σχετίζονταν σε ένα βαθμό με την επίγεια πραγματικότητα, με αποτέλεσμα ο τάφος να αποτελεί το κυρίως σημείο μετάβασης από τον έναν κόσμο στον άλλο.⁹¹ Ωστόσο, όσο κι αν κυριαρχούσε η αντίληψη περί μιας μετά θάνατον συνέχειας και όσο μνημειώδης κι αν ήταν η κατασκευή του ταφικού

---

⁸⁷ Tian 2020, 270.

⁸⁸ Tian 2020, 271.

⁸⁹ Tian 2020, 275.

⁹⁰ Wilson 1944, 55.

⁹¹ Assman 2005, 102.

οικοδομήματος, το ενδιαφέρον για τη μονιμότητά του δεν ήταν και τόσο σημαντικό. Αυτό όμως δεν σήμαινε ότι τα ταφικά αντικείμενα δεν μπορούσαν να είναι πολυτελή. Αυτά τα χαρακτηριστικά ήταν σημαντικά για τη θέση του νεκρού μεταξύ των ζωντανών καθώς και για την πορεία του στον άλλο κόσμο. Κι αυτό γιατί περισσότερο τα νεκρικά τελετουργικά και η νεκρική λατρεία, παρά ο τάφος σαν κτίσμα, ήταν καθοριστικής σημασίας για τη συνέχιση της ύπαρξης, παρόλο που η λατρεία μπορεί να μην διαρκούσε για πολύ.⁹² Όπως αναφέρθηκε, έντονη λατρευτική δραστηριότητα προς τους νεκρούς εκτελούνταν κυρίως στους ναούς και όχι στις νεκροπόλεις.

Μερικά τραγούδια αρπιστών της περιόδου του Παλαιού Βασιλείου παραπέμπουν στη φθορά των τάφων των προγόνων τους και ενθάρρυναν τους ανθρώπους να ζήσουν και να γιορτάσουν τις μέρες ζωής τους, υπονοώντας ότι η πρόβλεψη και η μέριμνα για τη ζωή μετά το θάνατο ήταν άσκοπη.⁹³ Τέτοιου είδους τραγούδια ήταν εγγεγραμμένα σε τάφους και νεκροταφεία και θα μπορούσαν να ασκήσουν κριτική στη λειτουργία αυτών των οικοδομημάτων. Μερικά από αυτά τα τραγούδια μπορεί να έχουν αποτελέσει ακόμη και μέρος των κηδειών, κινητοποιώντας συναισθήματα θλίψης, απώλειας και μετατόπισης της ανησυχίας πίσω στους ζωντανούς.⁹⁴ Αυτές οι ασύμβατες στάσεις αμφισβητούσαν τον σκοπό των ταφικών δομών και πρακτικών, οι οποίες παρόλα αυτά συνέχισαν να κτίζονται και να εκτελούνται με αύξοντα ρυθμό κατά τις επόμενες χιλιετίες.

Η φροντίδα των τάφων ήταν στα χέρια μιας ομάδας ιερέων γνωστοί με την ονομασία *hemu-ka*, δηλαδή «οπηρέτες του Κα». Βασικές αρμοδιότητές τους ήταν η τοποθέτηση των προσφορών στον τάφο, οι απαγγελίες προσευχών, ο καθαρισμός του τάφου και γενικά η διατήρηση της ηρεμίας και της γαλήνης του νεκρού.⁹⁵ Η ιεραρχική τους θέση ήταν σχετικά χαμηλόβαθμη, γι' αυτό και δεν απεικονίζονταν με κάποιο ιδιαίτερα επιβλητικό ένδυμα, ενώ το εισόδημά τους, αν και μικρό, ήταν αξιόλογο, ειδικά όταν ενισχύονταν από τα επιπλέον ιερατικά και διοικητικά τους καθήκοντα.⁹⁶ Το πρόγραμμα εργασίας τους ήταν ευέλικτο και εκτείνονταν σε όλη τη διάρκεια της ημέρας, ενώ παράλληλα μπορούσαν να εμπορεύονται τις ημέρες της υπηρεσίας τους πωλώντας τες. Επίσης, μέσα από διατάγματα έχει γίνει γνωστή η δυνατότητα αποφυγής

---

⁹² Assman 2005, 104.

⁹³ Assmann 1977, 49-52.

⁹⁴ Lichtheim 1973, 80.

⁹⁵ Assmann 2001, 303.

⁹⁶ Snape 2011, 43.

της στρατολόγησής τους σε κυβερνητικά έργα μειώνοντας με αυτόν τον τρόπο τη δυνατότητα μετακίνησης του προσωπικού του ναού σε κάποιο άλλο διοικητικό έργο ή καθήκον του κράτους.⁹⁷

Κατά τη διάρκεια του Παλαιού Βασιλείου οι ιερείς αυτοί ήταν χωρισμένοι σε πέντε «φυλές». Τα ονόματα των περισσότερων «φυλών» ήταν ναυτικοί όροι, γεγονός που οδήγησε τους αιγυπτιολόγους στην υπόθεση ότι η εναλλαγή της υπηρεσίας τους βασιζόταν στα ναυτικά ρολόγια. Κάθε «φυλή» αποτελούνταν από πέντε ιερείς και διαιρούνταν σε δύο υποομάδες, με την υπηρεσία της καθεμιάς να διαρκεί ένα μήνα και να περιλαμβάνει την καθημερινή εκτέλεση δύο διαδρομών περιμετρικά των πυραμίδων, με στόχο τη φροντίδα των αγαλμάτων και τη φρούρηση του ναού. Από την εποχή του Μέσου Βασιλείου και εξής επικράτησε το σύστημα των τεσσάρων «φυλών», των οποίων η θητεία διαρκούσε τρεις μήνες ανά έτος. Ήταν πολύ σημαντικό οι ιερείς να υφίσταντο μια συγκεκριμένη διαδικασία πνευματικού καθαρισμού – εξαγνισμού στο *seh-netjer*, δηλαδή στο ιερό του θεού ή στο *ibu*, στη σκηνή καθαρισμού, ενώ το ίδιο ίσχυε και για τον εξοπλισμό ή τις προσφορές που θα εναποτίθεντο, αφού η καθαρότητα κατά την επιτέλεση των τελετουργιών αυτών θεωρούνταν άκρως απαραίτητη εξαιτίας της μεγάλης ιερότητας του χώρου.⁹⁸

Ορισμένες από τις θύρες του ναού του Άμμωνα στο Καρνάκ διαθέτουν οδηγίες σχετικά με τον αναγκαίο βαθμό καθαρότητας των ιερέων ως προϋπόθεση για την είσοδό τους στο ναό και την έναρξη των υπηρεσιών τους.⁹⁹ Σύμφωνα με την Teeter, στην αρχαία Αίγυπτο η πνευματική και νοητική καθαρότητα δεν επιτυγχάνονταν μέσω του διαλογισμού και της γνώσης αλλά κατακτιόταν με τρόπο φυσικό μέσω της πλύσης.¹⁰⁰ Αξίζει να αναφερθεί το γεγονός ότι από το Μέσο Βασίλειο και έπειτα, η νεκρική ταφική λατρεία ενός των απλών ιδιωτικών τάφων και η καθημερινή φροντίδα τους μπορούσαν να συνδυαστούν με αυτήν ενός διπλανού ναού, καθώς οι ιερείς που κατοικούσαν μόνιμα στο ναό μπορούσαν να πραγματοποιούν το τελετουργικό προσφοράς στο άγαλμα ή σε κάποιο άλλο πρότυπο αναπαράστασης του νεκρού που ήταν τοποθετημένα μέσα στον χώρο του ναού. Με αυτόν τον τρόπο, οι ιερείς δε χρειαζόταν να διασχίσουν μεγάλες αποστάσεις μέσα στην εχθρική και επικίνδυνη έρημο για να εκτελέσουν τις απαραίτητες καθημερινές προσφορές στο νεκρό, ενώ

---

⁹⁷ Teeter 2011, 35-36.

⁹⁸ Taylor 2001, 177.

⁹⁹ Teeter 2011, 32.

¹⁰⁰ Teeter 2011, 32.

παράλληλα μειώνονταν τα έξοδα για την εκτέλεση της κηδείας και της ταφικής λατρείας του νεκρού.¹⁰¹ Η επιτυχημένη οργάνωση αυτού του συστήματος δεν ήταν τυχαία ούτε οφείλονταν στην ευσπλαχνία των ζωντανών προς τους νεκρούς, απλώς οι ιερείς είχαν από νωρίς αντιληφθεί το τεράστιο οικονομικό όφελος που έφερε η διατήρηση της νεκρικής κληρονομιάς και η συντήρηση του Κα του ιδιοκτήτη του τάφου μέσω της παροχής των υπηρεσιών τους σε πρακτικό και τελετουργικό επίπεδο.¹⁰²

Το πλήθος των αναπαραστάσεων που έχουν εντοπιστεί σε τάφους του Παλαιού Βασιλείου αποδεικνύουν ότι η ολοκλήρωση της κηδείας απαιτούσε το πέρασμα από ένα υδάτινο σημείο. Η πιθανότερη εκδοχή για αυτό το πέρασμα είναι μια διάβαση του ποταμού Νείλου χωρίς βέβαια να γνωρίζει κανείς αν αυτή η πορεία γινόταν στην πραγματικότητα ή μόνο σε υποθετικό χρόνο μέσω κάποιας ειδικής τελετουργίας.¹⁰³ Κατά τον Wilson οποιαδήποτε διάσχιση μεγάλων αποστάσεων στην αρχαία Αίγυπτο απαιτούσε κάποια μετακίνηση, έστω και μικρή, μέσα από έναν όγκο νερού.¹⁰⁴ Είναι αρκετά πιθανό ένα μεγάλο μέρος των διελεύσεων να επιτυγχάνονταν με ασφάλεια μέσω ενός συστήματος καναλιών που απλώνονταν στην δυτική όχθη του Νείλου. Παρ' όλα αυτά τα μεγάλα πλοία με ρυμούλκες που απεικονίζονταν στις ταφικές σκηνές δεν αντιστοιχούσαν στο πραγματικό μέγεθος των πλοίων, καθώς δεν ήταν απαραίτητη η χρήση μεγάλων πλοίων λόγω της εύκολης πρόσβασης και πλοήγησης στον ποταμό. Αυτό που μπορεί να συμπεράνει κανείς από τα παραπάνω στοιχεία είναι ότι για άλλη μια φορά στην αιγυπτιακή παράδοση – ειδικά σε ένα τόσο ξεχωριστό κομμάτι αυτής όπως είναι η ταφή των νεκρών – εφαρμοζόταν ένας συνδυασμός πραγματικών και συμβολικών τελετών και πρακτικών.¹⁰⁵ Το νερό για την αιγυπτιακή παράδοση αποτελούσε τη ζωοφόρο δύναμη ολόκληρης της χώρας, ενώ ο Νείλος λειτουργούσε ως ένα ισχυρό σύμβολο τόσο του επίγειου όσο και του μεταθανάτιου κόσμου. Αυτός είναι και ο κύριος λόγος που οι Αιγύπτιοι συνήθιζαν να απεικονίζουν με τρόπο εντυπωσιακό τη διάβαση του ποταμού ακόμη κι αν αυτή δεν συντελούνταν στην πραγματικότητα, ανάγοντας την σε ένα συμβολικό επίπεδο.¹⁰⁶

---

¹⁰¹ Baines – Lacarova 2002, 21.

¹⁰² Snape 2011, 43.

¹⁰³ Davis 1977, 163-177.

¹⁰⁴ Wilson 1944, 205.

¹⁰⁵ Davis 1977, 163-177.

¹⁰⁶ Wilson 1944, 205.

Ένα ακόμη βοηθητικό μέσο που χρειαζόταν ο νεκρός για το μεταθανάτιο ταξίδι του ήταν η βάρκα, καθώς ήταν κυρίαρχη η πίστη πως η μεταθανάτια αιώνια ζωή του Αιγύπτιου νεκρού συνέχιζε στο Λιβιάδι των Καλαμιών (Σεκχετ – Ααρού) το οποίο αποτελούνταν από καλάμια και ρυάκια. Έτσι, ο πάπυρος που τοποθετούνταν στο ταφικό κιβώτιο του νεκρού περιλάμβανε μια σχεδιασμένη βάρκα με όλα τα μέρη της και ορισμένα κεφάλαια από τη *Βίβλο των Νεκρών*, τα οποία ο νεκρός έπρεπε να γνωρίζει προκειμένου να δώσει στη βάρκα αληθινή μορφή, ενώ πέρα από τα κεφάλαια ο νεκρός όφειλε να γνωρίζει και τα ονόματα του κάθε μέρους της βάρκας. Αφού τελείωνε και η ανακοίνωση των ονομασιών της βάρκας, ο νεκρός έπρεπε να αναγγείλει και τα μυστικά ονόματα του ποταμού, της όχθης και του εδάφους απ' όπου θα περνούσε με τη βάρκα του. Συνολικά, οι παραπάνω περιγραφές αναδεικνύουν τη σημασία της γνώσης των ονομάτων τόσο των θεών όσο και των ιερών νεκρικών αντικειμένων, προκειμένου να ξεπεράσει τις δυσκολίες που θα εμφανίζονταν στον αγώνα του να κερδίσει την αιώνια ζωή.

Πιο αναλυτικά, η λέμβος που χρησιμοποιούνταν για τη μεταφορά του νεκρού πολλές φορές παρομοιαζόταν με τη λέμβο που μετέφερε τους αποθανόντες στον Άλλο Κόσμο. Κατά αυτόν τον συμβολισμό και το πέρασμα του ποταμού εύλογα θεωρήθηκε ως ο μόνος δρόμος που μπορούσε να οδηγήσει στην αθανασία. Μέσω της διέλευσης της δυτικής όχθης δεν αναπαρίστατο μόνο η φυσική πορεία της σαρκοφάγου προς τη νεκρόπολη, αλλά ταυτόχρονα συμβολιζόταν η πνευματική μετάβαση σε μια μεταφυσική σφαίρα ύπαρξης, εμποτισμένη με τη θεϊκή παρουσία που προσφέρονταν μόνο στους δίκαιους.¹⁰⁷ Σε μια επιγραφή του Θηβαϊκού Τάφου 347 η συγκεκριμένη λέμβος εμφανίζεται με την ονομασία «νεσμέτ», η οποία ήταν ίδια με εκείνη της λέμβου που χρησιμοποιούνταν στα μυστήρια του θεού Οσίριδος στην Άβυδο. Οι δύο αυτές λέμβοι φαίνεται πως απεικονίζονταν κατά τον ίδιο τρόπο ως προς τα χαρακτηριστικά τους: είχαν τη μορφή ενός πλοιαρίου σε σχήμα παπύρου με ψηλή πρύμνη, τα άκρα του οποίου κατέληγαν σε άνθη παπύρου, περιλάμβαναν μια σαρκοφάγο που κείτονταν σε ένα κρεβάτι λιονταριού με αγάλματα της Ίσιδας και της Νέφθιδος να την προστατεύουν εμπρός και πίσω και τέλος συνοδεύονταν από ανθρώπους που θρηνούσαν τον νεκρό – Οσιρι αντίστοιχα.¹⁰⁸

---

¹⁰⁷ Assmann 2005, 304.

¹⁰⁸ Assmann 2005, 304.

Τρεις ήταν οι βασικοί σταθμοί της πορείας προς τον τάφο, οι οποίοι συμβόλιζαν τα τρία θρησκευτικά κέντρα στο Δέλτα του ποταμού: η Σάις, το Μπούτο και η Χουτσερ. Στη Σάις, η ανθρωπόμορφη σαρκοφάγος τοποθετούταν πάνω σε μια μικρή λέμβο και αργότερα οδηγούταν στο «εξαγνιστήριο» (σεχ-νέτσερ ή ουάμπου) για να ξεκινήσει η διαδικασία του τελετουργικού καθαρισμού της σαρκοφάγου και του ταριχευμένου σώματος με τη χρήση του νερού¹⁰⁹. Στη συνέχεια, η νεκρική πομπή ζωντάνευε ένα τελετουργικό δρώμενο που αναπαριστούσε το πέρασμα από την Ανατολή στη Δύση και την ένωση του νεκρού με τους θεούς. Το πιο πιθανό είναι η πορεία της πομπής να ξεκινούσε με την ανατολή του ηλίου, μετά τη διανυκτέρευση στο χώρο της ταρίχευσης το προηγούμενο βράδυ, με την πρώτη στάση της πομπής να είναι η διασταύρωση του Νείλου από την Ανατολή, τη χώρα των ζωντανών, προς τη Δύση, τη χώρα των νεκρών. Αυτό το σημείο της νεκρικής τελετουργίας αποτελούσε μια κορυφαία στιγμή κατά την οποία οι συγγενείς και οι φίλοι του νεκρού, οι ιερείς, οι τεχνίτες, οι αχθοφόροι που μετέφεραν τα ταφικά κτερίσματα και οι γυναίκες που θρηνολογούσαν συνόδευαν τον νεκρό στην πορεία του μέσα στη νεκρόπολη.¹¹⁰ Η σημασία της νεκρόπολης ήταν πολύ μεγάλη καθώς κύριοι αυτής ήταν οι νεκροί ενώ παράλληλα θεωρούνταν ως ο τόπος όπου μπορούσε να επιτευχθεί μια άμεση επαφή των ζωντανών επισκεπτών με τις αρχαίες προγονικές ψυχές.¹¹¹ Παράλληλα, υπήρχαν αρκετές επωδές και μαγικά ξόρκια που απαγγέλλονταν κατά την πορεία της λέμβου προς τον τάφο για την απόθεση των χθόνιων δυνάμεων.¹¹²

Μόλις η νεκρική πομπή έφτανε στον τάφο, ξεκινούσε η εκτέλεση μια σειράς δρωμένων που στόχευαν αποκλειστικά στη μεταμόρφωση του Κα του νεκρού σε ευλογημένο πνεύμα. Μια από τις σημαντικότερες αιγυπτιακές τελετουργίες ήταν η τελετή «Ανοίγματος του στόματος του νεκρού» με στόχο την αναζωογόνηση της μούμιας, μέσω της οποίας το άψυχο σώμα του νεκρού αποκτούσε την ικανότητα να λαμβάνει προσφορές προκειμένου να επαναλειτουργήσει και κατ' επέκταση να επιβιώσει στην επόμενη ζωή. Επρόκειτο για ένα έθιμο παλαιότερο του Παλαιού Βασιλείου το οποίο συνήθως εκτελούνταν στο άγαλμα του ιδιοκτήτη του ταφικού μνημείου.¹¹³ Η τελετή αυτή ενεργοποιούσε στο Κα που κατοικούσε στο άγαλμα τη

---

¹⁰⁹ Κουσούλης 2004, 184.

¹¹⁰ Hays 2010, 3-5.

¹¹¹ Meskell 2008, 36.

¹¹² Βλ. Παράρτημα Επωδών, Επωδή 31 για την απόθεση κροκοδείλου που πλησιάζει με σκοπό να κλέψει τη μαγεία του Ν στον Κόσμο των Θεών.

¹¹³ Federn 1960, 245.

δυνατότητα της αναπνοής, της τροφής, της ομιλίας και μιας γενικότερης σύνδεσης μεταξύ του φυσικού επισκέπτη και του πνευματικού ιδιοκτήτη. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας διαβάζονταν το παρακάτω ξόρκι: «*Κάποιος έχει πάει με το Κα του: Ο Ωρος έχει πάει με το Κα του. Ο Σεθ έφυγε με το Κα. Ο Θωθ έφυγε με το Κα. Ο θεός έχει πάει με το Κα του. Ο Όσιρις έχει πάει με το Κα. Έχεις πάει κι εσύ με το Κα σου! Χο, Ούνις! Το χέρι του Κα είναι μπροστά σας. Χο, Ούνις! Το χέρι του Κα σου είναι μετά από εσάς. Χο, Ούνις! Το πόδι σου είναι μπροστά σου. Χο, Ούνις! Το πόδι σου σε κυνηγάει. Όσιρι, Ούνι, σου έδωσα το μάτι του Ωρος· δώσε το στο πρόσωπό σου. Αφήνω το άρωμα του ματιού του Ωρου διαχέεται σε εσάς*».¹¹⁴

Η σημαντικότερη ενέργεια της τελετής ήταν το άνοιγμα του στόματος του αγάλματος με ειδικά τελετουργικά εργαλεία. Το άγαλμα αυτό αντικαθιστούσε πρακτικά και συμβολικά το σώμα του νεκρού και φαίνεται πως ήταν το ίδιο άγαλμα που απεικονιζόταν στην πομπή της κηδείας.¹¹⁵ Συνεπώς, μετά την ολοκλήρωση αυτού του τελετουργικού, το άγαλμα μεταμορφωνόταν από ένα απλό αντικείμενο που κατασκευάστηκε από απλούς τεχνίτες σε ένα λατρευτικό σώμα που μπορούσε να κατοικηθεί από ένα θεό ή ένα αρχαίο ευλογημένο πνεύμα.¹¹⁶

Τα πρόσωπα που συμμετείχαν στην τελετή ήταν τα εξής:

- Ο αρχιερέας Σερχέμπ που καθοδηγούσε την τελετή κρατώντας στο χέρι του ένα κύλινδρο παπυρου.
- Ο ιερέας Σεμ.
- Ο γιος ή κάποιος κοντινός συγγενής του νεκρού (Σα – μερ – εφ).
- Ένας στενός φίλος του νεκρού (Σμερ).
- Η Τχεράου – ουρ που συμβόλιζε την Ίσιδα
- Η Τχεράου – σχεραού που συμβόλιζε τη Νέφθιδα.
- Ο σφαγέας Μενχού.
- Ο ιερέας Αμ-ασί.
- Ο ιερέας Αμ-κχεντ.
- Μια ομάδα ατόμων που συμβόλιζαν τους ένοπλους φρουρούς του Ωρου.

---

¹¹⁴ Allen 2005, 19.

¹¹⁵ Snape 2011, 78.

¹¹⁶ Είναι γνωστό πως για τους Αιγύπτιους τα αγάλματα όχι απλώς συμβόλιζαν αλλά μπορούσαν να διαθέτουν όλες τις ιδιότητες του προσώπου που απεικόνιζαν, γι' αυτό και συντελούσαν σε αυτό όλες τις ενέργειες που προορίζονταν για το άτομο.

Καθένα από τα παραπάνω άτομα είχε το δικό του ρόλο σε ένα μοναδικό δραματουργικό τελετουργικό με κεντρικό θέμα την απεικόνιση στιγμιότυπων της ταφής του Οσίριδος, με τον οποίο τώρα ταυτιζόταν ο νεκρός.¹¹⁷ Σύμφωνα τόσο με την αρχαιολογία όσο και τη γραμματεία που τη συνόδευε, η τελετή ξεκινούσε με το ράντισμα του νερού από τα τέσσερα δοχεία, ένα για κάθε μέρος της γης, το οποίο συνοδεύονταν από προσφωνήσεις προς τους θεούς Ώρο, Σηθ, Θωθ και Σεπτ, διαδικασία που αποσκοπούσε στην αποκατάσταση των λειτουργιών του κεφαλιού του νεκρού. Αντίστοιχα, ο εξαγνισμός με λιβάνι γινόταν επίσης από τέσσερα λιβανιστήρια ενώ η αρωματική ουσία που καιγόταν στη συνέχεια διευκόλυνε το στόμα του νεκρού να ανοίξει και ενίσχυε την καρδιά του. Σε αυτό το σημείο ο ιερέας Σεμ ντυνόταν με το δέρμα αγελάδας και παρίστανε πως κοιμάται σε ένα είδος ανάκλιτρου όταν τον ξυπνούσε ο ιερέας Αμ-ασί, παρουσία του Σερ-χέμπ και του Αμ-κχέντ. Αυτοί οι τέσσερις μαζί συμβόλιζαν τα παιδιά του Ώρου, με τον Σεμ να προσφωνεί: *«Έχω δει τον πατέρα μου σε όλες τις μορφές του»* και τους υπόλοιπους τρεις να το επαναλαμβάνουν με χορό.¹¹⁸ Ο πιθανότερος στόχος αυτού του μέρους της τελετής ήταν η επιστροφή της σκιάς του νεκρού (Κχα) πίσω στο σώμα του, η οποία κατά τη στιγμή του θανάτου είχε χωριστεί από αυτό.

Η τελετή του Ανοίγματος του Στόματος συνοδευόταν από μία σειρά λιγότερο σημαντικών τελετουργικών εφοδιασμού της μούμιας με αλοιφές, αρώματα και ρούχα, οι οποίες, αν και όχι απαραίτητες, είχαν καθιερωθεί ως υποχρεωτικές. Η προσφορά λαδιού, αλοιφών και αρωματικών ουσιών δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση καθώς σε αυτά τα αντικείμενα αποδίδονταν μαγικές και ιατρικές ιδιότητες τόσο στον κόσμο των νεκρών όσο και των ζωντανών.¹¹⁹ Οι αιγυπτιακοί ιατρικοί πάπυροι αποδεικνύουν τη συστηματική χρήση του λαδιού τόσο από τους γιατρούς όσο και από τους μάγους, για την επίτευξη καλών (ή και κακών) αποτελεσμάτων.¹²⁰ Τα Κείμενα των Πυραμίδων παρέχουν πολλά αποσπάσματα σχετικά με το τελετουργικό του Ανοίγματος του Στόματος. Στο PT21 ο Ώρος ανοίγει το στόμα του νεκρού, κάτι που παρομοιάζεται με τη δράση που έκανε για τον Όσιρι: *«Ο Ώρος άνοιξε το στόμα αυτού του NN, ο Ώρος χώρισε το στόμα αυτού του NN με αυτό με το οποίο χώρισε το στόμα του πατέρα του, με*

---

¹¹⁷ Smith & Jeffreys 1979, 17-29.

¹¹⁸ Budge 1978, 161-177.

¹¹⁹ Willems 2006, 147.

¹²⁰ Budge 1978, 161-177.

αυτό με το οποίο χώρισε το στόμα του Οσίριδος». ¹²¹ Αυτό είναι παρόμοιο με το PT 540 όπου το στόμα του αποθανόντος ανοίγει από το μικρό δάχτυλο του Ώρου ο οποίος επίσης ανοίγει το στόμα του πατέρα του, Όσιρι με τον ίδιο τρόπο. ¹²² Το PT605 αναφέρει την πράσινη μπογιά για τα μάτια που τοποθετήθηκε στον νεκρό, η οποία συνδέεται με την ίδια δράση του Ώρου για τον πατέρα του, Όσιρι. ¹²³ Το PT690 προσδιορίζει τον Ώρο που έρχεται να βοηθήσει τον αποθανόντα με τον ίδιο τρόπο που έκανε για τον πατέρα του, υπονοώντας ότι θα τον αναζωογονήσει με τον ίδιο τρόπο. ¹²⁴ Τέλος, το PT 418 διαφέρει ελαφρώς στο ότι προσδιορίζει τη δράση του νεκρού σε σχέση με τη δράση του Ώρου προς τον Όσιρι: *«Χαιρετίσματα σε σένα ασεβή, χαιρετίσματα σε σένα που είσαι μπροστά στον Ώρο, που ο Ώρος έχει βάλει στο μέτωπο του πατέρα του Όσιρι. Ο NN θα σε βάλει στο μέτωπο του όπως Ώρους στο φρύδι του πατέρα του Όσιρι»*. ¹²⁵

Μετά τους πρώτους εξαγνισμούς η σκιά επέστρεφε στο σώμα και ένας από τους τέσσερις ιερείς, ως γιος του Οσίριδος και της Ίσιδος, άγγιζε το στόμα του νεκρού με το δάχτυλό του. Η θυσία που επιτελούσε ο σφαγέας περιλάμβανε έναν ταύρο, δύο γαζέλες και πάπιες. Μετά τη σφαγή του ταύρου κόβονταν ένα από τα μπροστινά του πόδια, αφαιρούνταν η καρδιά του και προσφέρονταν στο άγαλμα ή στη μούμια, τοποθετούμενο στο στόμα και στα μάτια του νεκρού για τέσσερις φορές, ενώ τα υπόλοιπα ζώα απλώς προσφέρονταν στο νεκρό χωρίς κάποια επιπλέον διαδικασία. Μετά τη θυσία ο ιερέας Σεμ απήγγελε: *«Έχω έρθει για να σ' αγκαλιάσω. Είμαι ο γιος του Ώρου, έχω πιέσει το στόμα σου. Είμαι ο γιος σου, σ' αγαπώ... Το στόμα σου ήταν κλειστό αλλά έβαλα για χάρη σου σε λειτουργία το στόμα σου και τα δόντια σου»*. ¹²⁶ Έπειτα, με δύο εργαλεία άγγιζε το στόμα του αγάλματος ενώ ο Σερχέμπ προσφωνούσε: *«Το στόμα σου ήταν κλειστό αλλά εγώ για χάρη σου έβαλα σε λειτουργία το στόμα σου και τα δόντια σου. Ανοίγω για σένα το στόμα σου, ανοίγω για σένα τα δυο σου μάτια. Άνοιξα για σένα το στόμα σου με το εργαλείο του Άνουβη, με το σιδερένιο όργανο με το οποίο ανοίγουν τα στόματα των θεών. Ώρε, άνοιξε το στόμα σου! Ώρε, άνοιξε το στόμα σου! Ο Ώρος έχει ανοίξει το στόμα του νεκρού, όπως άνοιξε κάποτε παλιά το στόμα του Οσίριδος, με το σίδηρο που προερχόταν από τον Σηθ, με το σιδερένιο εργαλείο με το*

---

¹²¹ Stewart 2014, 44

¹²² Hays 2012, 101.

¹²³ Stewart 2014, 44.

¹²⁴ Hays 2012, 103.

¹²⁵ Stewart 2014, 44.

¹²⁶ Budge 1978, 161-177.

οποίο άνοιξε τα στόματα των θεών. Έχει ανοίξει μ' αυτό το στόμα σου. Ο νεκρός θα περπατήσει και θα μιλήσει και το σώμα του θα είναι μαζί με τη μεγάλη συντροφιά των θεών στον Μεγάλο Οίκο του Ενός Γέροντα στο Αννού και εκεί θα δεχτεί το στέμμα ουρερέτ από τον Ωρο, τον κύριο της ανθρωπότητας». ¹²⁷ Με αυτά τα μαγικά λόγια συντελούνταν το Άνοιγμα του Στόματος και των Ματιών του νεκρού, ο οποίος πλέον λάμβανε όλες τις ιδιότητες που είχε αποκτήσει και ο θεός Όσιρις από τις πράξεις της Νουτ, του Ωρου και του Σηθ. ¹²⁸ Με την αποκατάσταση της χρήσης του στόματος ο νεκρός ήταν πια σε θέση να προφέρει σωστά τις μαγικές λέξεις ώστε να φτάνουν στα αυτιά των θεών και των άλλων χθόνιων και μη όντων, όπως αυτές διατυπώνονται στο ξόρκι 789 των Κειμένων των Σαρκοφάγων: «Χαίρε, θεοί που βρίσκεστε στην όμορφη Δύση! Ο Ν έχει έρθει για να μπορεί να σας χαιρετά, γιατί ο Ν σας γνωρίζει και ο Ν ξέρει τα σχήματά σας. Μπορείτε να επιτρέψετε στον Ν να πάει να αναπαυθεί στη δίκαιη θέση του ανάμεσα στους προκατόχους του. Δες, η ανάπαυση του Ν είναι με διατάξεις. Ο Ν έκανε το σωστό, γιατί απεχθάνεται την αδικία και δεν το βλέπει ποτέ. Ο Ν απέκτησε τον θρόνο του, ο Ν είναι ένας από αυτούς που βρίσκονται στη συνοδεία του Ωρου. Ω, εσείς που είστε υπεύθυνοι για το Σύμπαν, που φυλάτε τις πύλες του Κάτω Κόσμου, ετοιμάστε μια δίκαιη διαδρομή για τον Ν, έτσι ώστε ο Ν να μπει και ο Ν να λατρεύει τον Όσιρι και (ο ίδιος) να είναι θεός για πάντα». ¹²⁹

Τέλος, τα κείμενα των Σαρκοφάγων περιλαμβάνουν τα ξόρκια που χρησιμοποιούνταν κατά την 3^η χιλιετία για την είσοδο του νεκρού στον Άλλο Κόσμο, όπως φαίνεται από το ξόρκι 825: «Η κατάσταση σου είναι αυτή ενός ανθρώπου που ζει πλήρως, και αυτοί που βρίσκονται στον Κάτω Κόσμο θα ενεργήσουν για λογαριασμό σου, έτσι ώστε να είστε ικανοποιημένοι και να χαίρεστε για πάντα. Η Άβυσσος σου δίνει νερό, Αυτός που είναι πάνω από τον Νείλο λατρεύει όταν εσύ συντηρείς την αιωνιότητα για τον κύριό της. Θα αναφέρετε τη κυριαρχία των μαζών σύμφωνα με ό,τι ανήκει στα θέματα της κάθε μέρας». ¹³⁰ Από αυτό συμπεραίνει κανείς ότι η ολοκλήρωση των ταφικών τελετουργικών ήταν απαραίτητη για την ευημερία των Νεκρών στον Κάτω Κόσμο και την ευχαρίστηση τόσο των θεών όσο και των ψυχών που βρίσκονταν ήδη εκεί και ενεργούσαν για την αθανασία των ακόλουθών τους. ¹³¹

---

¹²⁷ Budge 1978, 161-177.

¹²⁸ Faulkner 1977, 2.

¹²⁹ Faulkner 1978, 1.

¹³⁰ Faulkner 1978, 15.

¹³¹ Ολόκληρο το σχετικό απόσπασμα στο παράρτημα Κειμένων, ξόρκια 824 και 825.

2.3 Η εξέλιξη των αιγυπτιακών ταφικών μνημείων και ο ρόλος του κοινωνικού status στις ταφικές κατασκευές

Οι σαρκοφάγοι συμβόλιζαν το σώμα της θεάς Νουτ που προστάτευε τον νεκρό γι' αυτό και η εξωτερική κόσμησή τους περιλάμβανε την απεικόνιση διάφορων θεοτήτων από τον θεϊκό κύκλο του Οσίριδος.¹³² Οι μόνες αποδεδειγμένα βασιλικές σαρκοφάγοι χρονολογούνται στην εποχή του Μέσου Βασιλείου και εντοπίζονται στις περιοχές των Ντασούρ και Λιστ, με απλή διακόσμηση και ελάχιστες επιγραφές. Η αρχαιότερη ανθρωπόμορφη σαρκοφάγος εντοπίζεται στον τάφο της Ασαίτ, γυναίκας του Φαραώ Μεντουχότεπ Β' της 11^{ης} Δυναστείας στο Ντέρ ελ – Μπαχρί.¹³³ Η χρήση νεκρικών κειμένων στις βασιλικές σαρκοφάγους ήταν άγνωστη, με μόνο ένα νεκρικό corpus να σώζεται στις σαρκοφάγους της Ντέρ ελ – Βέρσα (*Βιβλίο των Δύο Δρόμων*), το οποίο αναφερόταν στην πορεία του νεκρού στον άλλο κόσμο. Η λάρνακα ήταν πέτρινη ή ξύλινη κιβωτιόσχημη κατασκευή που περιέβαλλε τη σαρκοφάγο. Οι πρώτες σαρκοφάγοι και λάρνακες εντοπίστηκαν σε τάφους ηγεμόνων και μελών της βασιλικής οικογένειας του Φαραώ Ζοζέρ και ήταν ορθογώνιες κατασκευές με θολωτό ή επίπεδο σκέπασμα και φατνωματική διακόσμηση με ιερογλυφικό κείμενο στο κέντρο της επίπεδης οροφής.

Το αποκορύφωμα κατασκευής μνημειωδών βασιλικών ταφικών συγκροτημάτων, αποτελούμενων τόσο από τον τάφο όσο και από ξεχωριστές λατρευτικές κατασκευές σημειώνεται στις αρχές της προδυναστικής εποχής, μια περίοδο κατά την οποία οι αριστοκρατικοί τάφοι καθιστούσαν με το μεγαλείο τους αδιάφορους εκείνους των άλλων μελών του πληθυσμού. Οι βασιλικοί τάφοι ήταν διαφορετικού τύπου από τους απλούς δημόσιους τάφους και συχνά εντοπίζονταν εκτός νεκρόπολης. Στην ταφική αρχιτεκτονική των πρώτων Δυναστειών του Παλαιού Βασιλείου είχε διαμορφωθεί πια το πρότυπο ενός επιμήκους τάφου με πολλαπλά περιφερειακά διαμερίσματα και δύο φυσικές ανωδομές, ενός χαμηλού λοφίσκου με επίπεδη κορυφή που κάλυπτε τον υπόγειο ταφικό θάλαμο και μία ορθογώνια κατασκευή ακριβώς πάνω από τον λοφίσκο. Η ορθογώνια κατασκευή σταδιακά άρχισε να υπερυψώνεται πάνω από το έδαφος, περιβάλλοντας με αυτό τον τρόπο τον λοφίσκο

---

¹³² Taylor 2010, 121-122.

¹³³ Taylor 2010, 223.

περιμετρικά με κάθετους τοίχους, οι εσωτερικές επιφάνειες των οποίων επενδύθηκαν με επικλινή αναχώματα άμμου, χαλικιών και πλίνθινης επίστρωσης.¹³⁴ Στο εσωτερικό της εμφάνιζε μία περίτεχνη επιφάνεια από εσοχές, γνωστή ως «πρόσοψη ανακτόρου», λόγω της ομοιότητας με τις εσοχές των ανακτορικών τοίχων.¹³⁵ Από την παραπάνω περιγραφή προκύπτει ο ταφικός τύπος των μασταμπά, η αρχιτεκτονική των οποίων ολοκληρώνονταν από υψηλούς πλίνθινους περίβολους και δύο στήλες με το όνομα του Φαραώ. Ένα από τα πολλαπλά δωμάτια του συγκροτήματος ήταν το σερντάμπ στο οποίο βρισκόταν τοποθετημένο το άγαλμα του νεκρού. Με την πάροδο των χρόνων οι εσωτερικοί χώροι των μασταμπά αυξήθηκαν και διακοσμήθηκαν με ποικίλης θεματικής τοιχογραφίες. Πέρα από τα ταφικά συμπλέγματα υπήρχαν και ορισμένες μνημειώδεις κατασκευές οι οποίες χρησίμευαν για την τέλεση νεκρικών τελετών προς τιμή του αποθανόντος βασιλιά.¹³⁶

Επί της βασιλείας του Φαραώ Ζοζέρ (3^η Δυναστεία) ο ταφικός τύπος μασταμπά έδωσε τη θέση του στις πυραμιδικές κατασκευές, λόγω της θρησκευτικής και βασιλικής ανάγκης για κατασκευή μόνιμων ταφικών οικοδομημάτων στις νεκροπόλεις και στους λατρευτικούς χώρους. Έτσι, το πρώτο ολοκληρωμένο ταφικό πυραμιδικό σύμπλεγμα και η αρχαιότερη λίθινη πυραμιδική κατασκευή ήταν η Βαθμιδωτή Πυραμίδα του Φαραώ Ζοζέρ, κατασκευασμένη από τον αρχιτέκτονα Ιμχοτέπ στην Μέμφιδα και αποτελούμενη από 6 βαθμιδωτά επίπεδα, συνολικού ύψους 62,2 μέτρων.¹³⁷ Η βάση της πυραμίδας αποτελούνταν από έναν κεντρικό λίθινο πυρήνα ο οποίος χρησίμευε στην κάλυψη του υπόγειου νεκρικού θαλάμου, περιβαλλόμενου από έναν λαβύρινθο διαδρόμων και δωματίων. Στο κάτω μέρος της ανατολικής πλευράς του συμπλέγματος εντοπίστηκαν 11 τάφοι οι οποίοι πιθανώς προορίζονταν για την ταφή των υπόλοιπων μελών της βασιλικής οικογένειας. Στο βορειότερο άκρο της πυραμίδας εντοπίστηκε ένα ακόμη υπόγειο δίκτυο διαδρόμων και θαλάμων, γνωστό με την ονομασία «Βόρειος Μασταμπάς», ο οποίος προσδιορίστηκε ως το κενοτάφιο του Φαραώ. Άλλες κατασκευές εντός του ταφικού συγκροτήματος ήταν μία υπόστηλη αίθουσα αναμονής, βασιλικά διαμερίσματα και αποθηκευτικοί χώροι, ένας νεκρικός ναός και μερικοί ναΐσκοι με μια μικρή αυλή με την αναπαράσταση μιας ανοιχτής πόρτας, όπου πραγματοποιούνταν λατρευτικές τελετουργίες για την ανανέωση των φυσικών

---

¹³⁴ Κουσσούλης 2004, 131.

¹³⁵ Κουσσούλης 2004, 131.

¹³⁶ Κουσσούλης 2004, 132.

¹³⁷ Κουσσούλης 2004, 135.

δυνάμεων του βασιλιά και την συνέχεια της διακυβέρνησής του μετά το πέρας μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου. Μια από τις ανάγλυφες παραστάσεις της Πυραμίδας απεικόνιζε τον Ζοζέρ να διασχίζει τρέχοντας μία απόσταση δύο σημείων που συμβόλιζαν τα όρια του αιγυπτιακού βασιλείου και να επισκέπτεται τους ιερούς χώρους διάφορων θεοτήτων. Επρόκειτο για το τελετουργικό του αγώνα δρόμου, εορτασμός στον οποίο συμμετείχαν έμπρακτα ιερείς και ακόλουθοι, ωστόσο, μετά το θάνατό του ο βασιλιάς εκτελούσε ο ίδιος τη διαδρομή ως απόδειξη διατήρησης της δύναμής του και ικανότητας προστασίας της βασιλικής του εξουσίας και επικράτειας.¹³⁸

Κατά την 4^η Δυναστεία τα κτίσματα, η μορφή και ο ρόλος τους μέσα στο ταφικό πυραμιδικό σύμπλεγμα παγιώθηκαν, περιλαμβάνοντας το νεκρικό ναό, το ναό της κοιλάδας στη δυτική πλευρά της καλλιεργήσιμης έκτασης της νεκρόπολης και τη μνημειακή οδό, μικρότερες περιφερειακές πυραμίδες και τους βασιλικούς μασταμπά-τάφους για τη βασιλική οικογένεια, τους ηγεμόνες και τους αξιωματούχους, οικοδομήματα που αργότερα θα εντοπιστούν συνολικά στις Πυραμίδες της Γκίζας.¹³⁹ Ιδρυτής αυτής της Δυναστείας ήταν ο Σνέφερου, ο οποίος, σε μια προσπάθεια να ξεπεράσει σε ισχύ τον προκάτοχό του, έχτισε μια σειρά μνημειωδών πυραμίδων. Η παλαιότερη είναι η βαθμιδωτή πυραμίδα στο Meidum, η οποία αποτελούνταν συνολικά από οκτώ βαθμίδες.¹⁴⁰ Μία καινοτομία σ' αυτό το οικοδόμημα ήταν η μετέπειτα προσθήκη ενός εξωτερικού διαγώνιου τοίχου, ο οποίος μετάλλασσε το βαθμιδωτό σχήμα της πυραμίδας σε κανονικό. Βέβαια, επρόκειτο για μία αποτυχημένη κατασκευαστική ενέργεια, καθώς ένα σημαντικό τμήμα του εξωτερικού τοίχου κατέρρευσε και σωριάστηκε γύρω από την πυραμίδα, όπου παραμένει μέχρι και σήμερα. Γύρω από την πυραμίδα στο Meidum κτίστηκαν διάφορα βοηθητικά και λατρευτικά κτήρια, καθώς και ένα νεκροταφείο για τους γιους του Φαραώ. Η δεύτερη πυραμίδα του Σνέφερου βρισκόταν στην τοποθεσία Dashur.¹⁴¹ Το νέο ταφικό οικοδόμημα είχε εξαρχής το σχήμα της πυραμίδας με εξωτερικούς διαγώνιους τοίχους σε κλίση 55 μοιρών. Ο λόγος που η συγκεκριμένη πυραμίδα είναι γνωστή ως κυρτή οφείλεται σε κάποιο κατασκευαστικό λάθος, το οποίο διαπιστώθηκε και διορθώθηκε κατά τη διάρκεια της ανέγερσης του μνημείου. Τελικά, ο Sneferu θα διατάξει λίγο

---

¹³⁸ Bleeker 1967, Κεφάλαιο 5.

¹³⁹ Κουσουλής 2004, 136.

¹⁴⁰ Κοπανιάς 2018, 67-69.

¹⁴¹ Κοπανιάς 2018, 67-69.

αργότερα να κτισθεί μία τρίτη πυραμίδα, δύο χιλιόμετρα βορειότερα της Κυρτής, η οποία έμεινε γνωστή ως Κόκκινη Πυραμίδα.¹⁴²

Το αρχιτεκτονικό μοτίβο των νεκρικών ναών των Πυραμίδων της Γκίζας απαντάται αναλλοίωτο μέχρι το τέλος του Παλαιού Βασιλείου και εμφάνιζε τα εξής χαρακτηριστικά: ένα πρόπυλο, μία υπαίθρια αυλή, πέντε κόγχες για αγάλματα, αποθήκες και ένα ιερό.¹⁴³ Όπως φανερώνουν οι τάφοι γύρω από την Πυραμίδα της Γκίζας, οι νεκροπόλεις ήταν νεκρικές κοινότητες, όπου η αρχιτεκτονική και η διανομή των τάφων αποτελούσε «μικρογραφία» της οργάνωσης της ελίτ και των οικογενειακών σχέσεων. Τέτοιες αρχιτεκτονικές δηλώσεις είχαν περισσότερο δημόσιο και πολιτικό ύφος και λιγότερο κοινοτικό ή νεκροτομικό. Το συγκεκριμένο ταφικό κτίσμα, ως το κορυφαίο νεκρικό οικοδόμημα βασιλικής εξουσίας, παρουσίαζε ένα δαιδαλώδες δίκτυο διαδρόμων, θαλάμων, στοών, δωματίων και φρεατίων, ενώ οι διαστάσεις του ήταν μεγαλειώδεις, με ύψος 146,5 μ. και μήκος πλευράς βάσης 230,5 μ.¹⁴⁴ Ο υπόγειος νεκρικός θάλαμος γινόταν προσβάσιμος μέσω ενός κατηφορικού διαδρόμου και η χρήση του εγκαταλείφθηκε κατά την έναρξη των εργασιών της δεύτερης οικοδομικής φάσης κατά την οποία κατασκευάστηκε ένα υπέργειο τμήμα και μεταφέρθηκε ο νεκρικός χώρος στον κυρίως χώρο της πυραμίδας. Για την περάτωση αυτής της διαρρύθμισης ανοίχθηκε ένας ανηφορικός διάδρομος ο οποίος θα οδηγούσε στον λεγόμενο θάλαμο της βασίλισσας και στη μεγάλη στοά, όπου αποθηκεύονταν προσωρινά οι τεράστιοι γρανιτένιοι ογκόλιθοι οι οποίοι προορίζονταν για την κάλυψη του ανερχόμενου διαδρόμου και το σφράγισμα του νεκρικού θαλάμου του βασιλιά. Από το ανώτερο επίπεδο της μεγάλης στοάς μπορούσε να περάσει κανείς μέσω ενός ψηλού σκαλοπατιού στον θάλαμο του βασιλιά, ο οποίος φαίνεται πως ανήκε στην τρίτη οικοδομική φάση της πυραμίδας και φιλοξενούσε μια γρανιτένια σαρκοφάγο με το ταριχευμένο σώμα του Χέοπα.

Η βασιλική ταφική αρχιτεκτονική παρουσίασε κάποιες μεταβολές κατά τη διάρκεια της 5^{ης} και 6^{ης} Δυναστείας οι οποίες σχετίζονταν με τη μείωση του μεγέθους των πυραμιδικών κατασκευών, την τυποποίηση του υπόγειου συστήματος των νεκρικών θαλάμων και διαδρόμων και τη διεύρυνση της χρησιμότητας και σημασίας του νεκρικού ναού. Αυτό φαίνεται και από την πλουσιότερη και πιο περίτεχνη

---

¹⁴² Κοπανιάς 2018, 69.

¹⁴³ Κουσουλής 2004, 142.

¹⁴⁴ Κουσουλής 2004, 138.

διακόσμηση των χώρων του ναού με ανάγλυφες παραστάσεις από σκηνές της καθημερινής αγροτικής κυρίως ζωής. Ειδικά η τελευταία εξέλιξη σχετίζεται με την έμφαση που άρχισε να δίνεται στην λατρεία του θεού Ρα. Ο Φαραώ συνέχισε να θεωρείται ενσάρκωση του θεού Ώρου, ωστόσο, ήδη από την αρχή της 4ης Δυναστείας ο Ρα είχε τοποθετηθεί στην κορυφή του αιγυπτιακού πανθέου. Από την 5η Δυναστεία σώζονται δύο ναοί, στο Abusir και την Saqqara, αφιερωμένοι στον Ήλιο, κτισμένες κοντά σε βασιλικές πυραμίδες της ίδιας περιόδου και προφανώς συνδέονταν με αυτές. Στο επίκεντρο του ιερού των ναών βρισκόταν ένας ανοικτός χώρος, με έναν βωμό και έναν οβελίσκο με επιχρυσωμένη κορυφή. Η συγκεκριμένη αρχιτεκτονική επιλογή σχετιζόταν με την αιγυπτιακή νεκρική πεποίθηση ότι την ώρα της ανατολής, όταν οι ακτίνες του ήλιου έπεφταν στην κορυφή του οβελίσκου, ο θεός Ρα ενωνόταν με μεταφυσικό τρόπο με τον Φαραώ.¹⁴⁵

Κατά την διάρκεια της 5^{ης} Δυναστείας παρατηρήθηκε μια σημαντική αύξηση του αριθμού των σωζόμενων γραπτών πηγών που περιλαμβάνονταν στο πλαίσιο της νεκρικής αιγυπτιακής γραμματείας. Ένας παράγοντας που συνέβαλε σε αυτό ήταν η δράση του αξιωματούχου και συγγραφέα Πταχοτέπ αλλά, κυρίως, στην πρώτη εμφάνιση των γνωστών «Πυραμιδικών Κειμένων», τα οποία κόσμησαν τον νεκρικό θάλαμο της πυραμίδας του τελευταίου Φαραώ της συγκεκριμένης Δυναστείας, του Unas (2375-2345 π.Χ.), αποσκοπώντας στην προστασία του Φαραώ κατά το ταξίδι του στον Κάτω Κόσμο.¹⁴⁶ Πέρα από τα Πυραμιδικά Κείμενα, υπήρξε και μια πληθώρα άλλων βιογραφικών κειμένων, τα οποία κοσμούσαν τους τάφους διαφόρων αξιωματούχων και αναφέρονταν στους τίτλους αλλά και σημαντικά γεγονότα της σταδιοδρομίας των αποθανόντων. Απ' αυτά τα κείμενα προκύπτει ότι εκείνη την εποχή τα υψηλότερα αξιώματα της διοίκησης δεν κληροδοτούνταν απλά από γενιά σε γενιά, αλλά καταλαμβάνονταν αξιοκρατικά από άτομα που είχαν παρακολουθήσει επιτυχώς τις ανώτατες βαθμίδες της εκπαίδευσης. Ίσως αυτό να ήταν το αποτέλεσμα μίας μεταρρύθμισης στον τρόπο διοίκησης της χώρας, σε μία προσπάθεια να καταστεί πιο αποτελεσματική, αλλά και για να περιορισθεί η οικονομική και πολιτική δύναμη που είχαν αποκτήσει οι κατά τόπους νομάρχες.¹⁴⁷

---

¹⁴⁵ Κοπανιάς 2018, 73.

¹⁴⁶ Seidlmayer 2001, 20.

¹⁴⁷ Κοπανιάς 2018, 74.

Τα μνημεία με ονόματα βασιλιάδων αποτελούν τη βάση για τον ακριβή χρονολογικό προσδιορισμό της 3^{ης} Δυναστείας. Δυναστείες, βασιλιάδες και ιστορικά γεγονότα, συμπεριλαμβανόμενα σε μία σειρά τυπολογικής συνέχειας στην κεραμική παραγωγή, αρχίζουν να διαμορφώνουν την αντίληψη περί χρονικής αλληλουχίας. Υπάρχουν πολλά μεταγενέστερα έγγραφα που βοήθησαν τους Αιγυπτιολόγους να ανασυνθέσουν την ακολουθία των βασιλικών ονομάτων και Δυναστειών: τα *Αιγυπτιακά του Μάνεθω*, τα *Βασιλικά Χρονικά* από το Παλαιό Βασίλειο, γνωστά ως *Πέτρα του Παλέρμω* και ο πάπυρος *Ramesside* γνωστός ως *Βασιλικός Κανόνας του Τορίνο*.¹⁴⁸ Παράλληλα, επιγραφές σε λίθινα αγγεία με ονόματα βασιλιάδων και αξιωματούχων παρέχουν επιπλέον υλικό για την κριτική και τη βαθμονόμηση της σειράς των Δυναστειών.¹⁴⁹

Ωστόσο, αυτές οι επιγραφές δεν είναι πάντα διαθέσιμες από τις ανασκαφές, με αποτέλεσμα οι αρχαιολόγοι να αναζητούν εναλλακτικά κριτήρια για τη χρονολόγηση τοποθεσιών, ειδικά από τα μέσα έως τα τέλη της τρίτης χιλιετίας. Η παρατήρηση των χαρακτηριστικών της ταφικής αρχιτεκτονικής αποτελεί χρήσιμο εργαλείο. Οι αρχαιολόγοι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα έχουν ήδη αναλύσει τα χαρακτηριστικά στην ταφική αρχιτεκτονική του Παλαιού Βασιλείου, ιδίως τη λειτουργία του τετράγωνου άξονα που οδηγεί στον θάλαμο για το φέρετρο και τη μετέπειτα μεταβολή του σχήματός του σε τετράγωνο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η έρευνα του αρχαιολόγου Reisner σχετικά με τα ταφικά συγκροτήματα στη Γκίζα και τη Νάγκα εντ-Ντέιρ, κατά την οποία ταξινόμησε τις μορφές των τάφων σε διάφορες κατηγορίες, οι οποίες λειτούργησαν ως χρονολογικοί δείκτες υψηλότερης από άλλα κριτήρια ανάλυσης¹⁵⁰. Κατά τον Reisner η βασιλική ταφή αποτέλεσε παράδειγμα μίμησης για τις επαρχιακές ταφές που θα ακολουθήσουν και στη συνέχεια για τις ακόμη μικρότερης εμβέλειας ταφές, που ακολούθησαν τις επαρχιακές. Ωστόσο, λόγω του υπέρογκου κόστους κατασκευής ταφικών οικοδομημάτων, οι μικρότερες ταφές είχαν τελικά διαφορετική μορφή, πολύ πιο απλοποιημένη και αποκομμένη από εκείνες των μεγάλων, βασιλικών και μη, ταφικών συγκροτημάτων.

Στοιχεία των επιτύμβιων μνημείων, όπως τεχνοτροπίες ανάγλυφου, ψευδοπόρτες, ιερογλυφικές πινακίδες, η θέση των τοιχογραφιών σε παρεκκλήσια

---

¹⁴⁸ Seidlmayer 2001, 225.

¹⁴⁹ Seidlmayer 2001, 228.

¹⁵⁰ Reisner 1932, 125.

μασταμπά και οι αλλαγές στους τίτλους προσφέρουν επίσης κριτήρια για χρονολόγηση.¹⁵¹ Οι αλλαγές σε σχήματα και υλικά κεραμικών και λίθινων αγγείων αποτελούν επίσης κριτήρια χρονολόγησης σε ευρύτερο επίπεδο, ενώ οι χάλκινοι καθρέφτες και τα ζωγραφισμένα φέρετρα είναι σημαντικοί εκπρόσωποι της όψιμης περιόδου του Παλαιού Βασιλείου. Μέχρι στιγμής, η πιο αξιόπιστη μελέτη είναι η ταξινόμηση του ερευνητή Seidlmayer βασισμένη στα ταφικά αντικείμενα όλων των ταφικών κατηγοριών, από το Παλαιό Βασίλειο μέχρι την Πρώτη Ενδιάμεση Περίοδο, που προσφέρει μια συνεχή και συγγενή χρονολόγηση πέρα από την απλή ακολουθία των διαδόχων βασιλέων.¹⁵²

Φυσικά, κάθε προσπάθεια χρονολόγησης των ευρημάτων δεν είναι απαλλαγμένη από προβλήματα. Στο Ταρκχαν-Καφρ Αμμάρ, οι ημερομηνίες των ταφών από το μέσο ως το τέλος της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. είναι ασαφείς σε δημοσιεύσεις και αρχαιακό υλικό. Στο Ταρκχαν-Καφρ Αμμάρ, ο ερευνητής Mackay κατάφερε να χρονολογήσει τους τάφους της περιοχής μόνο από την 3^η έως την 6^η Δυναστεία, με τους περισσότερους από αυτούς να είναι προγενέστεροι, ανήκοντας στο κλείσιμο της 5^{ης} Δυναστείας.¹⁵³ Στις επιτύμβιες κάρτες, οι τάφοι με εσοχή στο κάτω μέρος του τετράγωνου άξονα φέρουν την ένδειξη “III-VI”, η οποία σχετίζεται, φυσικά, με τη χρονολόγησή τους. Ωστόσο, οι ημερομηνίες αυτών των ταφών δεν είναι τόσο ακριβείς: το διάστημα μεταξύ της 5^{ης} και της 6^{ης} Δυναστείας εκτείνεται σε περισσότερα από 300 χρόνια, και αντίστοιχα, το διάστημα μεταξύ 3^{ης} και 6^{ης} χιλιετίας σε περισσότερα από 800 χρόνια. Επιπλέον, μια πρόχειρη επίλυση αυτών των χρονολογήσεων εμποδίζει την προσπάθεια εντοπισμού παράλληλων τοποθεσιών από άλλα μέρη της Αιγύπτου για συγκριτική μελέτη των ταφικών αρχιτεκτονικών μοτίβων. Η απουσία ονομάτων βασιλέων στην περιοχή Ταρκχαν-Καφρ Αμμάρ οδήγησε τους Petrie και ο Mackay να βασιστούν σε δύο άλλα κριτήρια για να περιοδολογήσουν τις ταφές: στην μορφή της ταφικής αρχιτεκτονικής και των αντικειμένων. Για τον Petrie και τον Mackay, τα τετράγωνα φρεάτια των τάφων είναι χαρακτηριστικά της ταφικής αρχιτεκτονικής από την 4^η και 5^η Δυναστεία¹⁵⁴. Μια άλλη παράλληλη απόδειξη αποτελεί ο μικρός μασταμπάς στο λόφο E, αντιπροσωπεύοντας τις περισσότερες ταφές από την 3^η ως την 6^η Δυναστεία. Ο Mackay συνέκρινε τη δομή του με ανάλογες περιπτώσεις της περιοχής

---

¹⁵¹ Harpur 1987, 35.

¹⁵² Seidlmayer 1990, 40.

¹⁵³ Petrie and Mackay 1915, 8

¹⁵⁴ Petrie and Mackay 1915, 21

Meydum και υποστήριξε ότι είναι παρόμοια. Επομένως, κατέληξε ότι η χρονολόγηση αυτού του μασταμπά τοποθετείται μεταξύ 4^{ης} ή 5^{ης} Δυναστείας.¹⁵⁵

Στην ανασκαφή του στη Νάγκα εντ Ντέρ, ο Reisner ταξινομήσε τις ταφές της 3^{ης} χιλιετίας σε διάφορους τύπους, δίνοντας στον καθένα από αυτούς συγκεκριμένες ημερομηνίες και δημιουργώντας, ως εκ τούτου, ένα σχετικό χρονολογικό πλαίσιο βασισμένο σε αλλαγές της ταφικής δομής.¹⁵⁶ Ωστόσο, οι τύποι ταφής που εντόπισε ο Reisner εφαρμόζουν τη δομή όχι ως μοναδικό κριτήριο αρχιτεκτονικής παράδοσης. Αρχιτεκτονικά στοιχεία της μορφής, όπως οι τούβλινες επενδύσεις και οι καμάρες χρησιμεύουν επίσης για τον διαχωρισμό διαφορετικών τύπων τάφων. Πέρα από τα παραπάνω, η στάση του σώματος του νεκρού αποτελούσε έναν ακόμη δείκτη δομικής διαφοροποίησης. Ορισμένες ταφές στο Ταρκχαν-Καφρ Αμμάρ πληρούν αυτά τα κριτήρια. Ωστόσο, στη συγκεκριμένη τοποθεσία υπάρχουν επίσης ταφές των οποίων οι τύποι είναι δύσκολο να διακριθούν.

Η περίπτωση του Ταρκχαν-Καφρ Αμμάρ παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον και αποτελεί χρήσιμο παράδειγμα για την κατανόηση της εξέλιξης της ταφικής αρχιτεκτονικής σε μια περιοχή, ανάλογα με τις γεωμορφολογικές της δυνατότητες και μεταβολές. Αν και σήμερα οι αρχαιολόγοι μπορεί αντιλαμβάνονται την περιοχή ως μια σειρά από νεκροταφεία, εντούτοις, οι δραστηριότητες των ανθρώπων που θάφτηκαν εδώ μπορεί κάλλιστα να εκτεινόταν σε μια ευρύτερη περιοχή στο παρελθόν, της οποίας τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά, όπως τα υδάτινα σημεία και οι λόφοι, συνέβαλλαν στη διαμόρφωση των δραστηριοτήτων τους, συμπεριλαμβανομένων των ταφικών πρακτικών τους.¹⁵⁷ Συνεπώς, αναγνωρίζοντας και προσδιορίζοντας την γεωγραφική θέση του Ταρκχαν-Καφρ Αμμάρ, μπορεί κάποιος να τοποθετήσει την εδώ κοινότητα σε ένα μεγαλύτερο πλαίσιο της κοιλάδας του Νείλου. Οι αλλαγές στα γεωγραφικά χαρακτηριστικά της περιοχής και η απουσία αρχαιολογικών καταλοίπων του οικισμού θέτουν προκλήσεις για την κατανόηση του γεωγραφικού προφίλ του Ταρκχαν-Καφρ Αμμάρ κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. Στο κανάλι του Νείλου συντελούνταν για μεγάλο χρονικό διάστημα συνεχείς αλλαγές, και η διερεύνησή τους απαιτεί εντατική και μακροπρόθεσμη επιτόπια εργασία, με αποτέλεσμα οι γνώσεις για τη γεωμορφολογία του Νείλου και άλλων υδάτινων μαζών γύρω από το Ταρκχαν-Καφρ

---

¹⁵⁵ Petrie and Mackay 1915, 20.

¹⁵⁶ Reisner 1932, 30.

¹⁵⁷ Tian 2020, 80.

Αμμάρ να είναι περιορισμένες και η αναπαράσταση του τοπίου της αρχαίας πόλης κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. απλοποιημένη. Κατά την 3^η Δυναστεία, οι άνθρωποι στην περιοχή ξανάρχισαν τη χρήση των νεκροταφείων, αλλά ο αριθμός των ταφών ήταν ασήμαντος. Προς το τέλος της 5^{ης} Δυναστείας οι ταφές αυξήθηκαν, ενώ η πλειονότητα των ταφών ανήκε σε μια περίοδο από τα τέλη της 3^{ης} έως τα τέλη της 5^{ης} Δυναστείας.

Πιο συγκεκριμένα, τμήματα του νεκροταφείου της περιοχής φαίνεται πως βρίσκονταν στις γκρίζες πλαγιές ή λόφους καλυμμένους με χαλίκι, με θέα το καλλιεργούμενο έδαφος και τους οικισμούς στις δύο όχθες του Νείλου. Οι ταφικές κατασκευές μπορεί να εμφανίζονταν με πιο ανοιχτά χρώματα στο πιο σκούρο έδαφος με χαλίκι, ενώ το νεκροταφείο στην κοιλάδα έχει ίδια υφή και χρώμα με το έδαφος. Πρόκειται για ένα σημείο με πολλαπλές διαδρομές προς διαφορετικούς λόφους, και νεκροταφεία σε κάθε λόφο, τα οποία πιθανότατα εξυπηρετούσαν τους πλησιέστερους οικισμούς. Οι εικονογραφίες των τάφων κατά το τέλος της 3^{ης} χιλιετίας απεικόνιζαν το πέρασμα από νερό: πλοία που διέσχιζαν τον ποταμό φαίνεται ότι ήταν αναγκαίο μέρος της κηδείας, φορτωμένο με πολλά νοήματα και τελετουργίες.¹⁵⁸ Τα διαρκώς μεταβαλλόμενα, ωστόσο, γεωγραφικά χαρακτηριστικά του Ταρκχαν-Καφρ Αμμάρ δείχνουν ότι η διάβαση του ποταμού δεν ήταν πάντα μέρος της ταφικής τελετουργίας. Η μελέτη της ταφικής διακόσμησης και των κειμένων από το Μέσο Βασίλειο έχει οδηγήσει τους ερευνητές στο συμπέρασμα ότι το τελετουργικό της διέλευσης του νερού πιθανώς υπήρχε μόνο σε ξόρκια και απαγγέλλονταν το βράδυ πριν από την ταφή.¹⁵⁹ Έτσι, το νερό στις ταφικές τελετουργίες θα μπορούσε να ήταν στο μυαλό των ανθρώπων. Το αν η νεκρική πομπή θα διέσχισε ή όχι το ποτάμι εξαρτιόταν από το πότε πραγματοποιούνταν η κηδεία και από πού ξεκινούσε το τελετουργικό. Για όσους ζούσαν στην ανατολική έρημο, η διάσχιση του Νείλου ήταν αναπόφευκτη καθ' όλη τη διάρκεια των χιλιετιών, αν επιθυμούσαν να θαφτούν στη δυτική πλευρά του Ταρκχαν-Καφρ Αμμάρ. Οι περισσότεροι άνθρωποι που έζησαν στην κοιλάδα δεν θα χρειαζόταν να διασχίσουν τον Νείλο το 3000 π.Χ., σύμφωνα με την υποθετική κατανομή του πληθυσμού που αναφέρεται παραπάνω, ενώ κατά τους επόμενους αιώνες, μόνο όσοι ζούσαν στην ανατολική όχθη θα χρειαζόταν να το κάνουν. Ως εκ τούτου, η διαδικασία

---

¹⁵⁸ Tian 2020, 91.

¹⁵⁹ Tian 2020, 91.

της ταφικής τελετουργίας στο Ταρκχαν-Καφρ Αμμάρ δεν ήταν αμετάβλητη, αλλά συνυφασμένη με το μεταβαλλόμενο γεωγραφικό περιβάλλον.¹⁶⁰

Κατά την Πρώτη Ενδιάμεση Περίοδο η μαζική κατασκευή ταφικών μνημείων μειώθηκε σημαντικά και ο παραδοσιακός τύπος του τάφου-μασταμπά αντικαταστάθηκε από απλούστερες μορφές τάφων, με μικρές ψευδόθυρες και στοιχειώδη διακόσμηση του ταφικού θαλάμου. Η πλειονότητα των βασιλικών ταφών δεν πραγματοποιούνταν πλέον στην πρωτεύουσα αλλά στην περιοχή που διοικούσε ο κάθε αποθανών ηγεμόνας. Ο νέος ταφικός τύπος που επικράτησε ήταν αυτός του λαξευτού τάφου ο οποίος αρχικά απαρτιζόταν από ένα τετράγωνο δωμάτιο χωρίς κίονες, ενώ στη συνέχεια η αρχιτεκτονική του έγινε πιο περίτεχνη, με υπόστηλες αίθουσες, επιβλητικές εισόδους και εντυπωσιακές εσωτερικές τοιχογραφίες. Το πιο επιβλητικό ταφικό συγκρότημα του Μέσου Βασιλείου ήταν αυτό του Φαραώ Μεντουχότεπ Β', χτισμένο σε ένα βαθύ και κοίλο σημείο της απότομης πλαγιάς της δυτικής όχθης του Νείλου, στο Νέιρ ελ-Βάχρι.¹⁶¹ Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι ότι στον ναό που βρισκόταν εντός του ταφικού συμπλέγματος δεν λατρευόταν μόνο ο Φαραώ Μεντουχότεπ αλλά και ο θεός Μέντου-Ρα, όπως αποδεικνύεται και από τις τοιχογραφίες που έχουν διασωθεί. Η εξέλιξη αυτή αποτελεί την έναρξη της θεϊκής λατρείας στο πλαίσιο των βασιλικών νεκρικών συμπλεγμάτων, η οποία επικεντρωνόταν, κυρίως, γύρω από την μορφή του Οσίριδος με τον οποία φυσικά ταυτιζόταν και ο αποθανών Φαραώ. Ένα ακόμη επακόλουθο αυτής της εξέλιξης ήταν η μείωση της θεϊκής υπόστασης του Φαραώ έναντι της θνητής του φύσης. Όπως αποδεικνύεται από τη θεματική των παραστάσεων του ταφικού θαλάμου, οι προσφορές που γίνονταν από τους τέσσερις κυρίαρχους θεούς της Αιγύπτου προς τον αποθανόντα Φαραώ ήταν αυτές που εξέφραζαν την εύνοια των θεών στο πρόσωπό του και την συνέχιση της μέχρι τότε εσαεί βασιλείας του.

Ομαδικές ταφές θα μπορούσαν να εκτείνονται χρονικά σε πολλές γενιές, με μεταγενέστερες ταφές να συγκεντρώνονται γύρω από αυτό το πρόσωπο που μπορούσε να είναι είτε ο αρχηγός μιας οικογένειας είτε μία ηγετική προσωπικότητα. Οι περισσότεροι οικογενειακοί ή ομαδικοί τάφοι βρίσκονταν στην Άβυδο, όπου ευγενείς από όλη τη χώρα έκτιζαν αναθηματικά παρεκκλήσια και οι προσκυνητές έθαβαν αναθηματικά αγάλματα και μουμιοποιημένα ζώα στο ιερό έδαφος, με διάφορες

---

¹⁶⁰ Tian 2020, 92.

¹⁶¹ Κουσουλής 2004, 147.

λατρευτικές παραδόσεις να αναπτύσσονται γύρω από αυτά τα σημεία.¹⁶² Οι προσφορές στους νεκρούς λάμβαναν μέρος είτε στους τάφους είτε σε μικρά παρεκκλήσια και στους ναούς των θεοτήτων με τη συνοδεία νεκρικών τελετών. Με τον καιρό οι Φαραώ και οι ελίτ επιθυμούσαν να κτίσουν ταφικές κατασκευές οι οποίες ιδανικά θα ήταν ορατές και θα λατρεύονταν επ' άπειρον. Κατά τις ενδιάμεσες περιόδους αποκέντρωσης, η ιεραρχική διαφορά στην κλίμακα των τάφων του βασιλιά, της ελίτ και των απλών πολιτών εξαλείφονταν, ενώ οι ταφές αρκετών βασιλέων έμεναν στην αφάνεια. Πρόκειται για μία κοινωνική χαλαρότητα η οποία επιβεβαιώνεται και από την γραμματεία της εποχής. Συχνά ευγενείς άνδρες επιθυμούσαν να κατασκευάσουν τους τάφους τους κατά τη διάρκεια της ζωής τους, καθώς ο τάφος αποτελούσε ένα ατομοκεντρικό μέσο κοινωνικού ανταγωνισμού και ανάδειξης του κύρους. Το μέγεθος και ο τύπος του τάφου ποίκιλλαν ανάλογα τόσο με τις συνήθειες της εποχής όσο και με τις επιλογές και τον πλούτο του ατόμου. Κατά την πρώτη ενδιάμεση περίοδο και την πρώιμη εποχή του Μέσου Βασιλείου είχε σημειωθεί ένας περιορισμένος «εκδημοκρατισμός της μετά θάνατον ζωής» με τις μη βασιλικές ομάδες να υιοθετούν κάποια ιερά νεκρικά κείμενα, πρακτικές και πεποιθήσεις που μέχρι τότε ανήκαν αποκλειστικά στη δικαιοδοσία του βασιλιά.¹⁶³ Η συγκεκριμένη περίοδος χαρακτηρίζεται από μία ευρύτερη, συγκριτικά με το Παλαιό Βασίλειο, διανομή ταφικών αγαθών, προβάλλοντας ένα υψηλό επίπεδο πλούτου.

Το Μέσο Βασίλειο ήταν η εποχή της ακμής της κατασκευής και διακόσμησης σαρκοφάγων με δύο τύπους να επικρατούν: τον κλασικό ή της Κάτω Αιγύπτου, ο οποίος εντοπιζόταν σε περιοχές από το Δέλτα του Νείλου μέχρι τις Θήβες, και της Άνω Αιγύπτου από το Ασιούτ και νοτιότερα. Κατά τον κλασικό τύπο, που προηγούνταν χρονικά, απαντούσαν ξύλινες κιβωτιόσχημες σαρκοφάγοι διακοσμημένες με σκηνές της καθημερινής ζωής των Αιγυπτίων στην εξωτερική επιφάνεια και με θέματα προσφορών στην εσωτερική. Τα χαρακτηριστικά των σαρκοφάγων της Άνω Αιγύπτου ήταν το τύλιγμα του σώματος εξ ολοκλήρου με σεντόνι, εκτός από τα σημεία της κεφαλής, του βασιλικού καλύμματος και του διαδήματος γύρω από τον λαιμό και η μαύρη απόχρωση στην επιφάνεια. Κατά την περίοδο του Μέσου Βασιλείου οι σαρκοφάγοι υπέστησαν σημαντικές αλλαγές όσον αφορά το σχεδιασμό και τη διακόσμησή τους, οι οποίες σε πολιτικό επίπεδο οφείλονταν στην αναβίωση της

---

¹⁶² Baines & Lacovara 2002, 20.

¹⁶³ Baines & Lacovara. 2002, 22.

κεντρικής διακυβέρνησης και της σταθερότητας μετά από την προηγούμενη περίοδο κατακερματισμού και αποκέντρωσης. Αυτή η σταθερότητα επηρέασε διάφορες πτυχές του αιγυπτιακού πολιτισμού, συμπεριλαμβανομένων των ταφικών πρακτικών και του σχεδιασμού των ταφικών αντικειμένων. Οι σαρκοφάγοι αυτής της περιόδου κατασκευάζονταν συνήθως από διάφορα υλικά, όπως ξύλο, ασβεστόλιθο ή πλίνθο. Η επιλογή του υλικού συχνά εξαρτιόταν από την κοινωνική θέση και τον πλούτο του ατόμου. Οι ξύλινες σαρκοφάγοι ήταν πιο συνηθισμένες για τα άτομα της μεσαίας τάξης, ενώ η ελίτ μπορούσε να αγοράσει πιο περίτεχνα και ανθεκτικά υλικά. Ως προς το σχήμα τους, οι σαρκοφάγοι κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου εμφάνιζαν συχνά ένα ανθρωποειδές μοτίβο, αντιπροσωπευτικό της εμφάνισης του νεκρού. Το καπάκι της σαρκοφάγου κατασκευάζονταν καθ' ομοίωση με το πρόσωπο και το σώμα του νεκρού, μερικές φορές, μάλιστα, με περίπλοκες λεπτομέρειες για να συλλάβει τα χαρακτηριστικά του ατόμου.

Το εξωτερικό των σαρκοφάγων κοσμούνταν από περίτεχνες διακοσμήσεις, οι οποίες συνήθως περιλάμβαναν θρησκευτικές και ταφικές σκηνές, όπως απεικονίσεις θεών, θεοτήτων και διάφορων ταφικών τελετουργιών. Μπορεί να υπήρχαν ακόμη και ιερογλυφικές επιγραφές, που παρείχαν ξόρκια ή προσευχές που θα εξασφάλιζαν το ασφαλές πέρασμα του νεκρού στη μετά θάνατον ζωή. Ορισμένα σύμβολα και μοτίβα είχαν συγκεκριμένη σημασία στην αρχαία αιγυπτιακή ταφική τέχνη. Για παράδειγμα, οι προστατευτικές θεές Ίσις και Νέφθις απεικονίζονταν συχνά στις πλευρές της σαρκοφάγου για να προστατεύουν τον νεκρό. Ο νεκρός μπορεί επίσης να εμφανίζονταν σε ξαπλωμένη θέση, συμβολίζοντας το ταξίδι στη μετά θάνατον ζωή. Στο εσωτερικό της σαρκοφάγου υπήρχαν συχνά πολλαπλά στρώματα φέρετρων φωλιασμένα το ένα μέσα στο άλλο. Αυτά τα εσωτερικά φέρετρα θα μπορούσαν επίσης να είναι περίτεχνα διακοσμημένα με ξόρκια και προσευχές. Οι τεχνίτες χρησιμοποίησαν διάφορα υλικά και τεχνικές για να δημιουργήσουν σαρκοφάγους. Οι ξύλινες σαρκοφάγοι καλύπτονταν συνήθως με ένα στρώμα γύψου ή λινού, παρέχοντας μια λεία επιφάνεια για διακόσμηση. Οι σαρκοφάγοι από ασβεστόλιθο ήταν σκαλισμένοι με μεγαλύτερη λεπτομέρεια, επιδεικνύοντας την ικανότητα των αρχαίων Αιγυπτίων τεχνιτών.

Το πεπρωμένο των λιγότερο ευκατάστατων Αιγυπτίων πολιτών αν όχι εντελώς άγνωστο, είναι ελάχιστα γνωστό. Όπως δείχνουν οι μέχρι τώρα έρευνες ο αριθμός των ταυτοποιημένων ταφών από την αρχαιότητα δεν μπορεί να αντικατοπτρίσει ολόκληρο

τον πληθυσμό του ενός εκατομμυρίου (τουλάχιστον) κατοίκων.¹⁶⁴ Τάφοι και ταφικά κατάλοιπα εκτός της αριστοκρατικής τάξης φαίνεται με μεγάλη πιθανότητα να ανήκουν σε ευημερούντες ανθρώπους, όπως σε σπουδαίους τεχνίτες. Παρ' όλο που υπάρχουν αναφορές για μαζικές ή πιο φτωχικές ταφές, με την πλειοψηφία αυτών να χαρακτηρίζονται «επίσημες», πολλά πτώματα πρέπει να αντιμετωπιζόταν με τρόπους άγνωστους στο χώρο της αρχαιολογίας.¹⁶⁵ Νεκροταφεία της εποχής του Μέσου Βασιλείου που περιλάμβαναν μεν κατάλληλες ταφές αλλά όχι ταφικά οικοδομήματα ή αντικείμενα δείχνουν ότι μεγάλος αριθμός νεκρών αντιμετωπιζόταν με επισημότητα. Τέτοια ευρήματα, βέβαια, είναι σπάνια, αλλά πιο συχνά απ' ό,τι κατά τη ρωμαϊκή περίοδο.

Αυτή η αφάνεια των ταφικών πρακτικών του γενικού πληθυσμού πιθανώς προέρχεται από τη συγκέντρωση των πρώιμων ανασκαφών σε πλουσιότερες τοποθεσίες, από ανεπαρκείς καταγραφές και από συλημένους τάφους, ενώ απώλειες μπορούν να αποδοθούν και σε μετατοπίσεις στην κοίτη του Νείλου εξαιτίας φυσικών ή τεχνητών καταστροφών. Ακόμη, όμως, και με αυτούς τους παράγοντες υπόψη, είναι βέβαιο πως δεν είχαν όλοι οι νεκροί ένα επίσημο ταφικό κατασκεύασμα. Ένα καλό παράδειγμα αποτελεί ένα μεσαίου μεγέθους νεκροταφείο στην Ελεφαντίνη το οποίο, στο ποσοστό που έχει ανασκαφεί, φαίνεται να περιλάμβανε 248 τάφους χρονικής έκτασης 500 χρόνων.¹⁶⁶ Πρόκειται για έναν αριθμό που δεν μπορεί να αποδώσει το μέγεθος του πληθυσμού της περιοχής, ούτε μπορεί να υποθέσει κανείς πως ακολουθούνταν διαφορετικά τελετουργικά ταφής, όπως η άγνωστη μέχρι τη προ-ρωμαϊκή περίοδο αποτέφρωση, ενώ λογοτεχνικές αναφορές σε κροκόδειλους που τραβούσαν τα πτώματα που ρίχνονταν στο ποτάμι δεν υπολογίζονται ως πραγματικές.¹⁶⁷ Ωστόσο, οι εκτοπισμοί των πτωμάτων εκτός ταφικού μνημείου και ελλείψει κτερισμάτων υποδηλώνει την απουσία ενός απλού ενταφιασμού και ενός σταθερού μέρους ταφής των μελών των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Συνεπώς, ήταν κοινωνικά περιορισμένα τόσο το ύψος των ταφικών δαπανών όσο και η πρακτική της επίσημης ταφής.

Ενώ στην Αίγυπτο οι γυναίκες απολάμβαναν κάποια αυτονομία σε ορισμένες επικράτειες, οι προορισμένοι για τη δική τους ταφή τάφοι ήταν σπάνιοι. Όσο λιγότερο

---

¹⁶⁴ O' Connor, 1974: 15-18.

¹⁶⁵ Smith & Jeffreys, 1979: 19.

¹⁶⁶ Seidlmayer, 2001: 220.

¹⁶⁷ Baines J. & P. Lacovara. 2002: 12-14

περίτεχνη ήταν μια ταφή τόσο πιο πιθανό φάνταζε η γυναίκα και ο άντρας να λάμβαναν ίση περίπου μεταχείριση. Αντίστοιχα για τις περιπτώσεις των βρεφών και των παιδιών τα δημοσιευμένα δεδομένα των νεκροταφείων περιλαμβάνουν μικρούς αριθμούς, ωστόσο η παιδική θνησιμότητα ήταν εξαιρετικά υψηλή. Με δημογραφικά κριτήρια αυτό που πρέπει να εξηγηθεί είναι το μοτίβο των ηλικιακών κατανομών στα νεκροταφεία. Μέρος των αποκλίσεων σε αυτά τα δεδομένα οφείλεται σε ελλιπή καταγραφή των προγενέστερων εκσκαφών, οι οποίοι μπορεί να αγνόησαν τις πιο απλές ταφές των βρεφών. Πιο προσεκτικές και πιο πρόσφατες ανασκαφές έχουν δείξει σημαντικό πλήθος ανήλικων όλων των ηλικιών σε νεκροταφεία της δυναστικής περιόδου αλλά ακόμη δεν αρκούν για να αναπαρασταθεί η δημογραφική πραγματικότητα. Ταφές εμβρύων, νεογνών και βρεφών έχουν πρόσφατα εντοπιστεί στα θεμέλια κτηρίων στη βόρεια Άβυδο της ύστερης τρίτης χιλιετίας, θέτοντας έτσι την υπόθεση ότι δεν ενταφιάζονταν απαραίτητα στο ίδιο μέρος ή με τον ίδιο τρόπο με τους ενήλικες και τους έφηβους.¹⁶⁸ Παρ' όλα αυτά η πλειοψηφία των βρεφικών τάφων του Μέσου Βασιλείου στους αριστοκρατικούς οίκους της βόρειας Αβύδου ήταν επίσημη, οι τάφοι ήταν τακτοποιημένοι και καλυμμένοι ενώ κάποιοι είχαν περίτεχνα τεχνουργήματα. Πρόκειται ξεκάθαρα για μία ειδική πρακτική καθώς δεν συνηθιζόταν να θάβονται οι ενήλικες εντός των εγκαταστάσεων (ακόμη κι αν υπάρχουν τέτοιες αναφορές).¹⁶⁹

2.4 Η εξέλιξη των ταφικών προσφορών

Όπως η δομή και η διακόσμηση του τάφου, έτσι και τα κτερίσματα συνδέονταν με την ταυτότητα και το κοινωνικό στάτους του νεκρού. Στο τέλος της ταφής ο θάλαμος σφραγιζόταν και δεν άνοιγε ξανά παρά μόνο για να ταφούν εκεί άλλα μέλη της οικογένειας του νεκρού. Οι άνδρες θάβονταν συνήθως σε μεγαλύτερους τάφους μαζί με τις γυναίκες τους, άλλα μέλη της οικογένειάς τους και κάποιους ακολούθους τους. Οι οικογενειακοί και κοινοτικοί τάφοι καθώς και οι ξεχωριστοί τάφοι για τις γυναίκες της αριστοκρατικής τάξης, οι οποίοι απουσίαζαν για μερικούς αιώνες, έγιναν δημοφιλείς στο τέλος του Νέου Βασιλείου. Ένα προκαθορισμένο άτομο, ιδανικά ο μεγαλύτερος γιος του νεκρού, αναλάμβανε την ολοκλήρωση της κατασκευής του τάφου, τη διενέργεια της κηδείας και τη διαχείριση της λατρείας. Η νεκρική λατρεία, η οποία σε γενικές γραμμές ήταν παρόμοια με την λατρεία των θεών στους ναούς,

¹⁶⁸ Baines & Lacovara. 2002: 12-14.

¹⁶⁹ Για τα ταφικά συγκροτήματα στην περιοχή της Αβύδου βλ. O'Connor, D. 1985: 161-177.

επικεντρωνόταν στην παρουσίαση των βρώσιμων προσφορών και άλλων απαραίτητων αγαθών σε αγάλματα. Σε μερικές πίστεις ο νεκρός θα συνέχιζε να υπάρχει γύρω από τον τάφο με μια ελευθερία κινήσεων που προέρχονταν από τις δυνάμεις που απελευθερώνονταν μετά τον θάνατο.

Οι προσφορές που απαιτούσαν οι νεκρικές αιγυπτιακές αντιλήψεις αφορούσαν αγαθά τα οποία χρησιμοποιούσαν οι ζωντανοί στην καθημερινότητά τους. Γι' αυτό και το μεγαλύτερο μέρος των τεράστιων αυτών δαπανών ολοκληρώνονταν πριν ακόμη πεθάνουν οι άνθρωποι ή αμέσως μετά. Τα κείμενα για τη σύσταση των νεκροτομείων αποδεικνύουν ότι οι ζωντανοί είχαν μια συνεχή υποχρέωση να διατηρούν τις λατρείες των προγόνων τους, αλλά αυτές στην πραγματικότητα σπάνια διατηρήθηκαν.¹⁷⁰ Τα κείμενα του Μέσου Βασιλείου δίνουν μια ηθική διάσταση γύρω από αυτό το σημείο τοποθετώντας τον θεό δημιουργό να ισχυρίζεται ότι έπλασε τις καρδιές των ανθρώπων έτσι ώστε να αποφεύγουν να ξεχάσουν τη Δύση, δηλαδή την επικράτεια των νεκρών, προκειμένου να συνεχίσουν τις προσφορές στο πλαίσιο της θεϊκής λατρείας.¹⁷¹ Αυτό μπορεί να διαβαστεί με δύο τρόπους: είτε οι άνθρωποι στράφηκαν στη θρησκεία για να αντιμετωπίσουν το φόβο του θανάτου,¹⁷² ή πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους στους νεκρούς ως μέσο για την εκτέλεση και διαβίβαση των προσφορών στους θεούς. Κατά τη διάρκεια της ζωής τους, οι άνθρωποι πραγματοποιούσαν προσφορές για λογαριασμό των νεκρών τους εν μέρει με το σκεπτικό ότι κάποια στιγμή θα πεθάνουν και οι ίδιοι και θα χρειαστούν τις ίδιες πρακτικές, είτε μέσω των απογόνων τους ή μέσω των θεών. Η δεύτερη από αυτές τις αναγνώσεις ταιριάζει καλύτερα στις αιγυπτιακές πεποιθήσεις και πρέπει να προτιμηθεί, αλλά είναι και οι δύο αρκετά πιθανές. Και στις δύο περιπτώσεις, ο θάνατος ενθάρρυνε τους ζωντανούς να σέβονται τόσο τους θεούς όσο και τους ίδιους τους νεκρούς. Οι νεκροί που συνήθως αναφέρονταν στα κείμενα ήταν κυρίως ελίτ, γιατί μόνο αυτοί είχαν μνημεία που θα μπορούσαν να υπενθυμίσουν στους ζωντανούς την μεταφορά των προσφορών από τους ναούς των θεών στους τάφους των νεκρών.

Θα ήταν αδύνατο να παρέχονται υλικά για κάθε νεκρό στο διηνεκές μέσω των προσφορών που κατατέθηκαν σε έναν τάφο, ενώ οι συμβολικές και μαγικές ευχές ήταν πιο υποστηρικτικές για το ταξίδι του νεκρού. Σε σεμνές ταφές της προδυναστικής

---

¹⁷⁰ Baines & Lacovara 2002, 15-20.

¹⁷¹ Parkinson, 1991: 32-34.

¹⁷² Berger, 1973: 87.

περιόδου τα ταφικά αντικείμενα θα μπορούσαν να έχουν μόνο συμβολική αξία για τη φυσική επιβίωση στον επόμενο κόσμο.¹⁷³ Οι μόνοι μη βασιλικοί τάφοι της Δυναστικής Περιόδου που περιλάμβαναν μαζικές προμήθειες τροφίμων και εξοπλισμού, και σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη και αποχωρητήρια και περιοχές πλυσίματος, ήταν οι τεράστιες δομές της ελίτ της 1^{ης} και 2^{ης} Δυναστείας. Τα ταφικά αγαθά δεν μπορεί να ήταν απαραίτητα, αφού αριστοκρατικές ταφές περιόδων όπως το Παλαιό Βασίλειο περιέχουν πολύ λίγα από αυτά.¹⁷⁴ Το πιθανότερο είναι αυτά να σχετίζονταν με τη θέση του αποθανόντος μεταξύ των ζωντανών, καθώς μόνο μερικά από αυτά είχαν μια πρακτική λειτουργία για τη μετά θάνατον ζωή.

Οι βασιλιάδες, των οποίων η μεταθανάτια ζωή έμελλε να είναι σε ένα ανώτερο θεϊκό επίπεδο, θάβονταν με πιο πλούσια ταφικά αντικείμενα.¹⁷⁵ Οι μη βασιλικές ελίτ, που ολοένα και περισσότερο φιλοδοξούσαν για παρόμοια πεπρωμένα, κατασκεύαζαν περίτεχνους τάφους που πρέπει να λάμβαναν κανονική λατρεία. Μεγάλες ποσότητες ακατέργαστων και μικροσκοπικών αγγείων προσφοράς οι οποίες εντοπίστηκαν σε κάποια επιτύμβια παρεκκλήσια υποδηλώνουν ότι υπήρχε σημαντικός όγκος συμβολικών προσφορών. Το βασικό συμπέρασμα που διεξάγεται από τέτοιου είδους ευρήματα είναι ότι οι νεκρικές λατρείες σπάνια διατηρούνταν για πολύ καιρό, παρά τα υποτιθέμενα αιώνια προνόμια που αυτές θα πρόσφεραν στον νεκρό. Ως οι μακροβιότερες περιόδοι λατρείας των νεκρών μπορούν να θεωρηθούν μερικές από τις Δυναστείες του Παλαιού Βασιλείου.¹⁷⁶ Ωστόσο, ούτε για τους βασιλιάδες ούτε για τους υπόλοιπους θνητούς ήταν δυνατόν τα ταφικά αγαθά ή οι συνεχιζόμενες νεκρικές λατρείες να είχαν τον κύριο ρόλο στη διασφάλιση επιβίωσης του νεκρού στο εξής. Οι λατρείες ορισμένων βασιλιάδων διατηρήθηκαν και σε επόμενες περιόδους, αλλά φαίνεται ότι είχαν σχεδόν αρχαιογενή χαρακτήρα.

Μέσω των προσφορών ο νεκρός συνέχιζε να εμπλέκεται με τον κόσμο των ζωντανών. Μπορούσε να είναι καλοπροαίρετα ή κακόβουλα παρών στη ζωή των συγγενών και φίλων του, ειδικά σε όσους επισκέφτηκαν τον τάφο του.¹⁷⁷ Επιγραφές των τάφων του Παλαιού Βασιλείου υποστηρίζουν ότι ο νεκρός είχε τη δυνατότητα να

---

¹⁷³ Baines & Lacovara 2002, 11.

¹⁷⁴ Münch 1997, 45-50.

¹⁷⁵ Τα πιο καλοδια τηρημένα και συνολικά σωζόμενα κτερίσματα προέρχονται από τον τάφο του Τουταγχαμών, Βλ. Reeves 1990a, 147.

¹⁷⁶ Κοπανιάς 2018, 107.

¹⁷⁷ Posener 1981, 393-401.

μεσολαβήσει στο θεϊκό κόσμο εκ μέρους εκείνων που αντιμετώπιζαν τον τάφο του με σεβασμό ή προσφέροντας φόρμουλες για αυτόν.¹⁷⁸ Αυτή η μεσολάβηση θα μπορούσε ίσως να αντιστοιχεί με κάποια αγάλματα επιφανών ανθρώπων σε ναούς, ενός τύπου μάλιστα αγάλματος που ίσως για πρώτη φορά μαρτυρήθηκε για τον βεζίρη της 12^{ης} δυναστείας Mentuhotep¹⁷⁹ και του οποίου η χρησιμότητα θα μπορούσε να σχετίζεται με τη μετάδοση αιτημάτων ή προσευχών στους θεούς.¹⁸⁰ Έτσι, οι νεκροί μπορούσαν να ισχυριστούν ότι ενεργούσαν για λογαριασμό των ζωντανών στον άλλο κόσμο και με τρόπο παρόμοιο με εκείνον του βασιλιά μεσολαβούσαν μεταξύ των θεών και της ανθρωπότητας.

Οι προσφορές μπορούσαν να τοποθετηθούν στους τάφους και με άλλους τρόπους, όπως μέσω της απαγγελίας των γνωστών «φωνητικών προσφορών» ή αλλιώς «peret-kherw». Με αυτή την τελετή οι επισκέπτες των τάφων είχαν τη δυνατότητα να έχουν ενεργή συμμετοχή στην παροχή προσφορών μέσω μιας αντίστοιχης φόρμουλας. Η διαδικασία εκτελούνταν ως εξής: οι επισκέπτες απήγγειλαν τις επιγραφές των ταφικών μνημείων, οι οποίες τους παρότρυναν μέσα από τα μαγικά λόγια, να προφέρουν την αναγραφόμενη στην επιγραφή προσφορά. Μαζί με την προσφορά αναγράφονταν και το όνομα του εκάστοτε ιδιοκτήτη μετατρέποντας έτσι τα εικονιζόμενα αντικείμενα σε πραγματικές προσφορές που θα λάμβανε ο νεκρός στον Άλλο Κόσμο. Ο κατάλογος αυτών των προσφορών συνήθως αναγραφόταν στο πάνω μέρος της επιφάνειας της ψευδόθυρας ή σε κάποιο άλλο σημείο του τάφου.¹⁸¹ Οι επισκέπτες των τάφων δεν ήταν πάντοτε συγγενείς του νεκρού αλλά και περαστικοί που ήθελαν να θαυμάσουν τις επιβλητικές ανάγλυφες παραστάσεις και την μεγαλόπρεπη αρχιτεκτονική του τάφου. Η απόσταση που χώριζε τις νεκροπόλεις από τα κατοικούμενα χωριά και τις πόλεις δημιουργούσε την ανάγκη στους Αιγύπτιους να αφιερώνουν αρκετό χρόνο ανάμεσα στους τάφους όταν αποφάσιζαν να τους επισκεφτούν, καθώς αυτός ο περίπατος δεν μπορούσε να γίνεται σε καθημερινή βάση.¹⁸²

Οι ταφικές προσφορές είχαν και μια άλλη ιδιότητα: προσέδιδαν στον νεκρό την εικόνα ενός δίκαιου και αξιόλογου ανθρώπου και ενθάρρυναν τους επισκέπτες των

---

¹⁷⁸ Roccati 1982, 102-105.

¹⁷⁹ Simpson 1991, 63.

¹⁸⁰ Simpson 1991, 63.

¹⁸¹ Snape 2011, 44.

¹⁸² Teeter 2011, 131.

τάφων να πραγματοποιούν περισσότερες προσφορές συχνότερα και συστηματικότερα. Μέσω των προσφορών δημιουργούνταν η εντύπωση ότι ο νεκρός είχε μια δίκαιη και φιλόανθρωπο ζωή προσφέροντας τροφή στους πεινασμένους και ρούχα στους γυμνούς. Αυτές οι επιγραφές των ταφικών μνημείων του Ύστερου Παλαιού Βασιλείου μετατράπηκαν από απλές αναφορές στην επίγεια ζωή του νεκρού σε λεπτομερείς αυτοβιογραφίες που περιέγραφαν τις αρετές του νεκρού και κυρίως τους τρόπους με τους οποίους είχε υπηρετήσει και είχε κερδίσει την εύνοια του βασιλιά.¹⁸³ Τα κείμενα και οι απεικονίσεις των ταφικών μνημείων αποσκοπούσαν στην παρουσίαση της ζωής του ιδιοκτήτη με στόχο την απεικόνισή του σε μια χρονική στιγμή όπου ο ίδιος θα είχε λάβει πλέον τη μορφή κάποιου προγονικού πνεύματος.

Εδώ αξίζει να αναφερθεί και ο σημαντικός ρόλος της γραπτής λέξης για την αρχαία αιγυπτιακή παράδοση. Η σπουδαιότητα των λέξεων αποδίδεται στην μαγεία με την οποία ήταν εμποτισμένες και οι προσφωνήσεις τους είχαν τόσο μεγάλη δύναμη που μπορούσαν να δημιουργήσουν μια πραγματικότητα, ακόμη κι αν αυτή δεν ήταν άμεσα και φυσικά ορατή, όπως άλλωστε συνέβαινε και με τις οποιεσδήποτε αλληλεπιδράσεις που είχαν οι ζωντανοί με τους νεκρούς. Έτσι, ακόμη κι αν κάποιος επισκέπτονταν τον τάφο χωρίς να φέρει κάποια προσφορά μαζί του για τον νεκρό, η απαγγελία και μόνο μιας μαγικής επωδής ήταν αρκετή για τη δημιουργία μιας τροφής, συμβολικής και πραγματικής, που θα προσφερόταν στο Κα του νεκρού.¹⁸⁴

Ο νεκρός ήταν κατά βάση ο υπεύθυνος για την πραγματοποίηση της δικής του νεκρικής λατρείας γι' αυτό και έπρεπε πριν από εκείνη τη στιγμή να οικονομήσει ώστε να είναι όλα έτοιμα. Παρ' όλα αυτά, σε περίπτωση που πέθαινε πριν από την ολοκλήρωση της κατασκευής του ταφικού του μνημείου ή πριν από την οργάνωση των απαραίτητων τελετουργιών, υπεύθυνος για το έργο της κηδείας και της μετέπειτα λατρείας ήταν ο μεγαλύτερος γιος και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Με αυτόν τον τρόπο ο πρωτότοκος γιος του νεκρού αναγνωριζόταν επίσημα ως ο κληρονόμος του νεκρού. Αυτή η σχέση συνέχειας αντιστοιχεί στον γνωστό μύθο του Ωρου και του Οσίριδος σύμφωνα με τον οποίο ο πρώτος, αφού ολοκλήρωσε όλες τις απαραίτητες τελετουργίες προς τιμή του νεκρού πατέρα του, έγινε ο νόμιμος κληρονόμος και διάδοχος του θρόνου της Αιγύπτου.¹⁸⁵ Με τον ίδιο τρόπο ο κύριος εκτελεστής των

---

¹⁸³ Snape 2011, 45.

¹⁸⁴ Snape 2011, 44.

¹⁸⁵ Spencer 1982, 53-54 & Taylor 2001, 175.

ταφικών τελετουργιών του νεκρού φαραώ αναλάμβανε νόμιμα και δικαιωματικά την διαδοχή του θρόνου είτε υπήρχε συγγενικός δεσμός είτε όχι.

Ένα τέτοιο παράδειγμα τρόπου διαδοχής αποτελεί ο Φαραώ Άι, ο οποίος σύμφωνα με μια σκηνή που βρέθηκε στον τάφο του Τουταγχαμών απεικονίζεται να πραγματοποιεί την τελετή «ανοίγματος του στόματος» στο νεκρό βασιλιά φορώντας δέρμα λεοπάρδαλης, αντίστοιχο με των αρχιερέων της Αιγύπτου και το μπλε στέμμα που ήταν ένα κατεξοχήν σύμβολο εξουσίας του φαραώ. Η απεικόνιση αυτής της σκηνής στο νεκρικό θάλαμο αποτελεί μια δυναμική προσπάθεια του Άι για νομιμοποίηση της θέσης του ως διάδοχος του θρόνου, αν και δεν ήταν άμεσος απόγονος του βασιλιά.¹⁸⁶ Για τους απλούς ιδιώτες η πατρική περιουσία κληροδοτούνταν σε αυτόν που εκπλήρωνε τα καθήκοντά του απέναντι στο νεκρό πατέρα.

Με την πάροδο του χρόνου μεγάλο μέρος των ταφικών τελετών παραμερίστηκε ενώ πολλές από τις τελετουργικές φράσεις ήταν όλο και λιγότερο κατανοητές. Η διατήρηση θρησκευτικών τελετών και φόρμουλων σχετίζονταν κυρίως τη νεκρική ταφική λατρεία που λάμβανε μέρος στα ταφικά μνημεία προς τιμήν των νεκρών. Από την Προδυναστική Περίοδο ακόμα, ποικιλία ταφικών αγαθών συνόδευαν τους νεκρούς τα οποία με στόχο να βοηθήσουν τους νεκρούς να επιβιώσουν στην μετέπειτα ζωή τους.¹⁸⁷ Το σύνολο των προαναφερόμενων προσφορών σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα ταφικά κτερίσματα είχαν ως στόχο την προστασία του νεκρού από τους κινδύνους που μπορεί να συναντούσε στο επερχόμενο ταξίδι του προς το Επέκεινα και ήταν αναγκαία η τακτική ανανέωσή τους, ώστε τα αρχέγονα πνεύματα να μη καταλήξουν πεινασμένα ή διψασμένα, καταστάσεις που θα μπορούσαν να επιφέρουν έναν δεύτερο και οριστικό θάνατο. Τόσο οι νεκροί όσο και οι ζωντανοί ωφελούνταν και προστατεύονταν από αυτές τις προσφορές, καθώς πάντοτε ελλόχευε ο κίνδυνος περιπλανώμενων χθόνιων πνευμάτων τα οποία αναζητούσαν τροφή στα χωριά των ζωντανών προκαλώντας τους τρόμο και σοβαρά προβλήματα.¹⁸⁸

Τα φαγητά και τα ποτά φαίνεται πως ήταν οι πιο σημαντικές κατηγορίες ταφικών προσφορών. Ήδη από την αρχή της Δυναστικής Περιόδου η παροχή τέτοιου είδους προσφορών θεωρούνταν μία από τις βασικότερες υποχρεώσεις στη ζωή ενός Αιγυπτίου. Σε κείμενα των πυραμίδων της 5ης και 6ης Δυναστείας ή ακόμα και σε

---

¹⁸⁶ Robins 2007, 339.

¹⁸⁷ Budge 1909b, 3.

¹⁸⁸ Budge 1909b, 4.

βασιλικούς μασταμπά τάφους προηγούμενων περιόδων αναφέρονται μερικές από τις πιο συνηθισμένες προσφορές βρώσιμων και πόσιμων αγαθών: άρτων, βοδιών, δοχείων μπίρας, φρούτων, γλυκών, αρωματικών ελαιών ή κεφαλών ταύρων και πτηνών, ενώ σε μερικούς από αυτούς απεικονίζονται και πολλαπλές θυσίες ζώων.¹⁸⁹ Μέχρι τη 2^η Δυναστεία οι ταφικές προσφορές αντιστοιχούσαν σε ένα πλήρες γεύμα, το οποίο τοποθετούταν προσεκτικά πάνω στον τάφο μέσα σε λίθινα ή πήλινα αγγεία. Ένα τέτοιο πλούσιο γεύμα με ψωμί χυλό από κριθάρι, μαγειρεμένο ψάρι, στιφάδο περιστεριού, μαγειρεμένο ορτύκι, μαγειρεμένα νεφρά, πλευρά και πόδια βοδινού κρέατος, μικρές πίτες μελιού, τυρί και κρασί εντοπίστηκε σε ένα τάφο στην περιοχή της Σακκάρα.¹⁹⁰ Οι προσφορές αυτές αν και δεν θα καταναλώνονταν πρακτικά ποτέ από το νεκρό, θα ήταν πάντοτε διαθέσιμες για το Κα του, ώστε να μπορεί να απολαμβάνει αιώνια το πλουσιοπάροχο γεύμα του.

Ενεπίγραφες φόρμουλες προσφοράς χρονολογούμενες από την 4^η Δυναστεία και εξής είχαν τη μαγική δύναμη να κρατήσουν ζωντανό το πνεύμα του νεκρού. Οι φόρμουλες αυτές προϋπέθεταν ότι οι άνθρωποι κατά τη διάρκεια της επίσκεψης τους στην νεκρόπολη θα περνούσαν από ταφικά μνημεία που βρίσκονταν είτε εντός είτε εκτός του οικογενειακού τους περιβάλλοντος για την απαγγελία της φόρμουλας και την ενεργοποίηση της προσφοράς.¹⁹¹ Οι κατάλογοι προσφορών και οι φόρμουλες που θα διαβάζονταν από το προσωπικό και τους επισκέπτες των ταφικών μνημείων κατά την παρουσίαση των προσφορών στο Κα του νεκρού είχαν συντεθεί από τους είχαν συντεθεί από τους αρμόδιους ιερείς και διατηρούνταν από γενιά σε γενιά με μικρές τροποποιήσεις. Ο κάθε κατάλογος περιλάμβανε ένα πλήθος κατονομαζόμενων αντικειμένων, ο αριθμός των οποίων ποίκιλε ανάλογα με το χώρο που είχαν οι τεχνίτες και οι γραφείς στη διάθεση τους για να τα καταγράψουν.¹⁹²

Πρώτος στόχος αυτών των προσφορών στον νεκρό ήταν η προστασία στο μακρύ ταξίδι του στο Ντουάτ ενώ σε δεύτερη φάση λειτουργούσαν σαν επίκληση του πνεύματος του αποθανόντα από τους συγγενείς του να επιστρέψει στο γήινο κόσμο και να γευματίσει μαζί τους. Η μυρωδιά του καμένου θυμιάματος, του φρεσκομαγειρεμένου κρέατος, των φρέσκων φρούτων, των λουλουδιών, του κρασιού και της μπίρας προσπαθούσαν να τραβήξουν τις ψυχές των αρχέγονων πνευμάτων, τη

---

¹⁸⁹ Budge 1909b, 5-7.

¹⁹⁰ Spencer 1982, 49.

¹⁹¹ Baines – Lacarova 2002, 12.

¹⁹² Budge 1909b, 16.

στιγμή που περιπλανιόταν στους ιερούς χώρους των ναών και των τάφων.¹⁹³ Ένας άλλος στόχος αυτών των προσφορών ήταν η διατήρηση και ενίσχυση της επικοινωνίας των ζωντανών με τα πνεύματα των νεκρών. Τέλος, οι Αιγύπτιοι πίστευαν ότι με την κατανάλωση του ίδιου φαγητού και την πόση του ίδιου ποτού θα αποκτούσαν και αυτοί ένα μερίδιο από τη φύση των αθάνατων πνευμάτων.¹⁹⁴

Οι παραπάνω απαιτήσεις σε ταφικές προσφορές ήταν αναμενόμενο πως θα δημιουργούσαν ορισμένες δυσκολίες στις οικογενειακές και κοινωνικές υποχρεώσεις, οι οποίες ήταν αναγκαίο να αντιμετωπιστούν πριν επέλθει ο θάνατος του ιδιοκτήτη του τάφου. Ένα τέτοιο παράδειγμα θα μπορούσε να είναι η αδιαφορία ή η αδυναμία εκπλήρωσης των απαραίτητων υποχρεώσεων του απογόνου προς το νεκρό πατέρα του ή σε ένα χειρότερο ενδεχόμενο η παύση της οικογενειακής γραμμής λόγω κάποιου ξαφνικού θανάτου ενός απογόνου.¹⁹⁵ Επιπλέον, είναι αναγκαίο να τονιστεί ότι η καθημερινή και συνεχόμενη φροντίδα και ανανέωση των ταφικών προσφορών ήταν μία δυσβάσταχτη οικονομικά υποχρέωση και γι' αυτό με το πέρασμα του χρόνου ήταν πολύ πιθανό η οικογένεια του νεκρού να αραίωνε τις προσφορές της είτε για να καλύψει τα έξοδα των επόμενων οικογενειακών κηδειών είτε για άλλους πρακτικούς σκοπούς.¹⁹⁶

Στην διευκόλυνση αυτού του οικονομικού βάρους συνέβαλλαν οι ενεπίγραφες διακοσμήσεις και αναπαραστάσεις προσφορών, οι οποίες ήταν εμποτισμένες με μαγεία και είχαν το ρόλο του υποκατάστατου του πραγματικού φαγητού. Εάν, λοιπόν, για τον οποιοδήποτε λόγο έπαυε η χορηγία των πραγματικών προσφορών ο νεκρός μπορούσε να χρησιμοποιήσει τις εικονιζόμενες προσφορές που βρίσκονταν στον τάφο.¹⁹⁷ Το μεγαλύτερο μέρος των συγκεκριμένων διακοσμήσεων απεικόνιζαν σκηνές με ανθρώπους που κουβαλούσαν τρόφιμα, τον ιδιοκτήτη καθισμένο μπροστά σε ένα τραπέζι με ένα πλούσιο γεύμα και άλλα στάδια παραγωγής τροφής, όπως τη σπορά, τη συγκομιδή, την εκτροφή και τη σφαγή ζώων.¹⁹⁸ Ο ρόλος αυτών των σκηνών ήταν καθαρά λειτουργικός και αποσκοπούσε στην κάλυψη όλων των αναγκών του νεκρού, ακόμα και όταν η ταφική λατρεία σταματούσε για τον οποιοδήποτε λόγο να

---

¹⁹³ Budge 1909b, 16-18.

¹⁹⁴ Budge 1909b, 19.

¹⁹⁵ Snape 2011, 41.

¹⁹⁶ Spencer 1982, 56.

¹⁹⁷ Ikram 2015, 189.

¹⁹⁸ Spencer 1982, 63-64.

πραγματοποιείται. Επομένως, οι αναπαραστάσεις αυτές διατηρούνταν ανέπαφες και αναλλοίωτες στο χρόνο και εξασφάλιζαν την επιβίωση του θανόντα.

Οι απεικονίσεις αυτές έπρεπε να ακολουθούν συγκεκριμένους και αυστηρούς κανόνες αναπαράστασης των αντικείμενων που προσφέρονταν και να σχεδιάζονται στην πιο πλήρη και αναγνωρίσιμη μορφή τους, καθώς μια ατελής αναπαράσταση δε θα μπορούσε να λειτουργήσει σωστά και έτσι να χρησιμοποιηθεί από τον αποθανόντα.¹⁹⁹ Μάλιστα, κατά τη διάρκεια του Παλαιού Βασιλείου το μέγεθος των ταφικών αιθουσών προσφοράς αυξήθηκε, με στόχο τη δημιουργία επιπλέον χώρου για το σχεδιασμό των σκηνών που θα αντικαθιστούσαν τις πραγματικές προσφορές και την εξασφάλιση της απόλυτης αυτάρκειας για το Κα του νεκρού.²⁰⁰ Επίσης, αξίζει να γίνει μια αναφορά σε μία σειρά τρισδιάστατων μοντέλων παρόμοιων με τις σκηνές προσφορών τα οποία βρέθηκαν σε τάφους της 1^{ης} Δυναστείας και η χρήση τους εξαπλώθηκε καθ' όλο το Παλαιό και Μέσο Βασίλειο. Μεταξύ των ταφικών κτερισμάτων του νεκρού συμπεριλαμβάνονταν ορισμένα λίθινα ή ξύλινα αγαλματίδια ανδρών και γυναικών σε στάση μαγειρέματος ή προετοιμασίας κάποιου γεύματος, η επεξεργασία κάποιας τροφής, όπως της παραγωγής μπίρας ή της σφαγής βοοειδών.²⁰¹ Βέβαια, παρ' όλη τη συμβολή αυτών των εικόνων, των καταλόγων τροφίμων και των τρισδιάστατων μοντέλων στην εξασφάλιση της επιβίωσης του Κα, είχαν εφεδρική χρήση καθώς οι Αιγύπτιοι προτιμούσαν τις πραγματικές προσφορές ως ιδανικότερες και καταλληλότερες για την διατήρηση μιας αληθινής σχέσης και αλληλεπίδρασης μεταξύ νεκρών και ζωντανών.

2.5 Ο ρόλος των ταφικών στηλών στην αιγυπτιακή νεκρική αρχιτεκτονική και γραμματεία της 3^{ης} χιλιετίας

Ο σχεδιασμός και η ολοκλήρωση κατασκευής ενός ταφικού οικοδομήματος στην αρχαία Αίγυπτο απαιτούσαν πολύ χρόνο και πολλές γνώσεις. Δύο ήταν τα απαραίτητα στοιχεία που έπρεπε να περιλαμβάνει ένας αιγυπτιακός τάφος: ο νεκρικός θάλαμος όπου θα τοποθετούνταν το άψυχο ταριχευμένο σώμα του νεκρού και ένας ιερός λατρευτικός χώρος όπου θα εκτελούνταν οι ταφικές και λατρευτικές νεκρικές τελετές από τους ιερείς. Οι στήλες, οι ψευδόθυρες και οι τράπεζες προσφορών αποτελούσαν τα σημεία εστίασης της νεκρικής λατρείας και αποτελούσαν ένα αναπόσπαστο μέρος

---

¹⁹⁹ Spencer 1982, 64-65.

²⁰⁰ Snape 2011, 45.

²⁰¹ Teeter 2011, 130 & Spencer 1982, 67.

των ταφικών μνημείων. Το κείμενο που ήταν γραμμένο πάνω στις ταφικές στήλες ήταν συνήθως η ταφική φόρμουλα προσφοράς, η οποία τις περισσότερες φορές συνοδεύονταν από ορισμένες αυτοβιογραφικές πληροφορίες ή από κάποια έκκληση προς τους ζώντες επισκέπτες του ταφικού μνημείου.

Οι πρωιμότερες στήλες εντοπίζονται κατά την περίοδο της 1^{ης} Δυναστείας σε τάφους της περιοχής της Αβύδου και ήταν πινακίδες από ασβεστόλιθο που έφεραν το όνομα και τους τίτλους του ιδιοκτήτη τους μαζί με την απεικόνιση της μορφής του. Επρόκειτο για ορθογώνιες πλάκες με αναπαραστάσεις του νεκρού καθισμένου μπροστά από μία τράπεζα προσφορών συνοδευόμενες από ένα κείμενο, το οποίο περιλάμβανε τις απαραίτητες για τον κάθε νεκρό ξεχωριστά προσφορές τροφίμων.²⁰² Ο πιο συνήθης τύπος ταφικών στηλών χρονολογείται από την εποχή του Παλαιού Βασιλείου και έμεινε γνωστός με την ονομασία «ψευδόθυρα». Μέσω αυτής οι ζωντανοί μπορούσαν να επικοινωνούν με τους νεκρούς, αποτελώντας έτσι ένα μέσο επαφής με το κλειστό τμήμα του τάφου όπου φυλασσόταν το άγαλμα του ιδιοκτήτη.²⁰³ Πάνω της απεικονίζονταν μια θωρακισμένη πόρτα ενώπιον της οποίας πραγματοποιούνταν το μεγαλύτερο μέρος των προσευχών και των προσφορών που αφιερώνονταν στους νεκρούς.²⁰⁴ Η ψευδόθυρα ήταν χτισμένη ενώπιον του τοίχου της αίθουσας των προσφορών και πίσω από αυτήν δεν υπήρχε τίποτε άλλο παρά μια γερή τοιχοποιία. Μπορεί, λοιπόν, για τους ζωντανούς να ήταν πρακτικά άχρηστη, θεωρούνταν ωστόσο μια πραγματική και συμβολική πύλη για το Κα του νεκρού.²⁰⁵ Η λειτουργία της, δηλαδή, ήταν αυτή του αληθινού περάσματος, το οποίο επέτρεπε στο Κα του νεκρού να εξέλθει από το νεκρικό του θάλαμο και να λάβει τις προσφορές.²⁰⁶

Η ψευδόθυρα αποτελούσε ένα δείγμα του τρόπου που αντιλαμβάνονταν οι Αιγύπτιοι τη σχέση τους με τους νεκρούς. Η καταγραφή των ονομάτων και των τίτλων των ιδιοκτητών των ταφικών στηλών έδειχνε τα οφέλη που μπορούσε να προσκομίσει ο νεκρός από τα λειτουργικά χαρακτηριστικά της ψευδόθυρας. Η σημαντικότερη λειτουργική πτυχή της ψευδόθυρας, λοιπόν, δεν ήταν άλλη από την εξυπηρέτηση των αναγκών του Κα του νεκρού μέσω της διατήρησης της αιώνιας παροχής προσφορών

---

²⁰² Snape 2011, 39.

²⁰³ Nyord 2013, 198.

²⁰⁴ Ikram 2015, 163.

²⁰⁵ Snape 2011, 39.

²⁰⁶ Spencer 1982, 58.

προς αυτό.²⁰⁷ Η βασικότερη ανησυχία κάθε ιδιοκτήτη τάφου πριν επέλθει ο θάνατός του ήταν η διαιώνιση των προσφορών και για το λόγο αυτό έπρεπε να προετοιμαστεί καταλλήλως. Τα ιερογλυφικά κείμενα των ψευδόθυρων και πιο συγκεκριμένα οι παραστάσεις των ταφικών φόρμουλων προσφοράς δίνουν μια αρκετά σαφή εικόνα για τη λειτουργία που έπρεπε να έχει μια ταφική στήλη και τις ανάγκες που έπρεπε να εξυπηρετεί.²⁰⁸

Οι ψευδόθυρες αρχικά τοποθετούνταν εξωτερικά των μασταμπά τάφων και αποτελούσαν το σημείο λατρείας του τάφου. Χαρακτηριστική περίπτωση εξωτερικής ψευδόθυρας αποτελεί ο μασταμπά τάφος 3507 στην περιοχή της Σακκάρα, στον εξωτερικό χώρο του οποίου έχουν εντοπιστεί διάσπαρτα σημεία με στήλες και αγάλματα που υποδεικνύαν το σημείο συνάντησης και επικοινωνίας των ζωντανών και των νεκρών, ενώ παράλληλα φανέρωναν την ταυτότητα του ιδιοκτήτη του τάφου.²⁰⁹ Σταδιακά η ταφική στήλη άρχισε να τοποθετείται στο εσωτερικό του ταφικού μνημείου, λειτουργώντας ως σημείο εστίασης του ιερού λατρευτικού χώρου στη δυτική πλευρά του ταφικού οικοδομήματος.²¹⁰ Πρόκειται για μια αρχιτεκτονική καινοτομία που συναντάται σε πρώτη φάση στους μασταμπά τάφους της 4^{ης} Δυναστείας, με τις ψευδοθύρες να τοποθετούνται πλέον στο εσωτερικό του τάφου και να χρησιμεύουν όχι μόνο ως προσδιοριστικό της ιδιοκτησίας του τάφου αλλά κι ως εκφραστής ενός βαθύτερου αιτήματος προς τους επισκέπτες για διαρκή και συστηματική εναπόθεση προσφορών, ενώ ταυτόχρονα λειτουργούσαν ως έναν μαγικό αντικαταστάτη σε περίπτωση μη εμφάνισης των απαραίτητων προσφορών.²¹¹

Κατά τη διάρκεια του Παλαιού Βασιλείου οι θάλαμοι των ταφικών οικοδομημάτων διακρίνονταν σε δύο κατηγορίες: σε εκείνους που βρίσκονταν στο εσωτερικό του τάφου και ήταν κτισμένοι στην επιφάνεια της γης, αποτελώντας το σημείο όπου τελούσαν η νεκρική λατρεία του τάφου, και στους νεκρικούς, οι οποίοι ήταν κτισμένοι κάτω από τη γη. Το ενδιαφέρον σε αυτή την αρχιτεκτονική δομή έγκειται στη σύνδεση της ψευδόθυρας με το νεκρικό θάλαμο, όπου η τοποθέτηση της

---

²⁰⁷ Snape 2011, 39-40.

²⁰⁸ Snape 2011, 40.

²⁰⁹ Snape 2011, 39

²¹⁰ Taylor 2001, 156.

²¹¹ Snape 2011, 39

πρώτης γινόταν πάντοτε έτσι ώστε να βρίσκεται ακριβώς πάνω από το νεκρικό θάλαμο.²¹²

Οι ταφικές στήλες απεικόνιζαν στο επάνω μέρος τους τον νεκρό καθισμένο μπροστά από μια τράπεζα προσφορών κυκλικού σχήματος, η οποία ήταν τοποθετημένη στο εσωτερικό του νεκρικού θαλάμου δίπλα στη σαρκοφάγο του νεκρού. Κατά την 3^η και 4^η Δυναστεία το μοτίβο του κυκλικού τραπεζιού συνεχίστηκε να χρησιμοποιείται με την προσθήκη μικρών λίθινων αυλακιών, μέσα στα οποία τοποθετούνταν το νερό, το κρασί και η μύρα. Ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι ο ρόλος αυτών των ανοιγμάτων ήταν περισσότερο συμβολικός, λειτουργώντας ως μικρογραφίες λιμνών μέσω των οποίων ο αποθανών θα μπορούσε να πλεύσει προς την επόμενη ζωή. Από την 5^η Δυναστεία και έπειτα η τράπεζα προσφορών είχε πλέον καθιερωθεί με τη μορφή του ιερογλυφικού συμβόλου «heter», το οποίο σήμαινε «προσφορά».²¹³

Στη νεκρική αιγυπτιακή γραμματεία ανήκουν και οι επιγραφές που συνόδευαν αναθηματικές στήλες εντός ή πλησίον των ταφικών συγκροτημάτων και περιλαμβάνονται στην ευρύτερη κατηγορία των «Γραμμάτων προς τους Νεκρούς».²¹⁴ Μία τέτοια είναι και η στήλη της Nebetitef, γνωστή στο χώρο της αιγυπτιακής βιβλιογραφίας εδώ και λίγο σχετικά καιρό, μετά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, πιθανώς λόγω των δυσμενών συνθηκών τεκμηρίωσης και ερμηνείας της. Το όνομα στο οποίο είναι αφιερωμένη η στήλη δεν είναι ασυνήθιστο, αν λάβει κανείς υπόψη του και άλλα παραδείγματα της Πρώτης Ενδιάμεσης Περιόδου προερχόμενα από την περιοχή της Νάγκα εντ-Ντίρ, η οποία κατά πάσα πιθανότητα είναι η περιοχή προέλευσης της στήλης.²¹⁵ Το ύφος, η εικονογραφία και η επιγραφή της στήλης δημιουργούν ένα πέπλο ασάφειας γύρω από την ταυτότητα της στήλης καθώς παρουσιάζουν έναν μεγάλο αριθμό κοινών στοιχείων αφενός με έργα στο ίδιο σημείο αφετέρου με ανάλογα έργα σε άλλες τοποθεσίες της περιοχής. Τα μόνα τοπωνύμια που αναφέρονται στην επιγραφή είναι «Βούσιρις» και «Άβυδος» ως προσδιοριστικά του Οσίριδος, είναι τόσο κοινόχρηστα που δεν βοηθούν στον περιορισμό των πιθανοτήτων για την τοπική προέλευση της στήλης, όπως συμβαίνει και με τον προσδιορισμό «Άνουβις, Αρχηγός του Σέπα».²¹⁶ Κι ενώ η τελευταία προσφώνηση μαρτυρείται για πρώτη φορά στις

---

²¹² Spencer 1982, 57-58.

²¹³ Taylor 2001, 158.

²¹⁴ Lichtheim 1973, 30.

²¹⁵ Nyord 2021, 3-19.

²¹⁶ Nyord 2021, 7.

νεκροπόλεις κατά την 5^η και 6^η Δυναστεία, από το δεύτερο μισό της 6^{ης} Δυναστείας αρχίζει να εμφανίζεται συχνά σε διάφορες τοποθεσίες της Άνω Αιγύπτου, γεγονός δεν την καθιστά τον προσδιορισμό χρήσιμο για τον περιορισμό της προέλευσης της στήλης. Άλλωστε, ο «Άνουβις, Αρχηγός του Σέπα» ήταν η τυπική θεότητα που απεικονιζόταν στις φόρμουλες προσφορών στα καλύμματα των φέρετρων από την 11^η έως τη 13^η Δυναστεία σε όλη την Αίγυπτο.²¹⁷ Αντίστοιχα η «Χάθορ από τα Δένδρα» βρέθηκε σποραδικά ως προστάτης σε τέτοιες φόρμουλες, όχι μόνο σε επιγραφές από τα Δένδρα, αλλά και αυτές που προέρχονται από γύρω τοποθεσίες. Αυτή η ευρεία γεωγραφική εξάπλωση της ονομασίας μπορεί μεν να δηλώνει μια αύξηση της πιθανότητας καταγωγής της στήλης από τοποθεσία με κυρίαρχη τη λατρεία της Χάθορ, εντούτοις, δεν είναι επίσης χρήσιμη για τον πιο ακριβή προσδιορισμό της τοποθεσίας προέλευσης.²¹⁸

Η κεντρική σκηνή του μνημείου περιβάλλεται από δύο κάθετους κίονες με ιερογλυφικές παραστάσεις σε κάθε πλευρά σε όλο το μήκος της στήλης, με μια ακόμη μεγάλης κλίμακας λανθάνουσα οριζόντια γραμμή ιερογλυφικών πάνω από τη σκηνή. Κάτω από τη σκηνή και ανάμεσα στις κάθετες στήλες υπάρχει μια μικρότερη οριζόντια γραμμή, πιθανώς ως συνέχεια της επιγραφής στα δεξιά.²¹⁹ Οι πινακίδες και οι φιγούρες σκιαγραφούνται με μαύρο μελάνι, με μαύρα εσωτερικά στοιχεία, ενώ κόκκινο, καφέ και κίτρινο γέμισμα σώζεται σε πολλά σημεία. Η σκηνή και οι επιγραφές καταλαμβάνουν όλη την επιφάνεια της πλάκας, η οποία οριοθετείται μόνο από λεπτές μαύρες γραμμές εκατέρωθεν. Η σκηνή απεικονίζει μια όρθια γυναίκα στραμμένη προς τα δεξιά, ντυμένη με ένα φόρεμα με θήκη που φτάνει λίγο κάτω από το ύψος του γόνατος.²²⁰ Το κεφάλι της και τα μαλλιά της δεν σώζονται. Η γυναίκα στέκεται με το αριστερό της χέρι σηκωμένο κρατώντας ένα μακρύ λεπτό αντικείμενο προς το πρόσωπό της. Αν και λείπει το πάνω μέρος μαζί με το πρόσωπο της γυναίκας, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η απεικόνιση είναι αυτή ενός νούφαρου στραμμένο προς τη μύτη της. Στο δεξί της χέρι, κρεμασμένο κάθετα δίπλα στον κορμό της, κρατά ένα άνκ, όχι κρεμασμένο από θηλειά ως συνήθως, αλλά κρατημένο από μια μικρή κλωστή που συνδέεται με τη γροθιά της. Παρ' όλο που το κεφάλι της λείπει, το φύλο της μορφής είναι εξασφαλισμένο από το φόρεμα και τη στάση της, καθώς και από το χρώμα του

---

²¹⁷ Nyord 2018, 80.

²¹⁸ Nyord 2021, 3-19.

²¹⁹ Για την περιγραφή των παραστάσεων της στήλης Βλ. Nyord 2021, 4.

²²⁰ Nyord, 2021, 4.

δέρματος. Με βάση την πρόχειρη εξέτασή του ο Wente έχει προσδιορίσει τη φιγούρα ως «ο άνθρωπος που κάνει προσφορά», χαρακτηρισμός ο οποίος δύσκολα μπορεί να επιβεβαιωθεί ή αμφισβητηθεί, δεδομένης της ελλιπούς συντήρησης της φιγούρας, των δυσμενών συνθηκών θέασής της στήλης, αλλά και τη προσωπικής του περιγραφής της στήλης μετά το πέρασμα δεκαέξι χρόνων απ' όταν αντίκρουσε πρώτη φορά τη στήλη ο ίδιος.²²¹ Οι επόμενοι ερευνητές, μη έχοντας άλλο αποδεικτικό υλικό ταυτοποίησης της στήλης στα χέρια τους, ακολούθησαν τις επιταγές του, έως ότου ο ερευνητής Meltzer ήταν σε θέση να επανεξετάσει τα δεδομένα της στήλης.²²²

Το μοτίβο μιας μόνης γυναίκας να στέκεται ως ιδιοκτήτρια της στήλης μυρίζοντας ένα νούφαρο εντοπίζεται παράλληλα σε πολλές στήλες της Πρώτης Ενδιάμεσης Περιόδου και του Μέσου Βασιλείου.²²³ Η αναπαράσταση του κρατήματος στο δεξί χέρι ενός άνκχ είναι σπανιότερη, αλλά όχι χωρίς παράλληλο. Η εθμική προσφορά τραπέζιού μπροστά από τον ιδιοκτήτη της στήλης μπορεί να έχει παραλειφθεί από τη σύνθεση λόγω αναθεωρήσεων του χώρου, πιθανώς υποδεικνύοντας ότι ο τύπος σκηνης προέρχεται τελικά από τη διακόσμηση υπέρθυρου παρά από των ψευδόθυρων. Η επιγραφή αποτελείται από τρία (ή πιθανώς τέσσερα) ξεχωριστά μέρη: τρεις φόρμουλες προσφοράς αφιερωμένες αντίστοιχα στον Άνουβι, (στην κορυφή), τον Όσιρι (στα δεξιά) και τον Άνουβι ως αρχηγό της Σέπα (στα αριστερά). Η κάτω οριζόντια επιγραφή μπορεί να θεωρούνταν είτε ως συνέχεια της φόρμουλας προσφοράς στα δεξιά είτε ως ξεχωριστή επιγραφή που σχετίζεται με τη σκηνή.

Το πίσω μέρος της στήλης περιέχει ένα γράμμα που αποτελείται από επτά κάθετες στήλες ιερατικού κειμένου γραμμένες με μαύρο μελάνι. Το πάνω μέρος της επιγραφής έχει υποστεί σημαντικές φθορές, κάνοντας όλα τα σημεία των στηλών, εκτός από την πρώτη, δυσανάγνωστα. Σώζεται, όμως, το παρακάτω απόσπασμα.²²⁴

Ένα μήνυμα από το Merirtyfy προς το Nebetitef.

Πώς είσαι;

Η Δύση σε καλωσορίζει!

---

²²¹ Wente 1990, 115.

²²² Nyord 2021, 15

²²³ Nyord 2018, 82.

²²⁴ Nyord 2021, 10.

*Κοίτα, είμαι ο αγαπημένος σου στη γη,
μεσολάβησε για λογαριασμό του ονόματός μου!
Δεν έχω μπερδέψει καμία απαγγελία πριν από εσάς
όταν διαιωνίζετε το όνομά σας στη γη.
Διώζτε την ασθένεια του σώματός μου,
και μετά να γίνεις φανερός για μένα [...] το πρόσωπό μου,
για να σε δω να πολεμάς για λογαριασμό μου στο όνειρο.
θα σας παρουσιάσει προσφορές
[...ο ήλιος] έχει ανατείλει,
και θα σου δώσω την πέτρα της προσφοράς.*

Μήνυμα από τον Khuaw στην αδερφή του:

*Δεν έχω μπερδέψει μια απαγγελία πριν από εσάς,
ούτε σου έχω αφαιρέσει προσφορές. [...] Αντίθετα, έχω προμηθευτεί(;) [...]
Πολέμησε για λογαριασμό της γυναίκας μου και των παιδιών μου!*

Η σχέση της Nebetitef με τον κύριο συγγραφέα του γράμματος Merirtyfy παραμένει άγνωστη, με την πιο πιθανή να επρόκειτο για αντρόγυνο, ενώ η απεικονιζόμενη της στήλης δε φαίνεται να φέρει άλλον τίτλο πέρα από τον χαρακτηρισμό «χρισμένη πριν την Χάθορ».²²⁵ Η μητέρα της είναι η Inetkaw και αδερφός της ο Khuaw.²²⁶ Το στυλ της λεπτής ανθρώπινης φιγούρας με τα επιμήκη πόδια, τον κορμό και το μικρό κεφάλι συμβαδίζει με το επαρχιακό ύφος της Πρώτης Ενδιάμεσης Περιόδου.²²⁷ Η εμφάνιση του ιερού συμβόλου ανκχ στο χέρι ενός μη βασιλικού ατόμου έχει μεγάλη σημασία, καθώς δεν συνήθιζε να συμβαίνει πριν από την ύστερη 10^η και 11^η Δυναστεία.²²⁸ Ωστόσο, η απουσία τραπεζιού προσφορών, καθώς και του κεφαλιού και των ώμων της φιγούρας στερούν από την έρευνα

²²⁵ Nyord 2021, 12.

²²⁶ Nyord 2021, 16.

²²⁷ Harpur 1987, 95.

²²⁸ Assman 1977, 56.

σημαντικό μέρος από μια πιο κατατοπιστική υφολογικά και εικονογραφικά προσέγγιση του μνημείου και ένταξής του στο ευρύτερο πλαίσιο της νεκρικής αιγυπτιακής αρχιτεκτονικής.²²⁹

Η παρουσία της γαζέλας στη λίστα προσφορών, ανάμεσα στα βοοειδή και τα πτηνά είναι ιδιαίτερα περιορισμένη με πολύ λίγα παράλληλα είτε στα Δένδρα είτε στη Νάγκα εντ Ντέιρ.²³⁰ Το σύμβολο του Άνουβη δεν φαίνεται να στηρίζεται σε ξεχωριστή βάση, αν και το ορατό πίσω πόδι είναι επίμηκες στο σημείο σχηματισμού μιας αδιάσπαστης οριζόντιας γραμμής κάτω από το ζώο. Η πινακίδα χωρίς βάση, από την άλλη, φθίνει σταδιακά στο Νάγκα εντ Ντέιρ μετά την 8^η Δυναστεία, αν και μερικά παραδείγματα είναι γνωστά ακόμη και στα τέλη της 10^{ης} και 11^{ης} Δυναστείας (με παράλληλη εξέλιξη που μαρτυρείται στα Δένδρα). Η χαρακτηριστική «συγχωνευμένη» φόρμα με ενωμένα πόδια που βρέθηκε εδώ είναι παράλληλη με το φέρετρο του Senkhenyt από τη Νάγκα εντ Ντέιρ στα τέλη της 10^{ης} – 11^{ης} Δυναστείας.²³¹ Η καθαρά ιδεογραφική ορθογραφία του ονόματος της θεότητας είναι ο κανόνας πριν από τις αρχές 10^{ης} και 11^{ης} Δυναστείας όταν σταδιακά επισκιάζεται από τη φωνητική ορθογραφία, η οποία γίνεται σχεδόν καθολική από την 11^η Δυναστεία και έπειτα. Αντίστοιχα, αν και έχει ξεθωριάσει σε μεγάλο βαθμό, το σύμβολο της Χάθωρ φαίνεται να είχε ένα εσωτερικό τετράγωνο στην επάνω μετωπιαία γωνία κοντά στο κεφάλι του γερακιού. Είναι αδύνατο να προσδιοριστεί εάν υπήρχε επίσης ένα τετράγωνο μοτίβο στην απέναντι γωνία από την ουρά, αλλά αν υπήρχε, ο περιορισμένος χώρος σημαίνει ότι πρέπει να ήταν μικρό και σε άμεση επαφή με την ουρά του γερακιού.

Όσον αφορά ειδικά την επιγραφή στο μπροστινό μέρος της στήλης, αυτή φαίνεται να παρουσιάζει μια σειρά από ομοιότητες με αντίστοιχα φέρετρα από τα τέλη της 11^{ης} Δυναστείας από τη Νάγκα εντ Ντέιρ, ειδικά αυτά του Suhit και του Henenet. Αυτά περιλαμβάνουν το αγκυλωτό σχήμα του δυτικού σήματος, τη διάυλη μορφή του καμακιού και τη σόλα με το επίθετο του Άνουβη ως «Άρχοντα της Σέπα» στη φόρμουλα προσφοράς²³². Ένα φέρετρο αυτής της περιόδου παρουσιάζει επίσης ένα σπάνιο παράλληλο με τη Νάγκα εντ-Ντέιρ με τον αποθανόντα να είναι «προικισμένος ενώπιον της Χάθωρ». Μια πρόσθετη σύνδεση είναι ότι, με εξαιρετικά ασυνήθιστο τρόπο, συνδυάζει συντομευμένες μορφές των τριών τύπων προσφοράς που βρίσκονται

---

²²⁹ Nyord 2021, 6.

²³⁰ Harpur 1987, 102.

²³¹ Tian 2020, 280.

²³² Nyord 2021, 8.

συνήθως στο μπροστινό, το πίσω μέρος και το καπάκι των φέρετρων της Πρώτης Ενδιάμεσης Περιόδου και του Μέσου Βασιλείου. Αυτές οι συνδέσεις, μαζί με τα διάφορα χαρακτηριστικά που αναφέρονται παραπάνω ως ενδεικτικά της Πρώτης Ενδιάμεσης περιόδου επιτρέπουν τη χρονολόγηση της στήλης περί το διάστημα 10^{ης} και 11^{ης} Δυναστείας, με μερικές σαφείς ενδείξεις θηβαϊκής επιρροής.²³³ Η γεωγραφική προέλευση της στήλης είναι δυσκολότερο να προσδιοριστεί, αλλά από τους παραλληλισμούς που αναφέρθηκαν παραπάνω, τη Νάγκα εντ Ντέιρ παραμένει η πιο πιθανή τοποθεσία. Συνεπώς, πολλά από τα χαρακτηριστικά που συζητήθηκαν παραπάνω είναι σε γενικές γραμμές συμβατά με την προέλευση είτε από τα Δένδρα είτε από τη Νάγκα εντ Ντέιρ και μια γενική χρονολόγηση περί τα τέλη της 10^{ης} και 11^{ης} Δυναστείας.

Όπως ήταν αναμενόμενο με την πάροδο του χρόνου οι ταφικές στήλες άρχισαν να εμφανίζουν ορισμένες διαφοροποιήσεις όσον αφορά το σχεδιασμό και την κατασκευή τους, οι οποίες θα μπορούσαν να οφείλονται σε πολιτικούς ή οικονομικούς παράγοντες. Έτσι, οι ταφικές στήλες του Παλαιού Βασιλείου παρουσίαζαν μια απλότητα, η οποία κατά πάσα πιθανότητα οφείλονταν στην πολιτική και διοικητική αποκέντρωση της Αιγύπτου, με αποτέλεσμα την ανάδυση και επικράτηση των πιο λιτών επαρχιακών παραδόσεων των τεχνητών. Επιπλέον το παραδοσιακό μοντέλο της ταφικής στήλης που χρησιμοποιούνταν κατά την 1^η Μεταβατική Περίοδο ήταν μια τετράγωνη πινακίδα με την τυπική αναπαράσταση του νεκρού μπροστά σε ένα τραπέζι προσφορών με τη διαφορά, όμως, ότι, εκτός από τον νεκρό, να αναπαρίσταντο και συγγενείς ή επισκέπτες που μετέφεραν τις προσφορές στον ιδιοκτήτη του τάφου.²³⁴

Ο ερευνητής Pflüger στο άρθρο του *The Private Funerary Stelae of the Middle Kingdom and Their Importance for the Study of Ancient Egyptian History* ασχολήθηκε με την παρουσίαση της ιεραρχίας και της σημασίας των συγγενών για τη διαιώνιση της μνήμης του νεκρού στην αρχαία Αίγυπτο της 11^{ης} και 12^{ης} Δυναστείας μέσα από την ανάλυση των επιγραφών των ταφικών στηλών.²³⁵ Πιο αναλυτικά, σύμφωνα με το συγγραφέα του άρθρου, η μητέρα του ιδιοκτήτη της ταφικής στήλης δε διαδραματίζει κάποιον ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο κατά τη διάρκεια της 11ης Δυναστείας, αλλά σιγά σιγά εξελίσσεται σε μια δυναμική κεντρική φιγούρα υπό τη βασιλεία του Σέσωστρις Ι

---

²³³ Nyord 2021, 11-14.

²³⁴ Taylor 2001, 158.

²³⁵ Pflüger 1947, 128-129.

και έπειτα. Η εικόνα του πατέρα του νεκρού παραλείπεται εντελώς έως και την 12^η Δυναστεία, αλλά ακόμη και τότε η συχνότητα εμφάνισης του, όπως επίσης και η σημασία που είχε η απεικόνιση του στην ταφική στήλη, είναι πολύ μικρότερης αξίας από την εξέχουσα θέση που είχε η μητέρα. Οι αδελφοί και οι αδελφές του αποθανόντα άρχισαν να εμφανίζονται επίσης κατά την περίοδο της 12^{ης} Δυναστείας και ειδικότερα υπό τη βασιλεία του Αμενεμχέτ III. Την υψηλότερη ιεραρχικά θέση σε αυτή την απεικόνιση φαίνεται να κατείχαν η σύζυγος του νεκρού, οι γιοι και οι κόρες του, οι οποίοι κατά την 11^η Δυναστεία και έως την εποχή του Σέσωστρις II εμφανίζονταν δυναμικά δίπλα στη μητέρα τους. Συμπερασματικά, λοιπόν, παρατηρώντας την εξέλιξη των ταφικών στηλών μπορεί κανείς να διακρίνει την ενδιαφέρουσα και ταυτόχρονα συνεχή παρουσία των γυναικών, αρχικά της συζύγου και αργότερα της μητέρας, δημιουργώντας μια σαφή εντύπωση γενικότερα περί των οικογενειακών και κοινωνικών σχέσεων που υπήρχαν στην αρχαία Αίγυπτο και ειδικότερα της θέσης των γυναικών στην αρχαία αιγυπτιακή κοινωνία.²³⁶

Επιπλέον, έχει εντοπιστεί ένας σημαντικός αριθμός ταφικών στηλών στις οποίες αναφέρονται και παριστάνονται πρόσωπα που δεν ανήκουν στο στενό οικογενειακό περιβάλλον του αποθανόντος. Το άρθρο του Leprohon με τίτλο *The Personnel of the Middle Kingdom Funerary Stelae* παραθέτει μερικές περιπτώσεις τέτοιων ταφικών στηλών από την ευρύτερη περιοχή της Αβύδου που επιβεβαιώνουν τον παραπάνω ισχυρισμό.²³⁷ Σύμφωνα με αυτό, στα ονόματα που αναγράφονταν σε αυτές τις στήλες συμπεριλαμβάνονταν πολύ συχνά φίλοι και συναδέλφοι πέρα από συγγενείς. Πρόκειται για μια προσθήκη που χαρακτηρίζεται ως ένδειξη σεβασμού και αμοιβαίας φιλίας μεταξύ των δύο ατόμων της στήλης, του ζωντανού που προσφέρει την αφιέρωση και του νεκρού ιδιοκτήτη της στήλης, σε μια κοινή επιθυμία να μοιραστούν ένα από τα σημαντικότερα λατρευτικά δρώμενα της εποχής τους που τελούνταν στο θρησκευτικό κέντρο της οσιριακής λατρείας στην Άβυδο.²³⁸ Πέρα από τις αναφορές σε φίλους και συναδέλφους, αναγράφονταν και ονόματα ατόμων τα οποία δεν μπορούν να προσδιορίσουν άμεσα τη σχέση που είχαν με τον ιδιοκτήτη της στήλης. Πιθανόν να επρόκειτο για τεχνίτες, οι οποίοι πρόσθεταν το όνομα τους στη στήλη, ώστε να αποκτήσουν και αυτοί ένα βαθμό αναγνώρισης μέσω της προβολής του ονόματός τους, προσφέροντας με τη σειρά τους ως αντάλλαγμα κάποια έκπτωση στο κόστος των

---

²³⁶ Pflüger 1947, 128-129.

²³⁷ Leprohon 1978, 33-38.

²³⁸ Leprohon 1978, 36.

υπηρεσιών τους ή σε άλλες περιπτώσεις μπορεί να επρόκειτο για ιερείς που συμπεριλαμβάνονταν στις στήλες αυτές ως μέρος του συμβολαίου τους με τον ιδιοκτήτη της στήλης.²³⁹

Από την 11^η και τη 12^η Δυναστεία κυρίαρχο σχήμα των ταφικών στηλών ήταν το ορθογώνιο, το οποίο συναντιόταν σε δύο κατηγορίες, στον ορθογώνιο τύπο της ψευδόθυρας και στον ορθογώνιο τύπο με την καμπυλόσχημη κορυφή.²⁴⁰ Ειδικά ο δεύτερος τύπος έδειχνε την αλλαγή από την προγενέστερη ψευδόθυρα, η οποία συμβόλιζε την άφιξη του νεκρού στον Κάτω Κόσμο, με το καμπυλωτό άνω τμήμα της στήλης, που συχνά καλύπτονταν από ουράνια σύμβολα, να συμβολίζει τον ουράνιο θόλο. Οι τράπεζες προσφορών συνέχισαν να απεικονίζονται με το ιερογλυφικό σύμβολο «heter» και παρουσίαζαν λαξευμένες απεικονίσεις τροφίμων που λειτουργούσαν και πάλι ως υποκατάστατο των πραγματικών τροφών. Οι μαζικές κατασκευές καλών ποιοτικά ταφικών στηλών είχαν εξελιχθεί σε έναν κερδοφόρο κλάδο με πολλές εξειδικευμένες αρχιτεκτονικές γνώσεις στον οποίο απασχολούνταν ένας μεγάλος αριθμός τεχνιτών ο οποίος συνεχώς αυξανόταν. Μάλιστα, οι συγκεκριμένοι τεχνίτες συνήθιζαν να εμφανίζονται στα αρχαία αιγυπτιακά ιερογλυφικά χωρισμένοι σε δύο διαφορετικές κατηγορίες: σε σχεδιαστές (ss kdwt) και σε γλύπτες (ksty, gnwty, ή msnty). Αυτός ο διαχωρισμός οφείλονταν στο γεγονός ότι η κατασκευή των ταφικών στηλών απαιτούσε δύο διαφορετικές διεργασίες: σε πρώτη φάση η ταφική στήλη σχεδιάζονταν πάνω σε λεία επιφάνεια και στη συνέχεια γινόταν το λάξευμα²⁴¹. Τελικά, προς το τέλος του Μέσου Βασιλείου, η επιφάνεια των ταφικών στηλών άρχισε να διαιρείται σε μικρότερα ορθογώνια μέρη, τύπος που επικράτησε μέχρι το τέλος της 2^{ης} Μεταβατικής Περιόδου. Σε κάθε ορθογώνιο διαμέρισμα αναπαρίστατο μια ανθρώπινη φιγούρα που συνήθως ήταν τα παιδιά, τα αδέρφια και οι αδερφές του αποθανόντα.²⁴²

---

²³⁹ Leprohon 1978, 36.

²⁴⁰ Pflüger 1947, 128.

²⁴¹ Wilson 1947, 235.

²⁴² Taylor 2001, 160.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ολοκληρώνοντας την παρούσα μελέτη γίνεται αντιληπτό ότι η αιγυπτιακή νεκρική θεολογία δεν ήταν απλά ένας κλάδος που ασκούσε τις δικές του επιρροές, μέσω των αντιλήψεων που διαμόρφωνε για τη ζωή και το θάνατο, στις ζωές των Αιγυπτίων αλλά ήταν η κατεξοχήν δύναμη που καθόριζε τον τρόπο ύπαρξης και σκέψης των ανθρώπων της Αιγύπτου, από τους Φαραώ μέχρι τους απλούς ιδιώτες. Η αναλλοίωτη στο χρόνο πίστη περί αθανασίας της ψυχής αποτέλεσε τη βάση της αρχαίας αιγυπτιακής θρησκείας και η επίτευξη της αιώνιας ζωής υπήρξε ο απώτερος σκοπός κάθε θρησκευτικής τελετής που πραγματοποιούνταν στα πλαίσια της καθημερινής νεκρικής ταφικής λατρείας. Συνεπώς, η κατασκευή και ο εξοπλισμός ενός ταφικού μνημείου δεν επαρκούσε για να εξασφαλίσει στο νεκρό την πολυπόθητη αθανασία και για το λόγο αυτό ήταν αναγκαία μια καθημερινή φροντίδα στα πλαίσια ενός ειδικού τελετουργικού που λάμβανε μέρος εντός του τάφου. Απαραίτητες ενέργειες για τη διασφάλιση της αιώνιας ζωής ήταν η διατήρηση της λατρείας του νεκρού μέσω της διενέργειας διάφορων τελετών στους ταφικούς χώρους.²⁴³ Το σημαντικότερο τελετουργικό ήταν η εναπόθεση προσφορών, το οποίο αποτελούσε όχι μόνο μια θεμελιώδης οικογενειακή υποχρέωση αλλά και μια μεγάλη κοινωνική ευθύνη που διατηρούταν ζωντανή από τους ιερείς, τους λεγόμενους *hemu-ka*, και τους συγγενείς του αποθανόντα. Κάθε πτυχή των νεκρικών τελετουργιών ήταν διαποτισμένη με μαγεία, η οποία εκφραζόταν μέσω μαγικών ξορκιών, προσευχών, ύμνων και συμβολικών αναπαραστάσεων.

Η αποικιακή εξάπλωση των ευρωπαϊκών κρατών περί τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και η έντονη ανάπτυξη διαπολιτισμικών σχέσεων, σε συγκριτικό, ανταλλακτικό αλλά και ανταγωνιστικό επίπεδο, αποτέλεσε βασικό κίνητρο για την έναρξη της μελέτης αρχαίων πολιτισμών, προσεγγίζοντας κυρίως το κομμάτι της νεκρολογίας τους, το οποίο αντανάκλασε σχεδόν όλες τις πτυχές της πολιτειακής και πολιτισμικής οργάνωσης των αρχαίων κοινωνιών.²⁴⁴ Οι αρχαίοι Αιγύπτιοι είχαν ένα πλούσιο και περίπλοκο σύνολο πεποιθήσεων για το θάνατο και τη μετά θάνατον ζωή, που διαμόρφωσαν βαθιά τον πολιτισμό, τις θρησκευτικές πρακτικές και την καθημερινή τους ζωή. Αυτές οι πεποιθήσεις περιστρέφονταν γύρω από τη διατήρηση της ψυχής, το ταξίδι στη μετά θάνατον ζωή και τη σημασία της διατήρησης του φυσικού σώματος για μια επιτυχημένη μετάβαση, αντανάκλωντας τη βαθιά επιθυμία των Αιγυπτίων για μια

---

²⁴³ Nyord 2013, 200.

²⁴⁴ Tian 2020, 35.

αιώνια ζωή και την ακλόνητη δέσμευσή τους να διατηρήσουν την ταυτότητά τους και τη δύναμη της ύπαρξής τους πέρα από τον τάφο²⁴⁵. Οι περίπλοκες ταφικές πρακτικές και τελετουργίες που συνδέονται με αυτές τις πεποιθήσεις συνεχίζουν να αιχμαλωτίζουν τη φαντασία του κόσμου, προσφέροντας μια ματιά σε έναν πολιτισμό που άφησε ανεξίτηλο το σημάδι στην ιστορία.

Από τα τέλη του 19^{ου} έως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, οι μελετητές που εξέταζαν το αιγυπτιακό υλικό συσχέτισαν τα αντικείμενα που βρέθηκαν σε τάφους με τις πεποιθήσεις της μετά θάνατον ζωής. Αυτή η πίστη στη μετά θάνατον ζωή προσλαμβάνονταν ως «επιδίωξη μιας αιώνιας προσωπικής μετά θάνατον ζωής»²⁴⁶, με τους νεκρούς να απαιτούν τα ταφικά αντικείμενα ως εφόδια σε αυτή την αποστολή. Πιο αναλυτικά, κατά τις αιγυπτιακές αντιλήψεις, όχι μόνο ο άνθρωπος αλλά και ο ίδιος ο Θεός – Δημιουργός δεν μπορούσε να ξεφύγει από την απειλή του θανάτου. Εντούτοις, υπήρχε πάντα η ελπίδα για μια νέα ζωή, η ανάσταση σαν απόλυτη λύση στο ανθρώπινο αυτό πρόβλημα, μέσα από τη διαρκή ύπαρξη των κυρίαρχων στοιχείων της δημιουργίας. Με τη βλάστηση να είναι από μόνη της ένα διαρκές παράδειγμα αναβίωσης, η αναγέννηση των νεκρών μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της τήρησης των εκάστοτε τελετουργικών παραδόσεων.²⁴⁷ Μέσω της θρησκείας, ενός κατευθυντήριου ως προς το πνεύμα συστήματος που δίνει την ικανότητα στον άνθρωπο να ικανοποιήσει τις υλικές του ανάγκες και να αναγνωρίσει τις πνευματικές πεποιθήσεις και φιλοδοξίες στην επίγεια και μεταθανάτια ζωή, ο άνθρωπος μπορούσε να αναπληρώσει την απώλεια της επίγειας ζωής και έτσι το σύμπαν με τα συστατικά του μπορούσε να υπάρχει αιώνια.²⁴⁸

Η σύγχρονη ερμηνεία που συσχετίζει τα ταφικά αντικείμενα με τις νεκρικές πεποιθήσεις έχει επιβιώσει μέχρι σήμερα και συνεχίζει να ασκεί επιρροή στη διαμόρφωση των σχετικών μουσειακών εκθέσεων, στις οποίες η αιγυπτιακή μετά θάνατον ζωή παρουσιάζεται ως μια περίπλοκη πίστη στη συνέχεια της ύπαρξης του ατόμου. Σε συνέχεια των ερευνών του 19ου αιώνα, οι μελέτες για την αιγυπτιακή μεταθανάτια ζωή συνεχίζουν να δίνουν μεγάλη προσοχή σε αντικείμενα με εικόνες, όπως ζωγραφισμένα φέρετρα και σε ταφικά κείμενα.²⁴⁹ Για τους Αιγυπτιολόγους τα

---

²⁴⁵ Assman 2005, 20.

²⁴⁶ Nyord 2018, 76.

²⁴⁷ Leprohon 2007, 260.

²⁴⁸ Smith 2017, 17.

²⁴⁹ Assmann 2005, 180 & Smith 2017, 155.

ταφικά αγαθά αποτελούν μια στατική αντανάκλαση των πεποιθήσεων της αιγυπτιακής νεκρολογίας και σπάνια ερμηνεύουν την παρουσία και τις μεταβολές στα κτερίσματα χωρίς κάποια αναφορά στις νεκρικές πεποιθήσεις ως καθοριστική δύναμη επί των ταφικών αγαθών.

Όσον αφορά τις νεκρικές πρακτικές και ταφές σε αρχιτεκτονικό επίπεδο κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. στην Αίγυπτο, σημειώθηκαν σημαντικές εξελίξεις στην ταφική αρχιτεκτονική, ιδιαίτερα με την εμφάνιση των μασταμπά, που σε γενικές γραμμές θα μπορούσαν να περιγραφούν ως επίπεδες, ορθογώνιες κατασκευές με κεκλιμένες πλευρές χτισμένες πάνω σε υπόγειους ταφικούς θαλάμους. Η πρώιμη δυναστική περίοδος (γύρω στο 3100 π.Χ.) είδε την άνοδο των μασταμπά ως την κυρίαρχη μορφή ταφής των ελίτ. Αυτές οι κατασκευές ήταν συχνά περίτεχνα διακοσμημένες με ανάγλυφα και επιγραφές, που απεικόνιζαν σκηνές από τη ζωή του νεκρού και πρόσφεραν προσευχές και ξόρκια για το ταξίδι τους στη μετά θάνατον ζωή. Αργότερα, η Πυραμίδα του Ζοζέρ, θεωρήθηκε μια από τις πρώτες μνημειώδεις πέτρινες κατασκευές στην Αίγυπτο. Ξεκίνησε ως παραδοσιακός μασταμπά αλλά εξελίχθηκε σε μια πυραμίδα έξι σκαλοπατιών, φτάνοντας σε ύψος περίπου 62 μέτρα. Η Πυραμίδα του Meidum αποτέλεσε μια πρώιμη προσπάθεια κατασκευής μιας αληθινής-παραδοσιακής πυραμίδας. Κατασκευάστηκε αρχικά ως βαθμιδωτή πυραμίδα από τον Φαραώ Σνεφερού, αλλά αργότερα τροποποιήθηκε σε μια πυραμίδα ομαλής όψης. Ενώ αντιπροσωπεύει μια πρόοδο στη μηχανική, η κατάρρευση της πυραμίδας κατά την κατασκευή υπογραμμίζει τις προκλήσεις που αντιμετώπιζαν οι αρχαίοι Αιγύπτιοι στην τελειοποίηση της μορφής της πυραμίδας. Τέλος, η Πυραμίδα του Σνεφερού στο Νταχσούρ αντιπροσωπεύει μια πειραματική φάση στην κατασκευή πυραμίδων. Το κάτω τμήμα της πυραμίδας έχει μια απότομη γωνία, αλλά λόγω ανησυχιών σταθερότητας, η γωνία μειώθηκε στο άνω τμήμα, με αποτέλεσμα μια αισθητή αλλαγή στην κλίση, δίνοντάς της μια λυγισμένη εμφάνιση. Αυτή η αλλαγή στο σχεδιασμό πιθανότατα προήλθε από διδάγματα που αντλήθηκαν από την κατάρρευση της πυραμίδας Meidum και καταδεικνύει την εξέλιξη των αρχιτεκτονικών τεχνικών. Αυτά τα παραδείγματα, τα οποία αναλύθηκαν εκτενώς στα κυρίως κεφάλαια, απεικονίζουν την εξέλιξη της αιγυπτιακής ταφικής αρχιτεκτονικής κατά την 3^η χιλιετία π.Χ., από τους μασταμπά τάφους μέχρι τις εμβληματικές πυραμίδες, παρουσιάζοντας προόδους στο σχεδιασμό, τη μηχανική και τις τεχνικές κατασκευής που καθόρισαν τον αρχαίο αιγυπτιακό πολιτισμό.

Κατά τη διάρκεια της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ., η νεκρική αιγυπτιακή γραμματεία και οι ταφικές τελετές ήταν στενά συνυφασμένες, διαμορφώνοντας τις πεποιθήσεις, τις πρακτικές και τις αρχιτεκτονικές εξελίξεις γύρω από τον θάνατο και τη μετά θάνατον ζωή. Η εμφάνιση γραπτών κειμένων, όπως τα *Κείμενα των Πυραμίδων*, τα *Κείμενα των Σαρκοφάγων* και αργότερα το *Βιβλίο των Νεκρών*, παρείχαν πληροφορίες για την κατανόηση του θανάτου από τους Αιγύπτιους και του ταξιδιού στη μετά θάνατον ζωή. Αυτά τα κείμενα περιείχαν ξόρκια, προσευχές και οδηγίες που είχαν σκοπό να καθοδηγήσουν τον νεκρό μέσα από διάφορες προκλήσεις και εμπόδια που θα μπορούσαν να συναντήσουν στη μετά θάνατον ζωή.

Οι τελετές κηδείας κατά τη διάρκεια της 3^{ης} χιλιετίας αντανakλούσαν τις πεποιθήσεις και τις έννοιες που περιγράφονται σε αυτά τα κείμενα, τονίζοντας τη σημασία της σωστής ταφής, της διατήρησης του σώματος και της παροχής προσφορών για το ταξίδι του νεκρού. Περίτεχνοι τάφοι, όπως μασταμπά και πρώιμες πυραμίδες, χρησίμευαν ως φυσικές εκδηλώσεις αυτών των πεποιθήσεων, παρέχοντας χώρο ανάπαυσης για τους νεκρούς και διευκολύνοντας τη μετάβασή τους στη μετά θάνατον ζωή. Η αλληλεπίδραση μεταξύ της νεκρικής γραμματείας και των τελετουργιών κηδείας ενθάρρυνε ένα περίπλοκο θρησκευτικό και πολιτιστικό τοπίο με επίκεντρο τον θάνατο και τη μετά θάνατον ζωή ενώ επηρέασε, όπως αναφέρθηκε, τις αρχιτεκτονικές εξελίξεις, οδηγώντας σε καινοτομίες όπως η εξέλιξη από τους απλούς μασταμπά τάφους στις μνημειακές πυραμίδες, που έγιναν διαρκή σύμβολα του αιγυπτιακού πολιτισμού. Επιπλέον, η συνέχεια και η μετάδοση νεκρικών κειμένων και τελετουργιών από γενιά σε γενιά υπογράμμισε τη διαρκή σημασία τους στην αιγυπτιακή κοινωνία, συμβάλλοντας στη διατήρηση της πολιτιστικής ταυτότητας και των θρησκευτικών πεποιθήσεων για χιλιετίες. Αυτό που καταληκτικά αξίζει να αναφερθεί είναι πως οι αρχαίοι Αιγύπτιοι αντιλαμβάνονταν τον θάνατο όχι σαν το τέλος αλλά σαν την πύλη για την μετάβαση σε ένα μέρος αναλλοίωτο και αιώνιο, στο οποίο δεν θα μπορούσαν να φτάσουν με την προηγούμενη υπόστασή τους. Άλλωστε η έννοια της αναγέννησης ήταν ήδη γνωστή και δεδομένη χάρη στο καθημερινό ταξίδι του θεού Ήλιου, ο οποίος «κατέβαινε στο Άλλο Κόσμο κάθε βράδυ και έβγαινε νικητής τη *χαραυγή*».²⁵⁰

---

²⁵⁰ Assmann 2005, 111.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΒΙΒΛΙΟ ΤΩΝ ΣΑΡΚΟΦΑΓΩΝ

- **Ξόρκι 313. Υποδοχή του Ώρος στη γήινη βασιλεία από τον Όσιρι.**

«Όσιρις: Έλα [εν] ειρήνη, γιε μου Ώρος: έτσι λέει ο Όσιρις. Θα με δεις στα μεγάλα μου στέφανα που μου έδωσε ο Ρε και που ο Ατούμ και οι θεοί της Εννεάδας τα έκαναν σταθερά για μένα, όντας ευχαριστημένοι με αυτό. Θα με δεις, γιε μου Ώρος, καθισμένο μπροστά στο[...] με τον ουραίο μου στο μέτωπο και τα στεφάνια μου στο κεφάλι μου, το ραβδί μου στην λαβή μου και το μαχαίρι μου στη λαβή μου, η εικόνα της αλήθειας πάνω στον ώμο μου, μια στραβή κάτω από τα πόδια μου. Επιβεβαιώνω[εξουσίες], [προωθώ] θέσεις, εμποδίζω εχθρούς που θα έρθουν να μου εναντιωθούν, γιατίδέχω εμφανιστεί ως κυρίαρχος [του ουρανού] και βασιλιάς στη γη, και οι εχθροί μου πέφτουν από φόβο όταν με βλέπουν. Είμαι εξυψωμένος στα μεγάλα μου ατεφ-στέμματα που βρίσκονται στη Νίνσου, και είμαι πράγματι ο πατέρας σου, Ω απόγονέ μου στη γη. Μακάρι να μου καθιερώσεις δυνάμεις, μπορείς να αυξήσεις την κυριαρχία μου μεταξύ εκείνων που δίνουν τις δυνάμεις τους σε σένα και εκείνων που αυξάνουν τους κανόνες τους για εσένα. Σκότωσε και εμπόδισε τους εχθρούς σου και τους εχθρούς μου».

- **Ξόρκι 358 για να έχεις δύναμη πάνω από το νερό και να μη πεθάνει στο βασίλειο των Νεκρών ένας άνθρωπος πολύ ειλικρινής.**

«Ο ένας και μεγάλος είναι ανοιχτός στον Όσιρι, οι πόρτες του στερεώματος ανοίγονται στον Θωθ και στον θεό του Νείλου, κύριο Του Ορίζοντα. Παραδέξου ότι έχω εξουσία πάνω στο νερό ως πάνω από το άκρο του Σεθ του επαναστάτη».

- **Ξόρκι 824 για την ενδυνάμωση της ψυχής του νεκρού σαν δώρο γι' αυτόν στο βασίλειο των νεκρών.**

«Ο Ρε υψώνεται, ο μυστηριώδης ένας βγαίνει, η ψυχή μου είναι κάτοχος δύναμης στην αρχέγονη μορφή της. Ω Φεγγάρι,1 οι μεγάλοι και αυτοί που βρίσκονται στην όμορφη Δύση είναι ικανοποιημένοι, ο Γκεμπ και ο Ανούβις είναι παρόντες στο μεγάλο ιερό, οι προσφορές δίνονται στους μεγάλους και η ψυχή μου είναι στο δαχτυλίδι της σφραγίδας. Αν ο Γκεμπ είναι ικανοποιημένος, η ψυχή μου θα είναι ικανοποιημένη. Αν ο Ανούβις είναι ικανοποιημένος, τότε θα είμαι διπλά ικανοποιημένος γιατί κατευθύνει τρόφιμα στο ιερό(;). Είμαι αυτός που κάνει αναφορές και δεν μου λείπει τίποτα. Τα υπάρχοντά μου είναι στην όμορφη Δύση και η (ιερατική) μου υπηρεσία είναι στο φλοιό του Ήλιου, και ο θρόνος της γης ανήκει σε μένα. Ω, εσύ που έρχεσαι με ειρήνη σε αυτό το σπίτι μου, αυτή

την ψυχή μου υπάρχει και ό,τι βρίσκεται μέσα σε αυτή υπάρχει. Έρχεται ο Ατούμ που είναι στον δίσκο του(;) [...] στον ορίζοντά του. Το φεγγάρι ανατέλλει στο ρουθούνι του μυστηριώδους, ο Θωθ είναι ο μεγάλος Ταύρος που βλέπει τον λαό του ήλιου και που επιτίθεται σε αυτούς που ανήκουν στον Κάτω Κόσμο με τα χέρια του τεντωμένα· που δίνει εντολές (στα) χείλη και που ανατρέπει τον μακρυκαρφωμένο νεκρό (αναφέρεται στην τοποθέτηση της ταφής). Η Μεγάλη Κυρία έχει εξευμενίσει τον κύριό της στα μονοπάτια Εκείνου που απαγορεύει την ομιλία. Εσύ θα εδραιώσεις το διπλό μου, θα εμποδίσεις τους εχθρούς μου [...], εσύ θα δώσεις εντολή και τα υπάρχοντά μου θα είναι στον ορίζοντα· θα δικαιωθώ εκεί σήμερα [...]».

- **Ξόρκι 825 για την είσοδο στην Πύλη του Κάτω Κόσμου.**

«Η κατάσταση σας είναι ίδια με κάποιου που ζει πλήρως, και αυτοί που είναι μέσα στον Κάτω Κόσμο θα ενεργήσει για λογαριασμό σας, έτσι ώστε να είστε ικανοποιημένοι και να χαίρεστε για πάντα. Θα έχεις το ψηλό σου στάνταρ που δεν χωρίζει από το έδαφος του. Η Άβυσσος σου δίνει νερό, Αυτός που είναι πάνω από τον Νείλο σε λατρεύει όταν συντηρείς την αιωνιότητα για τον κύριό της. Ήρθα ως εξοπλισμένο [και άξιο(;)] πνεύμα, θεραπεύω τα μέλη μου, και η (ιερατική) μου υπηρεσία είναι σε αυτό το σπίτι. Έχω έρθει για να κάνω το καθήκον μου και προκειμένου να μπω στην πύλη που είναι υπό τη φροντίδα του Ανούβι. Δεν έχω φάει οτιδήποτε μένει πάνω από τον τεντωμένο ταύρο μετά το μοίρασμα, και δεν έχω επαναλάβει αυτό που άκουσα στην Παρουσία. Είμαι ο ταριχευτής του Ανούβι, έχω έρθει να καλύψω ό,τι μου έλειπε, γιατί είμαι φύλακας που ζόδεψε τη δική του ημέρα που [...] υπολογίστηκε πριν από τον Ρε καθημερινά, και δεν έχω φάει τις μαύρες προβατίνες(;) Δεν έχω λουστεί στα νερά της Νεντίτ».

ΒΙΒΛΙΟ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ

- **Επωδή 1: ύμνοι και δοξασίες για την είσοδο και την έξοδο του νεκρού στον Κόσμο των Θεών στη Δύση**

«Χαίρε εσύ, Ταύρε της Δύσης. Έτσι προστάζει ο Θωθ, ο Κύριος της Αιωνιότητας, είναι με εμένα. Είμαι ο Μεγάλος Θεός, ο προστάτης. Έχω πολεμήσει για εσένα, ώστε είμαι ένας από εκείνους τους θεούς του δικαστηρίου που δικαίωσαν τον Όσιρι ενάντια στους εχθρούς του την ημέρα της Κρίσης. Ανήκω στην συντροφιά σου, ω Όσιρι, γιατί είμαι ένας από εκείνους τους θεούς που είναι παιδιά της Νουτ, που σφάγιασαν τους εχθρούς του Όσιρι και κρατούν αιχμαλώτους αυτούς που επαναστάτησαν εναντίον του».

«Ω εσείς που βοηθάτε τις τελειοποιημένες ψυχές να πλησιάσουν την Οικία του Οσίριδος, μπορείτε εσείς να βοηθήσετε την υπέροχη ψυχή του Άνη να πλησιάσει μαζί με εσάς την Οικία του Οσίριδος. Να μπορεί να ακούσει όπως ακούτε εσείς, να μπορεί να δει όπως βλέπετε εσείς, να μπορεί να στέκεται όπως στέκεστε εσείς, να μπορεί να κάθεται όπως κάθεστε εσείς. Ω εσείς που προσφέρετε άρτο και ζύθο στις τελειοποιημένες ψυχές στην Οικία του Οσίριδος, μπορείτε εσείς να δώσετε άρτο και ζύθο όλες τις εποχές στην ψυχή του Άνη, ο οποίος είναι δικαιωμένος ανάμεσα σε όλους τους θεούς της Αβύδου, και που είναι δικαιωμένος με εσάς. Ω εσείς που ανοίγετε ένα μονοπάτι και ανοίγετε οδούς για τις τελειοποιημένες ψυχές στην Οικία του Οσίριδος, ανοίζετε ένα μονοπάτι γι' αυτόν, ανοίζετε οδούς για την ψυχή του Άνη που είναι στη συντροφιά σας. Είθε αυτός να εισέλθει ελεύθερα, είτε να εξέλθει εν ειρήνη από την Οικία του Οσίριδος, χωρίς να εκδιωχθεί ή να επιστρέψει πίσω. Είθε να εισέλθει ευνοημένος, είτε να εξέλθει αγαπημένος, είτε να είναι δικαιωμένος, είτε οι εντολές του να εκπληρωθούν στην Οικία του Οσίριδος, είτε να έλθει και να σας μιλήσει, είτε να είναι ένα πνεύμα με εσάς, είτε κανένα σφάλμα να μη βρεθεί σε αυτόν, ώστε ο ζυγός να μη διαταραχθεί από κακές πράξεις του».

- **Επωδή 1B: έκκληση για μετάβαση των αγαθών νεκρών στο Ντουάτ κατά την ημέρα του ενταφιασμού τους**

«Χαίρε εσύ που βρίσκεσαι στην ιερή έρημο της Δύσης! Ο Ν σε γνωρίζει και γνωρίζει το όνομά σου· είτε εσύ να τον σώσεις από εκείνα τα φίδια που βρίσκονται στο Ρεστάου, που ζουν από τη σάρκα των ανδρών και ρουφούν το αίμα τους, επειδή ο Ν γνωρίζει εσένα και γνωρίζει τα ονόματά σας».

«Ο Ένας και Μοναδικός, Όσιρις, Κύριος των Πάντων, μυστηριώδης στο σώμα, δίνει εντολές, και δίνει πνοή στους τρομοκρατημένους που βρίσκονται στη μέση της Δύσης· ό,τι εντολές έχουν δοθεί είναι για την εξουσία όσων βρίσκονται στην ύπαρξη. Είθε η τοποθεσία του μέσα στο σκότος να ανοίξει για αυτόν, είτε ένα πνεύμα να του δοθεί στο Ρεστάου, ακόμα και στον Κύριο του σκότους που προχωράει ως αυτός που καταβροχθίζει τα φίδια στη Δύση· η φωνή του μπορεί να ακουστεί αλλά είναι αόρατος. Ο Υπέρτατος Θεός στη Βούσιρη, όσοι βρίσκονται ανάμεσα στους αδύναμους, τον φοβούνται, έχουν πληροφορηθεί σχετικά με τα σφαγεία του θεού».

- **Επωδή 8: ύμνος για το πέρασμα του νεκρού από τη Δύση στην ημέρα**

«Η Ερμούπολη ανοίγει και το κεφάλι μου σφραγίζεται. Ω Θωθ, το Μάτι του Ωρου είναι αμεγάδιαστο, το Μάτι του Ωρου με σώζει, και λαμπρά είναι τα κοσμήματά μου από το μέτωπο του Ρα, πατέρα των Θεών· είμαι αυτός ο Όσιρις εδώ στη Δύση. Ο Όσιρις

γνωρίζει την ημέρα του και αν δεν υπάρχει σε αυτή, τότε δεν θα υπάρξει σε αυτή. Είμαι ο Ρα που είναι με τους θεούς και δεν θα χαθώ· σήκω επάνω, Ωρος, ώστε να σε συμπεριλάβω ανάμεσα στους θεούς».

- Επωδή 17: Αιγυπτιακή Θεολογία

«Τώρα ας έρθουν στην ύπαρξη όλα τα λόγια του Θεού των Πάντων: Ήμουν ο Ατούμ όταν ήμουν ολομόναχος στα Αρχέγονα Ύδατα· Ήμουν ο Ρα στις περίλαμπρες εμφανίσεις του όταν άρχισε να εξουσιάζει ό,τι δημιούργησε. Τι σημαίνει αυτό; Σημαίνει ότι ο Ρα όταν άρχισε να εξουσιάζει τη δημιουργία του, όταν άρχισε να εμφανίζεται σαν βασιλιάς, προτού οι Στήλες του Σου δημιουργηθούν, όταν ήταν πάνω στο λόφο που βρίσκεται στην Ερμούπολη, όταν διέλυσε τα Αδύναμα Παιδιά πάνω στο λόφο που βρίσκεται στην Ερμούπολη».

«Είμαι ο Μεγάλος Θεός, ο αυτοδημιούργητος. Ποιος είναι λοιπόν; Είναι ο Μεγάλος Θεός, ο αυτοδημιούργητος, είναι το ύδωρ, είναι ο Νούν, πατέρας των θεών. Με διαφορετικά λόγια: Είναι ο Ρα».

«Αυτός που δημιούργησε τα ονόματά του, Άρχοντας της Εννεάδας. Ποιος είναι αυτός; Είναι ο Ρα που δημιούργησε τα ονόματά του και τα μέλη του, σημαίνει την έλευση στην ύπαρξη αυτών των θεών που είναι στην ακολουθία του».

«Είμαι αυτός, ο οποίος δεν έρχεται σε αντίθεση ανάμεσα στους θεούς. Ποιος είναι αυτός; Είναι ο Ατούμ πάνω στον ηλιακό του δίσκο. Επωμένο με διαφορετικά λόγια: Είναι ο Ρα όταν ανατέλλει στον ανατολικό ορίζοντα του ουρανού».

«Σε εμένα ανήκει το παρελθόν, γνωρίζω το μέλλον. Τι σημαίνει αυτό; Όσον αφορά το παρελθόν, αυτό είναι ο Όσιρις. Όσον αφορά το μέλλον, αυτό είναι ο Ρα εκείνη τη μέρα κατά την οποία οι εχθροί του Θεού των Πάντων κατατροπόθηκαν και ο υιός του, Ωρου, ήλθε για να κυβερνήσει. Επωμένο με άλλα λόγια: Εκείνη είναι η ημέρα της εορτής, όταν η ταφή του Οσίριδος διατάχθηκε από τον πατέρα του Ρα».

«Το πεδίο μάχης των θεών δημιουργήθηκε σύμφωνα με τις εντολές μου. Τι σημαίνει αυτό; Είναι η Δύση. Δημιουργήθηκε για τις ψυχές των θεών σύμφωνα με τις εντολές του Οσίριδος, Άρχοντα της Δυτικής Ερήμου. Με άλλα λόγια ειπωμένο: Αυτό σημαίνει ότι αυτή είναι η Δύση, στην οποία ο Ρα έκανε κάθε θεό να κατέλθει και πολέμησε τους Δύο γι' αυτό».

«Γνωρίζω ποιος είναι ο Υπέρτατος Θεός. Ποιος είναι αυτός; Είναι ο Όσιρις. Με άλλα λόγια ειπωμένο: Το όνομά του είναι Ρα, το όνομά του είναι Δοξασμένος Ρα, είναι η ψυχή του Ρα, με την οποία αυτός ο ίδιος ήλθε σε επαφή».

«Είμαι το υπέρτατο πτηνό Μπένου που βρίσκεται στην Ηλιούπολη, ο επόπτης όλης της δημιουργίας. Ποιος είναι αυτός; Είναι ο Όσιρις. Όσο για το τι υπάρχει, αυτό σημαίνει τον τραυματισμό του. Με άλλα λόγια ειπωμένο: Σημαίνει την αιωνιότητα και την αιώνια διάρκεια. Όσον αφορά την αιωνιότητα, αυτή συμβολίζει την ημέρα· όσον αφορά την αιώνια διάρκεια, αυτή συμβολίζει τη νύχτα».

«Είμαι ο Μιν, ο οποίος αναδύεται, έχω κοσμήσει με φτερά το κεφάλι μου. Τι σημαίνει αυτό; Όσον αφορά τον Μιν, αυτός είναι ο Ώρος που προστάτεψε τον πατέρα του. Όσον αφορά την ανάδυσή του, σημαίνει τη γέννησή του. Όσον αφορά τα φτερά στο κεφάλι του σημαίνει ότι η Ίσις και η Νέφθις τοποθετήθηκαν πάνω στο κεφάλι του όταν ήταν οι Δύο Αετοί, και ήταν σταθεροί πάνω στο κεφάλι του. Με άλλα λόγια ειπωμένο: Είναι οι δύο υπέροχοι και τρομεροί ουραίοι που είναι στο μέτωπο του πατέρα του Ατούμ. Με άλλα λόγια ειπωμένο: Τα φτερά στο κεφάλι του είναι οι οφθαλμοί του».

«Όταν ήμουν στη χώρα μου, ήρθα στην πόλη μου. Τι είναι αυτό; Είναι ο ορίζοντας του πατέρα μου Ατούμ».

«Κατέστρεψα ότι είχε λανθασμένα συμβεί εναντίον μου, ζόρκισα ότι είχε συμβεί εναντίον μου με πανουργία. Τι σημαίνει αυτό; Σημαίνει ότι ο ομφαλός του Άνη θα κοπεί».

«Όλη η ασθένεια που με είχε καταλάβει εξαλείφτηκε. Τι σημαίνει αυτό; Σημαίνει ότι καθαρίστηκα την ημέρα της γέννησής μου στους δύο υπέροχους και καθαρούς χείμαρρους που βρίσκονται στην Ηρακλεόπολη, την ημέρα της αφιέρωσης του λαού στον Υπέρτατο Θεό που βρίσκεται μέσα τους. Τι είναι αυτοί; “Θεός του Χάους” είναι η ονομασία του ενός· “Θάλασσα” είναι η ονομασία του άλλου. Είναι η λίμνη του Άλατος και η λίμνη του Μάετ. Με άλλα λόγια ειπωμένο: “ο θεός του Χάους κυβερνά” είναι το όνομα του ενός· “Θάλασσα” είναι το όνομα του άλλου. Με άλλα λόγια ειπωμένο: “Σπόρος του θεού του Χάους” είναι το όνομα του ενός· “Θάλασσα” είναι το όνομα του άλλου. Όσο για τον Υπέρτατο Θεό που είναι μέσα σε αυτούς, είναι ο ίδιος ο Ρα».

«Προχωρώ στην οδό για την οποία γνωρίζω ότι βρίσκεται μπροστά στο Νησί της Δικαιοσύνης. Τι είναι αυτό; Είναι το Ρεστάου. Η νοτιότερη πύλη βρίσκεται στο Νάρεφ, η βορειότερη πύλη βρίσκεται στο Λόφο του Οσίριδος· όσο για το Νησί της Δικαιοσύνης,

είναι η Άβυδος. Με άλλα λόγια ειπωμένο: Είναι η οδός στην οποία ο πατέρας μου Ατούμ έφτασε όταν εισήλθε στο Πεδίο των Καλάμων».

«Έφτασα στο Νησί των Μονομάχων του Ορίζοντα, εξέρχομαι από την ιερή πύλη. Τι είναι αυτό; Είναι το Πεδίο των Καλάμων, στο οποίο παρήχθησαν οι προμήθειες για τους θεούς που βρίσκονται γύρω από το ιερό. Όσο για την ιερή πύλη, είναι η πύλη των Υποστηρικτών του Σου. Με άλλα λόγια ειπωμένο: Είναι η πύλη για το Ντουάτ. Με άλλα λόγια ειπωμένο: Είναι η πόρτα μέσα από την οποία ο πατέρας μου Ατούμ πέρασε όταν προχώρησε προς τον ανατολικό ορίζοντα του ουρανού».

«Ω εσύ που βρίσκεσαι ενώπιόν μου, δώσε μου τα χέρια σου, γιατί πράγματι είμαι αυτός που μεγάλωσε ανάμεσά σας. Τι σημαίνει αυτό; Σημαίνει το αίμα το οποίο κύλισε από τον φαλλό του Ρα όταν ακρωτηριάστηκε. Μετά από αυτό, ήρθαν στη δημιουργία οι θεοί που είναι παρόντες στο Ρα, οι οποίοι είναι η Εξουσία και η Νοημοσύνη, ενώ ακολουθούσα τον πατέρα μου Ατούμ καθημερινά. Επανέφερα το Ιερό Μάτι μετά τον τραυματισμό του την ημέρα που πολέμησαν οι Εχθροί. Τι σημαίνει αυτό; Σημαίνει ότι την ημέρα που ο Ώρος πολέμησε τον Σιθ, όταν προκάλεσε τραύμα στο πρόσωπο του Ώρου και όταν ο Ώρος πήρε μακριά τους όρχεις του Σιθ. Ήταν ο Θωθ που έκανε αυτό με τα δάχτυλά του».

«Ανασήκωσα το βλέφαρο του Ιερού Ματιού τη στιγμή της οργής του. Τι σημαίνει αυτό; Σημαίνει το δεξί μάτι του Ρα όταν οργίστηκε ενάντιά του όταν είχε βγει. Ήταν ο Θωθ που σήκωσε το βλέφαρο του όταν το ανάκτησε σε καλή κατάσταση χωρίς να έχει προκληθεί κάποια ζημιά. Με άλλα λόγια ειπωμένο: Σημαίνει ότι το Μάτι του ήταν άρρωστο όταν θρήνησε τη δεύτερη φορά, τότε ο Θωθ φιλονίκησε. Έχω δει αυτόν τον ηλιακό θεό που γεννήθηκε χθες από τα πόδια της Ουράνιας Αγελάδας· αν αυτός είναι καλά, τότε και εγώ θα είμαι καλά, και αντιστρόφως».

«Τι σημαίνει αυτό; Σημαίνει αυτά τα ύδατα από τον ουρανό. Με άλλα λόγια ειπωμένο: Είναι η εικόνα του Ματιού του Ρα στην αυγή της καθημερινής γέννησής του. Όσο για την Ουράνια Αγελάδα, αυτή είναι το Ιερό Μάτι του Ρα. Επειδή είμαι ένας από αυτούς τους θεούς που βρίσκονται στην ακολουθία του Ώρου, που είπα πριν από αυτόν όσα επιθυμούσε ο άρχοντάς μου».

«Ποιοι είναι αυτοί; Είναι οι Ιμσέτι, Άπι, Ντουαμούτεφ και Κεμπεχσενουεφ. Χαίρε εσείς, Κύριοι της Δικαιοσύνης, δικαστές που βρίσκεστε πίσω από τον Όσιρι, ο οποίος τρομοκρατεί όσους αμαρτάνουν, που είναι στην ακολουθία Της, η οποία ικανοποιεί και προστατεύει. Είμαι εδώ· έχω έρθει σε εσάς που μπορείτε να ζορκίσετε κάθε κακό που

βρίσκεται μέσα μου, όπως ακριβώς κάνατε για τα επτά πνεύματα που είναι στην ακολουθία του Άρχοντα Σέπα, που ετοιμάζει τον Άνουβι για την “Έλευση”».

«Ποιοι είναι αυτοί; Όσο για αυτούς τους θεούς Κύριοι της Δικαιοσύνης, είναι οι Σιθ και Τσιδες, Κύριοι της Δύσης. Όσο για τους δικαστές που βρίσκονται πίσω από τον Όσιρι, Ιμσέτι, Άπι, Ντουαμούτεφ και Κεμπεχσενούεφ, είναι αυτοί οι οποίοι βρίσκονται πίσω από τη Μεγάλη Άρκτο στο βορειότερο ουρανό. Όσο για αυτούς που τρομοκρατούν του αμαρτωλούς, που είναι στην ακολουθία Της, η οποία ικανοποιεί και προστατεύει, είναι ο Σόμπεκ και αυτοί που βρίσκονται στα ύδατα. Όσο για αυτή η οποία ικανοποιεί και προστατεύει, αυτή είναι το Μάτι του Ρα. Με άλλα λόγια ειπωμένο: Είναι μία φλόγα που ακολουθεί τον Όσιρι, κατακαίοντας τους εχθρούς του. Όσο για όλο το κακό που βρίσκεται σε εμένα, είναι ότι έχω προκαλέσει ανάμεσα στους άρχοντες της αιωνιότητας από τότε που βγήκα από τη μήτρα της μητέρας μου. Όσο για αυτά τα επτά πνεύματα Ιμσέτι, Άπι, Ντουαμούτεφ και Κεμπεχσενούεφ, Αυτός που βλέπει τον πατέρα του, Αυτός που βρίσκεται κάτω από το δέντρο – μορίνγκα, και ο Ώρος ο Τυφλός, είναι αυτοί που ορίστηκαν από τον Άνουβι σαν προστάτες της ταφής του Οσίριδος. Με άλλα λόγια ειπωμένο: Πίσω από το σημείο ταρίχευσης του Οσίριδος. Με άλλα λόγια ειπωμένο: Όσον αφορά τα επτά πνεύματα, είναι οι Νεντζενετζεχ, Ιακεντεντ, Ταύρος, η φλόγα των οποίων άναψε για αυτόν μπροστά στην πυρά του, Αυτός που εισήλθε μέσα του ο οποίος είναι στην ώρα του, ο Κοκκινομάτης που βρίσκεται στην Οικία των Κόκκινων Υφασμάτων, Αυτός που ακτινοβολεί και βγαίνει αφού επιστρέψει, Αυτός που βλέπει τη νύχτα τι θα φέρει η κάθε μέρα. Όσο για την κεφαλή των δικαστών, το όνομά του είναι Αυτός που αντικατέστησε τον Υπέρτατο. Όσο για την ημέρα “Έλευσης σε εμένα”, σημαίνει ότι ο Όσιρις είπε στον Ρα “Έλα σε εμένα ώστε να σε βλέπω” - έτσι του είπε στη Δύση».

«Είμαι οι δίδυμες ψυχές του οι οποίες βρίσκονται μέσα στα Δύο Νεογέννητα. Ποιος είναι αυτός; Είναι ο Όσιρις όταν μπήκε στην Αμέντα. Ανακάλυψε την ψυχή του Ρα εκεί και αγκάλιασαν ο ένας τον άλλο. Τότε οι δίδυμες ψυχές ήλθαν στην ύπαρξη. Τώρα, όσον αφορά τα Δύο Νεογέννητα, είναι ο Ώρος ο Προστάτης του πατέρα του και ο Ώρος ο Τυφλός. Με άλλα λόγια ειπωμένο: Όσον αφορά τις δίδυμες ψυχές του που βρίσκονται μέσα στα Δύο Νεογέννητα, είναι η ψυχή του Ρα, η ψυχή του Οσίριδος, η ψυχή που είναι μέσα στον Σου, η ψυχή που είναι μέσα στη Νουτ, οι δίδυμες ψυχές που βρίσκονται στην Αμέντα».

«Ποιος είναι αυτός; Είναι ο Σέσμου, είναι ο εκτελεστής του Οσίριδος. Με άλλα λόγια είναι ο Άποφης, έχει μόνο ένα κεφάλι το οποίο φέρει τη νομιμότητα. Με άλλα λόγια ειπωμένο: Είναι ο Ώρος, έχει δύο κεφάλια, ένα υποστηρίζει το σωστό και ένα το λάθος· υποδεικνύει το λάθος σε όσους το διαπράττουν και το σωστό σε όσους φτάνουν σε αυτό. Με άλλα λόγια ειπωμένο: Είναι ο Ώρος ο Μέγας, ο ξεχωριστός της Αητόπολης. Με άλλα λόγια ειπωμένο: Είναι ο Θωθ. Με άλλα λόγια ειπωμένο: Είναι ο Νεφερτουμ, υιός της Μπαστέτ. Αυτοί είναι οι δικαστές που έλαβαν δράση εναντίον των εχθρών του Θεού των Πάντων. Προστάτεψε με από αυτούς που προκαλούν πληγές, τους σφαγιαστές που τα δάχτυλα τους είναι αιχμηρά, που προκαλούν πόνο, που αποκεφαλίζουν όσους ακολουθούν τον Όσιρι· αυτοί δεν θα έχουν καμία εξουσία επάνω μου και δεν θα πέσω μέσα στα καζάνια τους».

«Ποιος είναι αυτός; Είναι ο Ανούβις, είναι ο Ώρος ο Τυφλός. Με άλλα λόγια ειπωμένο: Είναι ο δικαστής που ανέλαβε δράση εναντίον των εχθρών του Θεού των Πάντων. Με άλλα λόγια ειπωμένο: Είναι ο κύριος θεραπευτής του Δικαστηρίου. Τα μαχαίρια τους δεν θα έχουν ισχύ εναντίον μου, δεν θα πέσω μέσα στα καζάνια τους, καθώς τους γνωρίζω, γνωρίζω να ονόματά τους, γνωρίζω το όνομα αυτού του χτύπου ανάμεσά τους που ανήκει στην Οικία του Οσίριδος, που πυροβολεί με το μάτι του, ωστόσο είναι αόρατος».

«Ήμουν ένας ο οποίος ήταν υγιής πάνω στη γη μαζί με τον Ρα και πέθανα χαρούμενος με τον Όσιρι· οι προσφορές σου δεν θα έρθουν στην ύπαρξη μέσα από εμένα, Ω εσύ που είσαι υπεύθυνος για το πύραυνο σου, επειδή βρίσκομαι στην ακολουθία του Θεού των Πάντων με εντολή του Χεπρί. Πετάω ψηλά σαν γεράκι, καθαρίζω σαν χήνα, προχωρώ στην αιωνιότητα σαν τον Νεχεμπκάου».

«Τι σημαίνει αυτό; Σημαίνει ότι όσον αφορά αυτούς που είναι υπεύθυνοι για τα πύραυνα τους, είναι όμοιοι με το Μάτι του Ρα και όμοιοι με το Μάτι του Ώρου. Ω Ρα – Ατούμ, Κύριε της Μεγάλης Οικίας, Κυρίαρχος όλων των θεών, προστάτεψε με από εκείνο τον θεό το πρόσωπο του οποίου μοιάζει με κνηγόσκυλο αλλά έχει δέρμα ανθρώπινο, που ζει σφάζοντας, που είναι υπεύθυνος για τους κυματισμούς της Λίμνης της Φωτιάς, που καταπίνει πτώματα, που ελέγχει καρδιές, που προκαλεί τραύματα όντας αόρατος».

«Ποιος είναι αυτός; “Αυτός που καταπίνει Μυριάδες” είναι το όνομά του, και πολεμάει στη λίμνη Ουένετ. Τώρα όσον αφορά στη Λίμνη της Φωτιάς, βρίσκεται ανάμεσα στο Νάρεφ και στον Οίκο της Ακολουθίας. Όσον αφορά στον καθένα που βαδίζει σε αυτή, προσοχή μήπως πέσει στα μαχαίρια. Με άλλα λόγια ειπωμένο: “Ο Κύριος του Κοφτερού

Μαχαιριού” είναι το όνομα του, και είναι ο θυροφύλακας της Δύσης. Με άλλα λόγια ειπωμένο: Μπαμπάι είναι το όνομά του και είναι ο φύλακας του εσωτερικού της Δύσης. Με άλλα λόγια ειπωμένο: “Αυτός που είναι πάνω από τις εορτές” είναι το όνομά του».

«Ω Άρχοντα του Τρόμου που βρίσκεσαι στην κορυφή των Δύο Χωρών, Ω Άρχοντα του Αίματος του οποίου οι σφαγιασμοί πληθαίνουν, που ζει στα σωθικά των ζώων. Ποιος είναι αυτός; Είναι η καρδιά του Οσίριδος και καταβροχθίζει κάθε είδους σφάγια. Σε αυτόν δόθηκε το στέμμα Ουερερέτ και η ευδαιμονία στην Ηρακλεόπολη. Ποιος είναι αυτός; Όσο για αυτόν που του δόθηκε το στέμμα Ουερερέτ και η ευδαιμονία της Ηρακλεόπολης, είναι ο Οσιρις».

«Σε αυτόν ανατέθηκε η ηγεμονία ανάμεσα στους θεούς την ημέρα που οι Δυο Χώρες ενώθηκαν ενώπιον του Κύριου των Πάντων. Ποιος είναι αυτός; Όσο για αυτόν που του ανατέθηκε η ηγεμονία ανάμεσα στους θεούς, είναι ο Ώρος υιός της Ίσιδος, που έγινε ηγεμόνας στο μέρος του πατέρα του Οσίριδος την ημέρα εκείνη που οι Δύο Χώρες ενώθηκαν. Εννοεί την ένωση των Δύο Χωρών κατά τη διάρκεια της ταφής του Οσίριδος».

«Ο Ιερός Κριός που βρίσκεται στην Ηρακλεόπολη, που χαρίζει καλοτυχία και διώχνει τους αμαρτωλούς, στους οποίους δείχνεται ο δρόμος για την αιωνιότητα. Ποιος είναι αυτός; Είναι ο Ρα ο ίδιος. Προστάτεψέ με από τον θεό που κλέβει τις ψυχές, που αγκαλιάζει τη διαφθορά, που ζει σε καθετί σάπιο, που είναι υπεύθυνος του σκότους, που βυθίζεται στην καταχνιά, εκ των οποίων αυτοί που βρίσκονται ανάμεσα σε όσους είναι νωθροί φοβούνται».

«Ω Χεπρί στη μέση της Ιερής σου Κραυγής, μοναδικέ αρχέγονε που το σώμα σου είναι η αιωνιότητα, προστάτεψέ με από όσους είναι υπεύθυνοι για αυτούς που θα δικαστούν, στους οποίους ο Κύριος των Πάντων έδωσε τη δύναμη να προστατεύονται ενάντια στους εχθρούς, που βάζουν τα μαχαίρια στα σφαγεία, που δεν αφήνουν την κηδεμονία τους· τα μαχαίρια τους δεν θα με κόψουν, δεν θα μπω στα σφαγεία τους, δεν θα γίνω θύμα των θανατηφόρων παγίδων τους, δεν θα πέσω μέσα στις ψαροπαγίδες τους, καμία ζημιά δεν θα προκληθεί σε εμένα από τους μισητούς του θεού, γιατί έχω προχωρήσει, έχοντας λουστεί στον Γαλαζία, σε έναν στον οποίο έχει δοθεί γέυμα φαγεντιανής που βρίσκεται στο ιερό Τζενενέτ».

«Τι σημαίνει αυτό; Όσο για τον Χεπρί στη μέση της κραυγής του, είναι ο Ρα ο ίδιος. Όσο για αυτούς που είναι υπεύθυνοι για αυτούς που θα δικαστούν, είναι οι δύο ηλιακοί πίθηκοι, η Ίσις και η Μεφθίς. Όσο για εκείνα τα πράγματα που οι θεοί αντιπαθούν, είναι

τα ψέματα. Όσο για εκείνο που προχώρησε μπροστά, έχοντας λουστεί στο Γαλαζία, είναι ο Ανούβις, που είναι πίσω από το σεντούκι που περιέχει τα σωθικά του Οσίριδος. Όσο για εκείνον που του δόθηκε γεύμα φαγεντιανής που βρίσκεται στο ιερό Τζενενέτ, είναι ο Όσιρις. Όσο για το γεύμα φαγεντιανής που βρίσκεται στο ιερό Τζενενέτ, είναι ο ουρανός και η γη. Με άλλα λόγια ειπωμένο: Σημαίνει ότι ο Σου σφυρηλάτησε τις Δύο Χώρες στην Ηρακλεόπολη. Όσο για τη φαγεντιανή, είναι το Μάτι του Ώρου. Όσο για το ιερό Τζενενέτ, είναι ο τάφος του Οσίριδος».

«Πόσο καλά είναι χτισμένη η οικία σου, Ω Ατούμ! Πόσο καλά είναι θεμελιωμένη η έπαυλή σου, Ω Διπλέ Λέοντα! Τρέξε, τρέξε προς αυτό! Αν σεβαστούν τον Ώρο, τότε ο Σιθθα είναι θεϊκός και αντιστρόφως. Έχω έρθει σε αυτή τη γη, έχω χρησιμοποιήσει τα πόδια μου, γι' αυτό είμαι ο Ατούμ, βρίσκομαι στην πόλη μου. Επίστρεψε, Ω Λέοντα, λαμπερός στο στόμα και στο κεφάλι· υποχώρησε εξαιτίας της δύναμής μου, πρόσεξε, Ω εσύ που είσαι αόρατος, μη με αναμένεις, γιατί είμαι η Ίσις. Με ανακάλυψες όταν τα μαλλιά μου ήταν ανακατεμένα στο πρόσωπό μου και το δέρμα μου διαταραγμένο. Έμεινα έγκυος σαν Ίσις, είχα συλληφθεί σαν Νεφθίς. Η Ίσις διώχνει μακριά όσους με ανέμεναν, η Νεφθίς διώχνει μακριά όσους θα μπορούσαν να με ενοχλήσουν. Ο φόβος μου με ακολουθεί, η τιμή μου είναι από πίσω μου, εκατομμύρια απλώνουν το χέρι τους σε 'μένα, ο απλός λαός με υπηρετεί, οι συνεργάτες των εχθρών μου κατατροπώνονται για χάρη μου, οι Γκριζομάλληδες αποκαλύπτουν τα χέρια τους για μένα, όλοι είναι πρόθυμοι να μου δώσουν γλυκά πράγματα, όσοι βρίσκονται στην Χερεχά και εκείνοι που βρίσκονται στην Ηλιούπολη κατασκευάζουν αντικείμενα για εμένα. Κάθε θεός φοβάται διότι τόσο τεράστια και τρομερή είναι η προστασία που μου παρέχει ο θεός από τον οποίο μπορεί κάποιος να εξευτελιστεί. Ο μαλαχίτης λάμπει για εμένα, ζω σύμφωνα με τις επιθυμίες μου. Όσο για το Ουατζέτ, η Κυρία που Καταβροχθίζει τις Φλόγες, αυτή είναι ο Ρα».

- **Επωδή 21: χορήγηση ενός στόματος για τον Άνη στον Κόσμο των Θεών**
«Χαίρε εσύ, Κύριε του Φωτός, ξεχωριστέ στη Μεγάλη Οικία, κύριε του λυκόφωτος! Έχω έλθει σε εσένα έχοντας εξυψωθεί πνευματικά και όντας αγνός. Τα χέρια σου βρίσκονται πίσω σου και οι προσφορές τροφής μπροστά σου· είτε εσύ να μου χαρίσεις ένα στόμα ώστε να μπορώ να ομιλώ και είτε η καρδιά μου να με καθοδηγεί τη στιγμή της καταστροφής της νύχτας».²⁵¹

- **Επωδή 22: χορήγηση ενός στόματος για τον Άνη στον Κόσμο των Θεών**
«Έχω αναδυθεί από το Αυγό που βρίσκεται στη μυστική χώρα, το στόμα μου έχει δοθεί σε εμένα ώστε να έχω τη δυνατότητα να μιλάω με αυτό κατά την παρουσία του Μεγάλου Θεού, Αρχοντα του Ντουάτ· το χέρι μου δεν θα με ωθήσει στην άκρη κατά τη διάρκεια του δικαστηρίου όλων των θεών, γιατί είμαι ο Όσιρις, Αρχοντας του Ρεστάου. Θα μοιραστώ με αυτόν που βρίσκεται στο θρόνο, γιατί έχω έλθει για ό,τι η καρδιά μου επιθυμεί μέσα στη Λίμνη της Φωτιάς που έσβησε για εμένα».²⁵²

- **Επωδή 23: Επωδή για το άνοιγμα του στόματος του Άνη**
«Το στόμα μου έχει ανοιχθεί από τον Φθα και ό,τι βρισκόταν μέσα στο στόμα μου λύθηκε από την τοπική θεότητα. Ο Θωθ πράγματι έρχεται, γεμάτος και εξοπλισμένος με μαγεία, και τα δεσμά του Σιθ που περιόριζαν το στόμα μου έχουν λυθεί. Ο Ατούμ έλυσε τους δεσμούς και απέτρεψε τους περιορισμούς του Σιθ. Το στόμα μου άνοιξε, το στόμα μου σκίστηκε και ανοίχτηκε από τον Σου με τη σιδερένια λεπίδα του, με την οποία άνοιξε τα στόματα των θεών. Είμαι η Σέχμετ, και κάθομαι πίσω Της, η οποία βρίσκεται στο μεγάλο άνεμο του ουρανού· Είμαι ο Ωρίων ο Μέγας που κατοικεί με τις Ψυχές της Ηλιούπολης. Όσον αφορά κάθε μαγικό ζόρκι ή λέξεις που μπορεί να λέχθηκαν εναντίον μου, οι θεοί θα ξεσηκωθούν ενάντια σε αυτό, ακόμα και ολόκληρη η Εννεάδα».

- **Επωδή 26: χορήγηση της καρδιάς του Άνη σε αυτόν στην Οικία των Θεών.**
«Η καρδιά μου, μου ανήκει στην Οικία των Καρδιών, η καρδιά μου, μου ανήκει στην Οικία των Καρδιών, η καρδιά μου, μου ανήκει, και αναπαύεται εδώ. Δεν θα καταναλώσω τις πίτες του Οσίριδος στην ανατολικότερη πλευρά στα νερά Gay, στο ποταμόπλοιο όταν σαλπάρεις κατάντη ή αντίθετα στο ρεύμα και δεν θα επιβιβαστώ στην βάρκα στην οποία θα βρίσκεσαι και εσύ. Το στόμα μου θα μου χορηγηθεί ώστε να μπορώ να μιλάω με αυτό, τα πόδια μου ώστε να περπατάω, και τα χέρια μου για να νικήσω τον εχθρό μου. Οι πύλες του ουρανού άνοιξαν για εμένα· Γκεμπ, επικεφαλής των θεών, που ανοίγει διάπλατα τα σαγόνια του για εμένα, αυτός ανοίγει τα μάτια μου που ήταν κλειστά, αυτός μου τεντώνει τα πόδια που ήταν σε συνεσταλμένη στάση· Ο Ανούβις μου δυναμώνει τους μηρούς που ήταν ενωμένοι· η θεά Σέκχμετ με τεντώνει. Θα βρίσκομαι στον ουρανό, μία εντολή θα δοθεί για να ευεργετηθώ στη Μέμφιδα, θα προσέχω την καρδιά μου, θα έχω δύναμη στην καρδιά μου, θα έχω δύναμη στα χέρια μου, θα έχω δύναμη στα πόδια μου, θα έχω δύναμη

να πραγματοποιήσω οτιδήποτε επιθυμώ· η ψυχή και το σώμα μου δεν θα περιοριστούν στις εισόδους της Δύσης καθώς θα εισέρχομαι η θα εξέρχομαι εν ειρήνη».

- **Επωδή 27: απαγόρευση κλοπής της καρδιάς ενός άνδρα μέσα στον Κόσμο των Θεών.**

«Ω εσύ που κλέβεις τις καρδιές και κατηγορείς τα στήθη, που αναδημιουργείς την καρδιά ενός άντρα, από σεβασμό για τα πεπραγμένα του, αυτός έχει ξεχάσει τι έχεις πράξει. Χαίρε εσείς, άρχοντες της αιωνιότητας, ιδρυτές της αιωνιότητας! Μην αρπάζετε την καρδιά του Άνη με τα δάχτυλά σας όπου και αν μπορεί να βρίσκεται η καρδιά του. Δεν θα πράξετε τίποτα επιβλαβές για αυτόν, επειδή σχετικά με την καρδιά του Άνη, αυτή η καρδιά ανήκει σε έναν του οποίου τα ονόματα είναι υπέροχα, που τα λόγια του είναι ισχυρά, που έχει την κυριότητα των μελών του. Στέλνει την καρδιά του έξω, η οποία ελέγχει το σώμα του, η καρδιά του έχει ανακοινωθεί στους θεούς, ότι δηλαδή η καρδιά του Άνη είναι στην κυριότητά του, την εξουσιάζει, και δεν θα αποκαλύψει τι έχει πράξει. Αυτός ο ίδιος έχει εξουσία στα μέλη του, η καρδιά του τον υπακούει, καθώς αυτός είναι ο άρχοντας και εσείς βρίσκεστε στο σώμα του, δεν θα διαχωριστείτε. Σας διατάζω να με υπακούσετε στον κόσμο των νεκρών, καθώς ακόμα και εγώ, ο Άνης, που έχω διεκδικήσει εν ειρήνη και έχω διεκδικήσει στην όμορφη Δύση στον κόσμο της αιωνιότητας»²⁵³.

- **Επωδή 29^A: απαγόρευση κλοπής της καρδιάς κάποιου που η συμπεριφορά του έχει δικαιωθεί στον Κόσμο των Θεών**

«Η καρδιά μου είναι μαζί μου και δεν θα την αποχωριστώ, γιατί είμαι ένας κάτοχος καρδιών που ενώνει καρδιές. Ζω στην αλήθεια, στην οποία εγώ υπάρχω· Είμαι ο Ώρος που βρίσκεται μέσα στις καρδιές, αυτός που βρίσκεται στο μέσο αυτού που βρίσκεται στο σώμα. Ζω λέγοντας τι βρίσκεται μέσα στην καρδιά μου, και δεν θα απομακρυνθεί από εμένα· η καρδιά μου ανήκει σε εμένα, κανένας δεν θα είναι επιθετικός απέναντι της, κανενός είδους τρόμος δεν θα με καταβάλλει. Την παίρνω ώστε να μπορώ να βρίσκομαι στο σώμα του πατέρα μου Γκεμπ και της μητέρας μου Νουτ, καθώς δεν έχω διαπράξει αμαρτίες εναντίον των θεών και τίποτα δεν θα με αποτρέψει με τέτοιο σεβασμό από τη δικαίωσή μου».

- **Επωδή 30^A: απαγόρευση εναντίωσης της καρδιάς του Ν στον ίδιο στον Κόσμο των Θεών**

«Ω καρδιά μου που σε απέκτησα από τη μητέρα μου, ω καρδιά μου που σε είχα πάνω στη γη, μην εναντιωθείς σε εμένα σαν μάρτυρας ενώπιον του Άρχοντα των Πραγμάτων· μην

μιλήσεις εναντίων μου με βάση όσα είχα πράξει, μην πεις τίποτα εναντίον μου κατά την παρουσία του Μεγάλου Θεού, Άρχοντα της Δύσης. Χαίρε εσύ, καρδιά μου! Χαίρε εσύ, καρδιά μου! Χαίρε εσύ, ζωτικό μου όργανο! Χαίρε σε εσάς, σε εσάς θεοί που βρίσκεστε στην κεφαλή όσων φέρουν την κλειδαριά, που στηρίζονται στο επιτελείο τους! Είθε εσείς να αποκαλύψετε τι είναι καλό στο Ρα, είθε εσείς να με κάνετε να ακμάσω, είθε δυνάμεις να μου παραχωρηθούν καθώς προχωρώ εμπρός, έχοντας ενταφιαστεί ανάμεσα στους καλύτερους που μακροήμερευσαν πάνω στη γη. Μην πεθαίνοντας στη Δύση, αλλά μεταμορφωμένος σε πνεύμα μέσα σε αυτή».

- **Επωδή 30B: απαγόρευση εναντίωσης της καρδιάς του Άνη στον ίδιο στον Κόσμο των Θεών**

«Ω καρδιά μου που σε απέκτησα από τη μητέρα μου! Ω καρδιά μου που σε απέκτησα από τη μητέρα μου! Ω καρδιά μου των αλλοτινών μου χρόνων! Μην εναντιωθείς σε εμένα σαν μάρτυρας, μην έρθεις σε αντίθεση με εμένα στο δικαστήριο, μην είσαι επιθετική απέναντί μου ενώπιον του Φύλακα της Ισορροπίας, γιατί εσύ είσαι το Κα μου που βρισκόταν μέσα στο σώμα μου, ο προστάτης που έκανες τα μέλη μου να είναι υγιή. Προχώρα εμπρός στο μέρος της χαράς όπου τρέχουμε προς· μην αφήσεις το όνομά μου να εκπέμψει δυσωδία στην Ακολουθία που δημιουργεί τους άνδρες. Μην πεις ψέματα εναντίον μου ενώπιον του θεού· είναι πράγματι καλό εσύ να ακούσεις!».

- **Επωδή 31 για την απόθεση κροκοδείλου που πλησιάζει με σκοπό να κλέψει τη μαγεία του Ν στον Κόσμο των Θεών**

«Κάνε πίσω! Υποχώρησε! Κάνε πίσω, επικίνδυνο όν! Μην πλησιάζεις εναντίον μου, μην ζήσεις από τη μαγεία μου· είθε να μην χρειαστεί να αναφέρω το όνομά σου στον Μεγάλο Θεό που σε έστειλε· «Αγγελιαφόρος» είναι το όνομα του ενός και Μπεντί είναι το όνομα του άλλου.

Ο ΚΡΟΚΟΔΕΙΛΟΣ ΟΜΙΛΕΙ: Ανήκεις στη νομιμότητα. Ο ουρανός περιβάλλει τα αστέρια, η μαγεία περιβάλλει τους οικισμούς της και το στόμα μου περιβάλλει τη μαγεία που βρίσκεται μέσα σε αυτό. Τα δόντια μου είναι μαχαίρι, οι χαυλιόδοντές μου είναι το Όρος του Φιδιού.

Ο ΝΕΚΡΟΣ ΑΠΑΝΤΑΕΙ: Ω εσύ που με τη ράχη σου θα κινούσες το στόμα σου ενάντια στη μαγεία μου, κανείς κροκόδειλος που ζει με μαγεία δεν θα την πάρει μακριά».

«Ο Μεγαλειότατος έχει πέσει στο πλευρό του, αλλά η Εννεάδα τον τράβηξε μαζί του. Έρχομαι, η ψυχή μου συνομιλεί με τον πατέρα μου, και έχω αυτόν τον Μεγαλειότατο

από αυτούς τους οχτώ κροκόδειλους. Τους γνωρίζω από τα ονόματά τους και τις ζωές τους, και σώζω τον πατέρα μου από αυτές. Κάνε πίσω, εσύ κροκόδειλε της Δύσης, που ζει κάτω από τα Ακούραστα Άστρα! Απέχθεια για εσένα έχω μέσα μου, καθώς έχω απορροφήσει τη δύναμη του Οσίριδος, και είμαι ο Σιθ. Γύρνα πίσω, εσύ κροκόδειλε της Δύσης! Το φίδι Νάου βρίσκεται στο στομάχι μου και δεν έχω δώσει τον εαυτό μου σε εσένα· η φωτιά σου δεν θα πέσει σε εμένα. Κάνε πίσω, εσύ κροκόδειλε της Ανατολής, που ζεις μέσα σε αυτούς που έχουν ακρωτηριαστεί! Απέχθεια για εσένα έχω μέσα μου και έχω φύγει μακριά, γιατί είμαι ο Όσιρις. Γύρνα πίσω, εσύ κροκόδειλε στην Ανατολή! Το φίδι Νάου βρίσκεται στο στομάχι μου και δεν έχω δώσει τον εαυτό μου σε εσένα· η φωτιά σου δεν θα πέσει σε εμένα. Κάνε πίσω, εσύ κροκόδειλε του Νότου, που ζεις στους βάλτους, στους καπνούς και στην ένδεια! Απέχθεια για εσένα έχω μέσα μου, και το αίμα μου δεν βρίσκεται στα χέρια σου, γιατί είμαι ο Σοπντ. Γύρνα πίσω, εσύ κροκόδειλε στο Νότο! Θα σε εξαλείψω, γιατί μετατρέπομαι στο βότανο Μπέμπετ και δεν έχω παραδώσει τον εαυτό μου σε εσένα. Κάνε πίσω, εσύ κροκόδειλε του Βορρά, που ζεις σε... που βρίσκεται στο μέσο των άστρων! Απέχθεια για εσένα έχω μέσα μου, το δηλητήριό σου είναι στο κεφάλι μου· Είμαι ο Ατούμ. Γύρνα πίσω, κροκόδειλε στο Βορρά! Ένας σκορπιός βρίσκεται στην κοιλιά μου, αλλά δεν θα τον αφήσω να γεννηθεί. Είμαι ένας, του οποίου τα μάτια είναι πράσινα, ό,τι υπάρχει το έχω αρπάζει, ό,τι δεν υπάρχει είναι στην κοιλιά μου, είμαι ενδεδυμένος και εφοδιασμένος με τη μαγεία σου, Ω Ρα, ακόμα και αυτή που βρίσκεται πάνω και πίσω από εμένα. Είμαι..., είμαι εξυψωμένος, ο λαιμός μου είναι διάπλατα ανοιχτός στην οικία του πατέρα μου, του Μεγαλειότατου· αυτός μου έχει δώσει εκεί την όμορφη Δύση που καταστρέφει τους ζωντανούς· ισχυρός είναι ο κύριος του, που καθημερινά είναι βεβαρυμμένος με αυτό. Η όρασή μου είναι καθαρή, η καρδιά μου βρίσκεται στο κατάλληλο σημείο, ο ουραίος είναι μαζί μου κάθε μέρα. Είμαι ο Ρα, που προστατεύει ο ίδιος τον εαυτό του και τίποτα δεν μπορεί να μου προκαλέσει κακό».

- **Επωδή 38^A: επιβίωση στον Κόσμο των Θεών**

«Είμαι ο Ατούμ που αναδύθηκε από τα Αρχέγονα Ύδατα στα Ουράνια Ύδατα, έχω λάβει τον θρόνο μου στη Δύση και δίνω εντολές στα πνεύματα των οποίων οι θέσεις είναι κρυφές, καθώς είμαι ο Διπλός Λέοντας και επευφημίες ακούγονται για εμένα στην Κραυγή του Χεπρί. Τρώω μέσε σε αυτό και έχω γίνει δυνατός ως εκ τούτου, ζω με αυτό στον αέρα, και πίνω στην Κραυγή του Ρα. Αυτός ανοίγει για εμένα ένα δρόμο, ανοίγει διάπλατα τις πύλες του Γκεμπ. Έχω ελευθερώσει όσους βρίσκονταν στο δίχτυ του

Μεγαλειότατου, έχω κυβερνήσει όσους βρίσκονται στα ιερά τους, έχω έρθει σε επαφή με τον Ωρο και τον Σιθ, τους Δύο Άρχοντες. Αποστέλλω τους Γηραιότερους για δικό μου λογαριασμό, εισέρχομαι και εξέρχομαι χωρίς να μου κόψει κανείς το λαιμό, προχωρώ εμπρός στην Κραυγή της δικαιοσύνης, γίνομαι μέλος αυτών που βρίσκονται στην κραυγή της Ημέρας καθώς ακολουθώ τον Ρα κατά την παρουσία του στον Ορίζοντα, καθημερινά ζω μετά το θάνατο, είμαι ισχυρός στον Διπλό Λέοντα και ζω μετά τον θάνατο, ακόμα και εγώ, που συμπληρώνει τη γη, που έρχεται εμπρός σαν τον ανθό του λωτού, που ευχαριστεί τις Δύο Χώρες».

- **Επωδή 38^B: επιβίωση στον Κόσμο των Θεών**

«Είμαι ο Διπλός Λέοντας, ο πρωτότοκος του Ρα, ο Ατούμ του Χεμί· αυτοί που βρίσκονται στην καμπίνα τους (με υπηρετούν) αυτοί που βρίσκονται στις τρύπες τους με οδηγούν, έχουν επινοηθεί για εμένα τρόποι που περικλείουν τα Αρχέγονα Ύδατα προς το μονοπάτι της κραυγής του Ατούμ. Κάθομαι στο κατάστρωμα της Κραυγής του Ρα, αναγορεύω τα λόγια του στον απλό λαό και επαναλαμβάνω τα λόγια του σε αυτούς που έχουν στενέψει οι λαιμοί τους· έχω κρίνει τους προγόνους μου στο τέλος της ημέρας, ανοίγω το στόμα μου, γεύομαι τη ζωή, ζω στη Βουσίρη και ζω ξανά μετά το θάνατο όπως ο Ρα κάθε μέρα».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Maspero, M. G. 1875. *Memoire sur quelques Papyrus du Louvre*, Paris: Imprimerie Nationale.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Budge, W. 1978. *Μαγεία στην αρχαία Αίγυπτο* (μτφρ. Λ. Μανδάλη). Αθήνα: Οικονομίδα.

Κοπανιάς, Κ. 2018. *Εισαγωγή στην Ιστορία και Αρχαιολογία της Εγγύς Ανατολής*. Αθήνα: ΣΕΑΒ.

Κουσουόλης, Π. 2004. *Αναζητώντας την Αιώνια Ζωή: Θάνατος και Ταρίχευση στην Αρχαία Αίγυπτο*. Θεσσαλονίκη.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Allen, P. J. 2005. *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*. Atlanta: Society of Biblical Literature.

Altenmüller, H. 1975. «Bestattungsritual». In *Lexikon der Ägyptologie*, eds. W. Helck & E. Otto, 745-765. Wiesbaden: Harrassowitz.

Assmann, J. 1977. «Fest des Augenblicks – Verheissung der Dauer: die Kontroverse der Ägyptischen Harfnerlieder». In *Fragen an die altägyptische Literatur: Studien zum Gedenken an Eberhard Otto*, eds. J. Assmann, E. Feucht and R. Grieshammer, 55–84. Wiesbaden: Dr Ludwig Reichert.

Assmann, J. 2001. *The Search for God in Ancient Egypt*. Ithaca and London: Cornell University Press.

Assmann, J. 2005. *Death and salvation in ancient Egypt*. Ithaca: Cornell University Press.

Baines, J. 1991. «Society, Morality, and Religious Practice». In *Religion in Ancient Egypt: Gods, Myths, and Personal Practice*, eds. B.E. Shafer, 123–200. Ithaca, NY and London: Cornell University Press.

- Baines J. & P. Lacovara. 2002. «Burial and the dead in ancient Egyptian society. Respect, formalism, neglect». *Journal of Social Archaeology* 2(1): 5–36.
- Berger, P.L. 1973. *The Social Reality of Religion*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Bleeker, C. J. 1967. *Egyptian Festivals*. Leiden.
- Budge, E. A. W., 1909a. *Book of Opening the Mouth* Vol.1. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd.
- Budge, E. A. W., 1909b. *The Liturgy of Funerary Offerings*. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd.
- Davis, W. M. 1977. “The Ascension-Myth in the Pyramid Texts”. *Journal of Near Eastern Studies* 36(3): 161-179.
- Faulkner, R. O. 1972. “Coffin Texts Spell 313”. *The Journal of Egyptian Archaeology* 58: 91-94.
- Faulkner, R. O. 1977. *The Ancient Egyptian Coffin Texts, Volume II. Spells 788-1185 & Indexes*. Warminster: Aris & Phillips Ltd.
- Faulkner, R. O. 1978. *The Ancient Egyptian Coffin Texts, Volume III. Spells 355-787 & Indexes*. Warminster: Aris & Phillips Ltd.
- Federn, W. 1960. “The Transformations in Coffin Texts. A new Approach”. *Journal of Near Eastern Studies* 19(4): 241-257.
- Harvey, G. 2005. *Animism: Respecting the Living World*. London, UK: Hurst.
- Harpur, Y. 1987. *Decoration in Egyptian tombs of the Old Kingdom: studies in orientation and scene content*. London: KPI.
- Hays, H. M. 2010. «Funerary Rituals (Pharaonic Period)». *UCLA Encyclopedia of Egyptology* 1(1): 1-14.
- Hays, H. M. 2012. *The Organization of the Pyramid Texts Typology and Disposition, Volume I*. Leiden/Boston: Brill.
- Hebatallah S. I. 2020. “The Conception of Pilgrimage in the Ancient Egyptian Religion”. *JAAUTH* 18.1: 1 – 10.

- Ikram, S. 2015. *Death and Burial in Ancient Egypt*. Cairo: The American University in Cairo Press.
- Lichtheim, M. 1973. *Ancient Egyptian Literature: A Book of Readings*. 3 vols. Berkeley, CA: University of California Press.
- Leprohon, R. J. 1978. *The Personnel of the Middle Kingdom Funerary Stelae*. *Journal of the American Research Center in Egypt* 15: 33–8.
- Leprohon, R. J. 2007. «Ritual drama in ancient Egypt». In *The Origins of Theatre in Ancient Greece and Beyond: From Ritual to Drama*, (eds) E. Csapo and M. Miller, 259 – 292. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meskell, L. 2008. «The Egyptian Ways of Death». In: *Archeological Papers of the American Anthropological Association* 10(1): 27-40.
- Morales, A. J. 2016. *From Voice to Papyrus to Wall: Verschriftung and Verschriftlichung in the Old Kingdom Pyramid Texts*. De Gruyter.
- Morschauer, S. 1991. *Threat-Formulae in Ancient Egypt: A Study of the History, Structure and Use of Threats and Curses in Ancient Egypt*. Baltimore, MD: Halgo.
- Münch, H. H. 1997. *Gräber–Spiegel des Lebens? Untersuchung zur Verteilung des funeren Aufwands anhand geschlossener Funde des Alten Reiches aus der Nekropole von Giza*. MA dissertation, Faculty of Historical and Philological Sciences, University of Göttingen.
- Nyord, R. 2013. «Memory and Succession in the City of the Dead: Temporality in the Ancient Egyptian Mortuary Cult». In *Taming Time, Timing Death: Social Technologies and Ritual*, (eds) D. R. Christensen, R. Willerslev. 195-212. UK: Ashgate.
- Nyord, R. 2018. «Tajing ancient Egyptian mortuary religiou seriously: Why would we and how could we?». *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 17: 73–87.
- Nyord, R. 2021. «The Letter to Nebetitef on Her First Intermediate Period Stela in the Michael C. Carlos Museum». *The Journal of Egyptian Archaeology* 107(1-2): 3-19.
- O'Connor, D. 1974. «Political Systems and Archaeological Data in Egypt: 2600–1780 BC». *World Archaeology* 6: 15–37.

- O'Connor, D. 1985. «The “Cenotaphs” of the Middle Kingdom at Abydos’», in *Mélanges Gamal Eddin Mokhtar*, eds. P. Posener-Kriéger, 161–177. Cairo: Institut Français d’Archéologie Orientale.
- Parkinson, R. B. 1991. *Voices from Ancient Egypt: An Anthology of Middle Kingdom Writings*. London: British Museum Press.
- Petrie, F. & Mackay, E. 1915. *Heliopolis, Kafr Ammar and Shurafa*. London: Quaritch.
- Pflüger, K. 1947. «The Private Funerary Stelae of the Middle Kingdom and Their Importance for the Study of Ancient Egyptian History». *Journal of the American Oriental Society* 67.2: 127-135.
- Pinch, G. 1994. *Magic in Ancient Egypt*. London: British Museum Press.
- Posener, G. 1981. «Les ‘af̄arit dans l’ancienne Egypte». *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts* 37: 393–401.
- Reeves, C.N. 1990a. *The Complete Tutankhamun: The King, the Tomb, the Royal Treasure*. London: Thames and Hudson.
- Priskin, G. 2019. *The Ancient Egyptian Book of the Moon: Coffin Texts Spells 154–160*. Oxford: Oxuniprint.
- Reisner, G. A. 1932. *A Provincial Cemetery of the Pyramid Age, Naga-ed-Dêr*. Oxford: Oxford University Press & John Johnson.
- Roccati, A. 1982. *La littérature historique sous l’Ancien Empire égyptien*. Paris: Editions du Cerf.
- Ruhli, F.J., Bouman, A.S. & Habicht, M. F. 2015. «Canopic Jars: A New Source for Old Questions». In *Egyptian Bioarchaeology humans, animals and the environment*, eds. S. Ikram, J. Kaiser & R. Walker. 105-112. Leiden.
- Scalf, F. eds. 2017. *Book of the Dead. Becoming God in Ancient Egypt*. Chicago: The Oriental Institute.
- Seidlmayer, S. J. 1990. *Gräberfelder aus dem Übergang von Alten zum Mittleren Reich: Studien zur Archäologie der Ersten Zwischenzeit*. Studien zur Archäologie und Geschichte Altägyptens 1. Heidelberg: Heidelberger Orientverlag.

- Seidlmayer, S. J. 2001. Die Ikonographie des Todes, in *Social Aspects of Funerary Culture in the Egyptian Old and Middle Kingdoms. Proceedings of the Symposium Held at Leiden*, eds. H. Willems, 6–7 June, 1996, 205–253. Leuven: Peeters.
- Seidlmayer, St. 2021. «Image and counter-image. The world of the dead in ancient Egypt». *Archaeology Worldwide* 9: 30-35.
- Sethe, K. 1933. *Urkunden des Alten Reiches I. Urkunden des Ägyptischen Altertums*. Leipzig: J.C. Hinrichs.
- Settgast, J. 1963. *Untersuchungen zu altägyptischen Bestattungsdarstellungen*. Glückstadt: Augustin
- Simpson, W. K. 1991. «Mentuhotep, Vizier of Sesostris I, Patron of Art and Architecture». *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts* 47: 331– 340.
- Smith, H.S. & D.G. Jeffreys. 1979. «The “Anubieion”, North Saqqâra: Preliminary Report, 1977–1978». *Journal of Egyptian Archaeology* 65: 17–29.
- Smith, M. 2017. *Following Osiris. Perspectives on the Osirian Afterlife from Four Millennia*. Oxford: Oxford University Press.
- Snape, S. 2011. *Ancient Egyptian Tombs: The Culture of Life and Death*. UK: Wiley-Blackwell.
- Spencer, A. J. 1982. *Death in Ancient Egypt*. UK: Penguin Books.
- Stewart, D. 2014. *The Myth Of Osiris In The Ancient Egyptian Pyramid Texts. A Study In Narrative Myth*. Monash University.
- Taylor, J. H. 2001. *Death and the Afterlife in Ancient Egypt*. London: British Museum Press.
- Taylor, J. H. 2010b. *Egyptian Mummies*. London. E-Book available in https://issuu.com/d.h2020/docs/taylor_ancient_egyptian_coffins_british_museum (Πρόσβαση 10/10/2023).
- Teeter, E. 2011. *Religion and Ritual in Ancient Egypt*. Cambridge University Press.
- Tian, T. 2020. *Changes in contents of burials over the 3rd millennium BC in Egypt*. Doctoral thesis: UCL.

- Wente, E. F. 1990. *Letters from Ancient Egypt*. Atlanta, GA: Scholars Press.
- Willems, H. 2006. *Les Textes Des Sarcophages Et La Démocratie Éléments D'une Histoire Culturelle Du Moyen Empire Égyptien*. Paris: Cybelle.
- Wilkinson – Richard, H. 2017. *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*. UK: Thames & Hudson Ltd.
- Wilson, J. 1944. «Funeral Services of the Egyptian Old Kingdom». *Journal of Near Eastern Studies* 3(4): pp. 201-218.
- Wilson, J. A. 1947. «The Artist of the Egyptian Old Kingdom». *Journal of Near Eastern Studies* 6(4): 231–249.